

ISSN 2224-9281

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 130

Засновано в 1976 р.

Харків
2015

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; протокол № 1 від 11.09.2015 р.

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, проф. В. Я. Тацій (відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. А. П. Гетьман (заст. відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. Ю. Г. Барабаш (відп. секретар); д-р юрид. наук, проф. Ю. П. Битяк; канд. юрид. наук, проф. В. В. Комаров; канд. юрид. наук, проф. В. І. Борисова; д-р юрид. наук, проф. В. Д. Гончаренко; канд. юрид. наук, проф. В. В. Жернаков; д-р юрид. наук, проф. Д. В. Задохайло; д-р юрид. наук, проф. О. В. Капліна; д-р юрид. наук, проф. М. П. Кучерявенко; д-р юрид. наук, проф. В. Я. Настюк; д-р юрид. наук, проф. М. І. Панов; д-р юрид. наук, проф. О. В. Петришин; д-р юрид. наук, проф. С. Г. Серьогіна; канд. юрид. наук, проф. В. І. Тютюгін; д-р юрид. наук, проф. В. Ю. Шепітько; д-р юрид. наук, проф. О. Г. Шило; д-р юрид. наук, проф. М. В. Шульга; д-р юрид. наук, проф. В. Л. Яроцький.

Іноземні члени редакційної колегії: д-р юрид. наук, проф. А. А. Арабаєв (Киргизстан); д-р юрид. наук, проф. С. О. Балашенко (Білорусь); проф. В. Е. Батлер (США); д-р юрид. наук, проф. Я. Д. Брік (Польща); д-р юрид. наук, проф. Т. Давуліс (Литва); д-р юрид. наук, проф. С. Матюльєне (Литва); д-р наук з держ. управління, проф. О. В. Радченко (Польща).

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. – Вип. 130. – 206 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, конституційного й державного будівництва, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та практичних працівників, які цікавляться правовою тематикою.

Problems of legality : Collection of Scientific Works / executive editor V. Y. Tatsiy. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2015. – Issue 130. – 206 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For scientists, professors, students and practitioners interested in issues of law.

Адреса редакційної колегії: Україна, 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Електронна адреса: problzakon@ukr.net

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (наказ МОН України № 1021 від 07.10.2015 р.), має повнотекстову мережеву версію в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, Міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща), спеціалізованої інформаційної системи Російського індексу наукового цитування «РІНЦ» (РФ), Міжнародної повнотекстової реферативної бази даних «EBSCO Information Services» (США), індексується в Google Scholar, наразі готуються документи для його реєстрації в інших міжнародних наукометричних базах.

ТЕОРІЯ Й ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Шутак Ілля Дмитрович,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького,
Україна, м. Івано-Франківськ

УДК 340.11

ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА: ПІДХОДИ ДО ПОДІЛУ НА ВИДИ

Досліджуються основні наукові підходи до виокремлення структурних видів юридичної техніки. Розкриваються змістовні характеристики основних з них та виділяється техніка правотворчості, техніка реалізації норм права, техніка систематизації нормативно-правових актів, правозастосовна техніка та техніка тлумачення норм права.

Ключові слова: юридична техніка, нормативно-правовий акт, техніка правотворчості, техніка реалізації норм права, техніка систематизації нормативно-правових актів, правозастосовна техніка та техніка тлумачення норм права, техніка опублікування нормативно-правових актів.

Шутак І. Д., доктор юридических наук, професор кафедри теорії та історії держави і права, Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, Україна, г. Івано-Франківськ.

Юридическая техника: подходы к делению на виды

Исследуются основные научные подходы к выделению структурных видов юридической техники. Раскрываются содержательные характеристики основных из них и выделяется техника правотворчества, техника реализации норм права, техника систематизации нормативно-правовых актов, правоприменительная техника и техника толкования норм права.

Ключевые слова: юридическая техника, нормативно-правовой акт, техника правотворчества, техника реализации норм права, техника систематизации нормативно-правовых актов, правоприменительная техника и техника толкования норм права, техника опубликования нормативно-правовых актов.

Постановка проблеми. Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення юридичної роботи і створення в її процесі різних юридичних документів, яка раніше була частиною теорії права. У сучасних умовах юридичну техніку виокремлюють у самостійну галузь юридичної науки, орієнтовану на вирішення практичних завдань. Юридичну техніку застосовують адвокати, судді, нотаріуси, парламентарі, урядовці, управлінці для письмового окреслення змісту нормативно-правових актів, оформлення юридичних документів, вираження правового аналізу юридичних прав і обов'язків.

Термін «юридична техніка» (від латин. *juris* – право і грец. *technē* – ремесло, майстерність, мистецтво) вказує на прикладний характер цієї галузі знань. Виконуючи службову роль щодо правової діяльності, техніко-юридичне знання не втрачає наукового характеру, адже формується вченими-теоретиками і практиками на основі вивчення правової дійсності, узагальнення досвіду юристів. У юридичній техніці повною мірою зображено взаємодію теорії і практики, фундаментального і прикладного знання.

Метою статті є аналіз видів юридичної техніки, зокрема, на основі теоретичних положень про юридичну техніку виокремити змістовні характеристики та види юридичної техніки.

Аналіз останніх досліджень. При всій різноманітності поглядів на проблему типології юридичної техніки можна виділити два основні підходи. «Широкий» підхід, який базується на тому, що юридична техніка ототожнюється з правом загалом або лежить в його основі, зображаючи більше аспектів правової діяльності. Такий підхід дозволяє стверджувати, що юридична техніка охоплює майже всі види правової діяльності та вагомо впливає на їх якість.

«Вузкий» підхід до розуміння юридичної техніки обмежується її наявністю лише в одній сфері права – законодавчій. Так, на підтвердження цього в наукових працях, присвячених юридичній техніці, автори найчастіше розглядають, по суті, тільки правила і прийоми техніки законодавчого процесу, ототожнюючи, отже, поняття «юридична техніка» і «законодавча техніка» [7, с. 104-105].

Вчені не відразу прийшли до думки, що майстерність у галузі юридичної діяльності не обмежується лише законодавством. С. Алексеев уперше відійшов від розуміння термінів «законодавча техніка» і «юридична техніка» як синонімічних понять.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі, в основному, подолано ототожнення юридичної та законодавчої техніки, яке існувало в радянській науці з 1960-х рр. Такий підхід був продиктований офіційною правовою доктриною зі зведенням наукових завдань до формально-юридичного аналізу нормативно-правового матеріалу.

Не заперечуючи можливості й доцільності розгляду поняття юридичної техніки в широкому і вузькому розумінні, визнавалося, що практичне значення юридичної техніки проявляється насамперед у сфері правотворчості. Законодавча техніка припускає використання у правотворчій практиці спеціальних прийомів і способів, за допомогою яких має забезпечуватися належний якісний рівень законів і підзаконних нормативно-правових актів. Такий підхід відображено в низці підручників з теорії держави і права, у яких розглядалось питання юридичної техніки. Визначаючи поняття «юридична техніка», автори (О. Малько, М. Матузов, М. Марченко, С. Алексєєв) сформували схожі дефініції цього терміна, які принципово не різняться [13].

О. Малько і М. Матузов розглядають юридичну техніку як сукупність правил, прийомів, способів підготовки, складання, оформлення юридичних документів, їх систематизації та обліку, що забезпечує їх досконалість, ефективне використання [3, с. 39-40].

Аналогічний сенс вкладає в це поняття С. Алексєєв, визначаючи, що юридична техніка – це сукупність засобів і прийомів, використовуваних відповідно до прийнятих правил під час вироблення та систематизації нормативно-правових актів для забезпечення їх досконалості [13].

Отже, юридична техніка – теоретико-прикладна юридична наука, предметом вивчення якої є закономірності раціональної юридичної діяльності зі створення, тлумачення та реалізації норм права [11].

Щодо видів юридичної техніки, то в літературі запропоновано різні класифікації. Наприклад, Г. Муромцев техніку, «що використовується лише у сфері права», поділяє на техніку правотворчості (законодавчу техніку), техніку правозастосування, тлумачення, техніку судової промови, допиту, нотаріальної діяльності.

В. Карташов поділив юридичну техніку на правотворчу і правозастосовну (правореалізаційну), інтерпретаційну і правосистематизуючу, судову і слідчу, прокурорську тощо [5, с. 93].

Деякі автори чітко вказують на критерій, за яким виділяють види юридичної техніки. Так, С. Алексєєв зазначає, що юридична техніка класифікується з погляду юридичної природи складеного акта на: а) техніку нормативно-правових актів; б) техніку індивідуально-правових актів [3, с. 94].

Відправною точкою для визначення видів юридичної техніки є її дефініція як способу юридичної діяльності апарату держави. При цьому варто зауважити, що юридична діяльність як діяльність апарату держави з вироблення і реалізації права загалом у такій абстрактній формі не існує, а здійснюється як законодавча, адміністративна та правоохоронна функції держави. Водночас ні законодавча, ні адміністративна, ні правоохоронна діяльність апарату держави не існує безпосередньо в такій абстрактній формі; кожна з них виступає як складна система одиничних функцій (дій, операцій, різних комбінацій цих дій) представників цього апарату, спрямованих на виконання єдиної мети. При

цьому законодавча функція здійснюється в сукупності одиничних функцій, результатом яких є прийняття закону.

Адміністративну функцію держави утворюють ті одиничні функції, сукупність яких забезпечує реалізацію закону апаратом держави. Нарешті, ті одиничні функції апарату держави, сукупність яких забезпечує приведення діяльності суб'єктів відповідно до закону в разі його порушення, утворюють правоохоронну функцію держави.

Свого часу Р. Ієрінг писав: «Право існує для того, щоб здійснюватися. Здійснення – життя, істина й саме право...» [4, с. 29].

Закон приймається і реалізується апаратом держави саме для того, щоб положення, які містяться в ньому, – про належне й можливе – ставали за відповідних умов реальністю, фактично втілювалися в житті. Для цього потрібно: по-перше – прийняти закон; по-друге – створити умови для його реалізації (наприклад, прийняти відповідні підзаконні акти, здійснити певні організаційні заходи); по-третє – охороняти закон, тобто вживати відповідних заходів у випадку порушення закону. Звідси випливають три необхідні сфери юридичної діяльності апарату держави: законодавча, адміністративна (виконавча) та правоохоронна. Ці сфери юридичної діяльності, залежно від системи організації державної влади в суспільстві, по-різному можуть бути розподілені між органами апарату держави. Однак вони обов'язково мають бути, аби прийнятий закон став законом.

С. Алексєєв поділяє юридичну техніку за видами нормативно-правових актів, які обслуговуються певною сукупністю технічних прийомів і засобів, на законодавчу (правотворчу) техніку і техніку індивідуальних актів [5, с. 92].

В обох випадках класифікації на першому місці виділяється законодавча техніка. Саме на ній акцентовано особливу увагу в межах юридичної техніки.

Важливо зазначити, що юридична техніка – явище багатогранне, яке вміщує не тільки техніку законотворчої діяльності, але й техніку правозастосовної діяльності.

Питання про предмет юридичної техніки – це питання про те, на що спрямовані цілі. Документаційний підхід об'єднує таких авторів: В. Ватрас, Б. Гарнер, Л. Грагам, С. Гусаров, Н. Краснослободцева, Г. Проценко, М. Панов, І. Онищук, О. Прохоренко, Й. Райдот, Б. Раппапорт, Р. Стефанчук, М. Фельзенбург, Є. Шугріна, І. Шутак, О. Хазова та ін. Згадані науковці пов'язують правила юридичної техніки суто з необхідністю створення письмових документів – правових актів. Юридичну техніку вони розглядають як техніку вироблення та систематизації правових актів, підготовки, складання, оформлення юридичних документів, їх розгляду, ухвалення й оприлюднення. Документаційний підхід до поняття юридичної техніки представлений двома напрямками – формальним і змістовим.

Формальний напрямок у юридичній техніці охоплює тільки правила зовнішнього оформлення правових актів, надання їм належної форми. У такому трактуванні техніко-юридичні правила відповідають за мову, стиль, нумерацію, рубрикацію акта, не проникаючи в його зміст. А. Деревнін, наприклад, вказує, що юридична техніка використовується лише для того, щоб словесно висловити й документально закріпити юридичний зміст нормативно-правового акта. Змістовий бік акта формується, на його думку, без участі юридичної техніки [10, с. 37].

Змістовий напрямок розглядає юридичну техніку як засіб удосконалення права і за формою, і за змістом. Юридична техніка при такому розумінні покликана забезпечити не тільки зовнішню «красу» правових актів, а й їх відповідність життєвим реаліям, адекватно відображати суспільні потреби. Так, А. Венгеров відзначає, що юридична техніка – це не тільки логічні, граматичні, структурні прийоми підготовки правових актів. Це ще й оцінка акта з позиції вербалізації соціального замовлення, відсутності прогалин, неприпустимості внутрішніх і зовнішніх суперечностей, наявності компромісів тощо [1, с. 424].

Зауважмо, що строго формальні визначення юридичної техніки в літературі трапляються вкрай рідко, як, зрештою, і суто змістові. М. Давидова вважає, що це пов'язано з тим, що обидві крайні точки є помилковими. З одного боку, формальні аспекти юридичної техніки більш наочні. Вживаючи термін «технічно-юридичний», вчені, як правило, мають на увазі зовнішні, формальні, технічні властивості акта. З іншого боку, ступінь досконалості форми можна оцінити тільки враховуючи те, наскільки адекватно ця форма зображає зміст [2, с. 58].

Отже, з правової сторони юридична техніка пов'язана зі створенням нормативно-правових актів, що утворює її головну і, мабуть, вихідну частину. Інший важливий її елемент – техніка правозастосовної діяльності. Як уже було зазначено, більшість проаналізованих авторів дають таке теоретичне тлумачення юридичної техніки, яке зводить її до «сукупності правил», «системи правил і прийомів», і розглядають лише один її аспект – одну з форм, у якій вона проявляється, – форму законодавчої техніки [2, с. 104-105].

Метою юридичної техніки є досягнення ясності, простоти, стислості, певної стандартності, однаковості (уніфікованості) юридичних документів і раціоналізування юридичної діяльності загалом. При цьому, безсумнівно, важливим є юридичний зміст нормативно-правових актів, зокрема юридичне вдосконалення нормативних документів, прийоми вироблення й оформлення юридичних документів, але так само важливу роль відіграє ефективне використання вироблених юридичних засобів, таких як правові презумпції, диспозитивні норми, тлумачення права – це також частина юридичної техніки, від розробки і вдосконалення якої залежить ефективність правозастосовної діяльності.

Основним критерієм класифікації видів юридичної техніки є етапи правового регулювання (правотворчість, дія права, реалізація права). Тож можна виділити шість видів юридичної техніки:

- 1) правотворча техніка;
- 2) техніка опублікування нормативно-правових актів;
- 3) техніка систематизації нормативно-правових актів;
- 4) інтерпретаційна техніка;
- 5) техніка реалізації права;
- 6) правозастосовна техніка [5, с. 95].

Кожному виду юридичної техніки відповідають загальні і специфічні прийоми й конструкції.

Раніше вчені говорили про законодавчу техніку, що на практиці призвело до зниження ефективності правозастосовної та інтерпретаційної техніки, висвітлення досить широкого спектра проблем, що вимагають своєї розробленості та вивчення. Як наслідок, останнім часом науковці дедалі більше уваги звертають саме на ці складові частини юридичної техніки. У статтях простежується тенденція, що дозволяє зробити висновок про потребу докладного і всебічного дослідження правозастосовної та інтерпретаційної техніки, розробки нових засобів і прийомів, які сприятимуть удосконаленню правової матерії з моменту її задуму, на всіх етапах правозастосування, до втрати чинності [12, с. 650].

Особливе значення з-поміж інструментів юридичної техніки мають техніка правового моніторингу та техніка опублікування нормативно-правових актів. Правовий моніторинг – систематична, комплексна діяльність, спрямована на спостереження, аналіз, оцінювання чинного законодавства та практики його застосування, з метою підвищення ефективності законодавства і його подальшого прогнозування. Парламент потребує якісного механізму прогнозування можливих наслідків законодавства, відстежування його ефекту і використання результатів таких операцій у своїй законотворчій діяльності [9, с. 69].

Техніка опублікування нормативно-правових актів – це сукупність прийомів і способів нормативного визначення оголошення, яке видається від імені нормотворчого органу, звернене до загального відома та містить повний і гарантовано точний текст прийнятого нормативно-правового акта.

Так, В. Баранов залежно від стадії створення правового акта виділяє такі види техніки:

- формування ідеї акта;
- створення концепції акта;
- здійснення правотворчої ініціативи;
- планування правотворчої діяльності;
- складення тексту акта;
- його обговорення та прийняття;
- проведення експертизи;
- санкціонування, утвердження, реєстрації;

- опублікування правового акта, введення його в дію;
- оскарження, опротестування, перегляду правового акта;
- обліку, внесення змін та доповнень;
- моніторингу правового акта [14, с. 35].

Т. Кашаніна також виділяє техніку опублікування та вступу в силу нормативно-правових актів та зазначає, що для забезпечення дотримання норм права необхідно, щоб вони стали відомі усім [5, с. 324]. Д. Лизлов, В. Картухін у межах техніки правотворчості виокремлюють техніку опублікування нормативно-правових актів і їх вступ у силу [6, с. 117].

У науковому дослідженні «Нормотворческая юридическая техника» за редакцією Н. Власенка знову виділяють техніку опублікування нормативно-правових актів, оскільки опублікування нормативно-правових актів спрямоване на забезпечення максимально повної інформації про прийняті акти та надання можливостей для ознайомлення з ними громадян та інших суб'єктів права [8, с. 238].

Висновки. Підсумовуючи, можна визначити, що техніка опублікування нормативно-правових актів є видом правотворчої техніки та спрямована на забезпечення вільного доступу до автентичних текстів прийнятих нормативно-правових актів.

З урахуванням думки науковців можна констатувати, що структурними видами юридичної техніки є: техніка правотворчості, техніка реалізації норм права, техніка систематизації нормативно-правових актів, правозастосовна техніка та техніка тлумачення норм права.

Список літератури:

1. Венгеров А. Б. Теория государства и права [Электронный ресурс] / А. Б. Венгеров. – 3-е изд. – Москва : Юриспруденция, 2000. – Режим доступа : <http://www.yuridlit.narod.ru>.
2. Давыдова М. Л. Теоретические и методологические проблемы понятия и состава юридической техники : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Марина Леонидовна Давыдова. – Волгоград, 2010. – 408 с.
3. Давыдова М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии : монография / М. Л. Давыдова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. – 318 с.
4. Иеринг Р. Юридическая техника / Р. Иеринг ; сост. А. В. Поляков. – Москва : Статут, 2008. – С. 29.
5. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. – 2-е изд., пересмотр. – Москва : Норма-Инфра-М, 2011. – 496 с.
6. Лызлов Д. Н. Юридическая техника : [учеб. пособие] / Д. Н. Лызлов, В. Ю. Картухин. – Москва : Ось-89, 2009. – 176 с.
7. Нормография: теория и методология нормотворчества : науч.-метод. и учеб. пособие / под ред. д-ра юрид. наук Ю. Г. Арзамасова. – Москва : Академический Проект, 2007. – 480 с.
8. Нормотворческая юридическая техника / [под. ред. Н.А. Власенко]. – Москва : Юстиц-информ, 2011. – 312 с.
9. Онищук І. І. Техніка правового моніторингу в Україні: об'єкти та суб'єкти / І. І. Онищук // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2014. – № 10. – С. 69.

10. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах : монографія / І. І. Онищук. – Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки, 2014. – С. 37.

11. Шутак І. Д. Юридична техніка : навч. посіб. для вищих навч. закл. / І. Д. Шутак, І. І. Онищук. – Івано-Франківськ, 2013. – 496 с.

12. Шутак І. Д. Юридична техніка: питання доктрини / І. Д. Шутак, І. І. Онищук // Правова доктрина України: у 5 т. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / за заг. ред. О. В. Петришина. – Харків, 2013. – С. 638–691.

13. Юридическая техника : конспект лекцій [Електронний ресурс]. – Режим доступа : gkr.sfedu.ru/files/Grants/2008/Costenko_Urid.techn%202.doc.

14. Юридическая техника : курс лекцій / под ред. В. М. Баранова, В. А. Толстика. – Москва : ДГСК МВД России, 2012. – 384 с.

Shutak I. D., doctor of legal sciences, professor of the department of history and theory of state and law of Ivano-Frankivsk University law Called Daniel King Galicki, Ukraine, Ivano-Frankivsk.

Legal technique: approaches to section on types

Legal technique is a branch of knowledge about the rules of doing legal work and creating in the process a variety of legal documents, which had previously been part of the theory of law. In modern conditions of the legal technique are isolated in a separate branch of legal science, focused on solving practical problems. The purpose of this article is to analyze the types of legal techniques, in particular, on the basis of theoretical propositions about legal technique to allocate substantial characteristics and types of legal technique.

O. Malko and M. Matuzov consider legal technique as a set of rules, techniques, methods of preparation, creation, registration of legal documents, their classification and accounting for their excellence, efficient use. A similar meaning is investing in this concept Alekseev, determining that the legal technique is a set of tools and techniques used in accordance with accepted rules in the formulation and systematization of legal acts to ensure their perfection.

So, legal technique – theoretical and applied legal science, which studies the regularities of rational legal practice in the creation, interpretation and implementation of law.

In relation to the type of legal techniques in the literature proposed different classifications. For example, G. Muromtsev technique, which is used only in the field of law, divide on the technique of law-making (legislative technique), technique of law enforcement, interpretation, technique of judicial speech, interrogation, notarial activities.

V. Kartashov shared legal technique on law making and enforcement (prorealtime), interpretive yourself and prevacidrebatzew, judicial or investigative, prosecutorial, and the like. Some authors clearly indicate that the criterion by which to distinguish types of legal techniques. So, S. Alekseev notes that legal technique is classified from the point of view of the legal nature of the act made on: a) techniques of legal acts; b) the techniques of individual legal acts.

Among the tools of legal techniques particular importance play legal monitoring technique and the technique of publication of normative legal acts. Legal monitoring is the systematic, comprehensive activities aimed at the monitoring, analysis, evaluation of existing legislation and its enforcement, with the aim of improving the effectiveness of legislation and its future prediction. Technique the publication of regulations – a set of techniques and methods regulatory definition of an advertisement that is issued on behalf of the rule-making authority, addressed to General information and contains a complete and guaranteed the exact text of the adopted normative legal act.

The main criterion for the classification of legal technique is the stages of legal regulation (law-making, law enforcement, realization of the right). Therefore, we can identify six types of legal techniques: law-making technique; the technique of publication of normative legal acts; the technique of systematization of legal acts; interpretation equipment; machinery of enforcing rights; enforcement technique.

Надійшла до редколегії 21.08.2015 р.

Косінов Станіслав Анатолійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник Державної фінансової інспекції
у Харківській області,
Україна, м. Харків

УДК 340.12:321.7-047.64

КОНТРОЛЬ НАД ПУБЛІЧНОЮ ВЛАДОЮ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ДЛЯ ІСНУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті стверджується, що реалізація ідей основних цінностей демократичної держави можлива лише тоді, коли буде існувати надійний механізм контролю над владою. Подібний контроль є передумовою не тільки легітимації органів публічної влади, але й забезпечення прав людини.

Автор використовує концепцію трьох епох в історичному розвитку демократії Дж. Кіна (демократії зібрань, представницької демократії та контролюючої демократії), підкреслюючи, що механізми контролюючої демократії забезпечують захист від тиранії більшості, реагують на вихід владою за межі своїх повноважень.

Наголошується на необхідному зв'язку контролю над публічною владою з принципом верховенства права через інститути народного суверенітету, поділу влади, представницького правління, обмеженого і відповідального врядування, конституційного та адміністративного контролю. Підкреслюється, що важливими чинниками реалізації соціального контролю в демократичній державі виступають такі елементи, як вибори, референдуми, громадські рухи та організації, політичні партії, незалежні ЗМІ, громадська думка, різні форми соціального протесту. Відзначається тенденція до збільшення ролі приватних структур у виконанні функцій публічної влади у сучасному світі.

Ключові слова: контроль над публічною владою, демократична держава, верховенство права, контролююча демократія, підзвітність публічної влади.

Косінов С. А., кандидат юридических наук, доцент, начальник Государственной финансовой инспекции в Харьковской области, Украина, г. Харьков.

Контроль над публичной властью как необходимое условие для существования демократического государства

В статье утверждается, что реализация идей основных ценностей демократического государства возможна лишь тогда, когда будет существовать надежный механизм контроля над

властью. Подобный контроль является предпосылкой не только легитимации органов публичной власти, но и обеспечения прав человека.

Автор использует концепцию трех эпох в историческом развитии демократии Дж. Кина (демократии собраний, представительной демократии и контролирующей демократии), подчеркивая, что механизмы контролирующей демократии обеспечивают защиту от тирании большинства, реагируют на выход властью за пределы своих полномочий.

Отмечается необходимая связь контроля над публичной властью с принципом верховенства права через институты народного суверенитета, разделения властей, представительного правления, ограниченного и ответственного управления, конституционного и административного контроля. Подчеркивается, что важными факторами реализации социального контроля в демократическом государстве выступают такие элементы, как выборы, референдумы, общественные движения и организации, политические партии, независимые СМИ, общественное мнение, различные формы социального протеста. Отмечается тенденция к увеличению роли частных структур в выполнении функций публичной власти в современном мире.

Ключевые слова: контроль над публичной властью, демократическое государство, верховенство права, контролирующая демократия, подотчетность публичной власти.

Постановка проблеми. Як підкреслює Комітет експертів з державного управління ООН, незважаючи на прогрес, досягнутий багатьма країнами в сфері побудови демократичних інститутів і захисту прав людини, демократії в деяких регіонах світу, як і раніше, нестійкі, а їх інститути надто слабкі для забезпечення ефективного управління. Зусилля щодо заохочення та зміцнення демократії повинні починатися з проведення вільних і періодичних виборів, незалежної судової влади, транспарентного державного управління і активного громадянського суспільства. Держави, які поважають права всіх своїх громадян і дозволяють всім їм брати участь у прийнятті рішень, що зачіпають їх долю, можуть ефективніше використовувати їх творчий потенціал і забезпечити такі соціально-економічні умови, які сприяють сталому розвитку. Однією з головних передумов здійснення цілей Декларації тисячоліття ООН є створення країнами ефективних і транспарентних законодавчих органів. Демократія і верховенство права передбачають наявність правомочних законодавчих органів, які можуть належним чином представляти своїх виборців і формулювати їх вимоги, контролювати здійснення виконавчої влади за допомогою ефективної системи нагляду і приймати узгоджені й послідовні закони. З цією метою звертається особлива увага на той факт, що для забезпечення належного врядування залежить від широкої участі громадян, транспарентності, підзвітності та верховенства права [1; 2].

Аналіз останніх досліджень. Дж. Кін виокремив три епохи в історичному розвитку демократії, які частково збігаються. Звернення до історії розвитку концепції демократії вчений пояснює не інтересом щодо встановлення хронології подій, а бажанням підкреслити велику крихкість демократії та її мінливість як політичної форми, а також, щоб переконати читачів, що майже всі відомі ідеї в теорії демократії – від дорадчої демократії та її неогобсвіських опонентів, ліберальної демократії, космополітичної демократії – страждають від амнезії [3]. Епоха перша: *демократія зібрань* (Assembly Democracy), яка

бере свій початок близько 2500 р. до н.е. в землях сучасного Ірану, Іраку, Сирії. Таким чином, учений вказує на помилковість поширеної тези про народження демократії в Афінах, називаючи її міфом. Він підкреслює східне походження демократії, яка вже звідти і набагато пізніше прийшла до Давньої Греції.

На цьому етапі зародки демократії – її базова інституція у вигляді самоврядування шляхом зібрання рівних людей – було розкидано серед різних земель і кліматів, починаючи від Індійського півострова і досягаючи західних берегів провінційної Європи. Такі народні збори вкорінилися і супроводжувалися різноманітними допоміжними інституційними правилами і звичаями, такими як писані конституції, виборні посадовці, свобода публічного висловлення своїх думок тощо [3]. Найбільш відомий приклад – Афіни V ст. н.е.

Друга ера демократії, за Дж. Кіном, – *представницька демократія*, яка бере свій початок близько X-XII ст. н.е. у Західній Європі із запровадженням парламентських зборів. Своєї класичної форми цей різновид демократії досягає у XVIII ст. і сьогодні офіційно вважається нормативним [3]. Один із напрямів розвитку ідеї представницької демократії – концепції ліберальної демократії.

Третя епоха – *контролююча демократія*. Поняття, введене самим Дж. Кіном для того, щоб демократизувати наші уявлення про демократію. На його думку, вказаний різновид демократії започатковано після Другої світової війни із запровадженням більше 100 різноманітних контролюючих владу механізмів, які до того ніколи не існували (антикорупційні комісії, громадські ради, саміти, об'єднання із захисту прав людини, демократичний аудит, моніторинг виборів тощо). Це підвищило можливість громадян здійснювати контроль над державою, механізм якої заснований на засадах представницької демократії. Як вказав Дж. Кін в одному із інтерв'ю, «контролююча демократія є широкомасштабною мутацією, яка повільно, проте дуже послідовно трансформує динаміку духу, мови та інституцій демократії» [3].

При цьому учений усвідомлює всю складність поставленого перед собою завдання – переконати в необхідності й доцільності нового поняття. Зі свого боку, Дж. Кін вказує на те, що усі спроби переконати його у непотрібності концепції «контролюючої демократії» нагадують йому інтелектуальні битви, що свого часу точилися навколо поняття «громадянське суспільство». Концепції ж ліберальної або представницької демократії він називає «живими мерцями», які вже не здатні розв'язати нагальні проблеми і сприяти подальшому суспільному розвитку. Механізми контролюючої демократії уповноважують нових представників, деякі із них можуть бути навіть не обраними. Їхнє завдання – реагувати на вихід владою за межі своїх повноважень.

Більше того, контролююча демократія є засобом від того, що Дж. С. Міль та інші критики XIX ст. називали тиранією більшості. Вони підкреслювали, що представницька демократія, з її постулатами про рівність для всіх, сама закладає підстави для свого власного падіння. Вони не передбачали, що представницька демократія може переродитися в щось гірше, ніж тиранія – вона підготувала ґрунт для того, що Гайдеггер, в його зимовий семестровий курс

1933-1934 рр., описав як історичне втілення народу в державу Фюрера. Контролююча демократія підживлює страхи і сумніви щодо такого небезпечного нонсенсу. Вона починає демократизувати демократію – ставити на місце свій давній принцип народного суверенітету. Немає жодної гарантії, що це буде мати успіх. Контролююча демократія – це незавершений проект, використовуючи слова Ж. Дерріди, демократія ще тільки приходить. І, на думку Дж. Кіна, так буде завжди. Контролююча форма демократії, як стверджує вчений, наша найбільша надія на попередження або зупинення зла, до якого може призводити безвідповідальна влада, але вона, звичайно, не веде до раю на землі [3].

Необхідність контролю над публічною владою проявляється також у тому, що відповідні його форми є елементами принципу верховенства права. Як із цього приводу вказують окремі дослідники, конституційні принципи ліберального верховенства права включають народний суверенітет, поділ влади, представницьке правління, обмежене і відповідальне врядування, контроль за конституційністю парламентського законодавства і юрисдикційний контроль за адміністративними діями і підзаконним регулюванням [4].

Метою публікації є обґрунтування на основі аналізу концепції трьох епох в історичному розвитку демократії Дж. Кіна необхідності контролю над публічною владою в демократичній державі.

Виклад основного матеріалу. Контроль у демократичному суспільстві може бути представлений як цілеспрямований та дієвий вплив соціальних суб'єктів на поведінку агентів соціальної взаємодії з метою оптимізації функціонування всієї соціальної системи в рамках реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин, закріплених на всіх рівнях функціонування соціальної системи, починаючи із законодавчого закріплення та закінчуючи рівнем самосвідомості конкретної людини, члена суспільства. Такий соціальний контроль, що реалізується як демократичний процес, передбачає безумовне переважання у соціальній системі «гнучких», «непрямих» методів контролю; наявність реальної можливості контрольних санкцій з боку населення за діяльністю владних структур (тобто можливість реалізації «зворотного контрольного зв'язку»); примат самоконтролю над «зовнішньою» соціальною регуляцією; реалізацію принципу відповідальності всіх суб'єктів соціальної взаємодії та наявність високої громадянської активності, пов'язаних і з повноцінним функціонуванням інститутів громадянського суспільства.

Важливими чинниками реалізації соціального контролю в демократичній державі виступають такі елементи, як вибори, референдуми, громадські рухи та організації, політичні партії, незалежні ЗМІ, громадська думка, різні форми соціального протесту. Соціальний контроль у рамках сучасного демократичного суспільства може бути представлений як контроль з боку всіх суб'єктів сучасного соціального процесу. Це контроль як з боку правової держави, так і громадянського суспільства, як з боку влади та держави над її громадянами, так і з боку громадян та громадянського суспільства над діяльністю влади та держави [5, с. 8].

Демократія вміщує в себе сукупність моральних, політичних і правових цінностей, таких як: свобода, рівність, соціальна, політична, загальнолюдська справедливість, пріоритет прав людини щодо прав держави та ін. Тому демократія може мати деякі переваги над іншими політичними режимами, але за наявності певних передумов. До таких передумов можна віднести готовність народу до індивідуальної свободи, сформованість у громадян почуття соціальної відповідальності за рішення, які приймаються, здатність більшості громадян до самообмежень і до поваги прав та інтересів співгромадян, прищеплене з дитинства почуття поваги до закону. І тоді демократія дійсно здатна зробити все необхідне для динамічного соціального розвитку та втілення проголошених демократичних цінностей: свободи, рівноправ'я, справедливості, творчості. Реалізація цих ідей можлива лише тоді, коли буде існувати надійний механізм контролю над владою [6, с. 16], адже «апарат влади, не підконтрольний співтовариству суб'єктів права, не може бути надійним гарантом правової свободи» [7, с. 63]. Цілоком виправдано методи і природу такого контролю називають фундаментальною проблемою конституційного права [8, с. 34].

Цінність демократії, як відомо, полягає в тому, що вона має можливість легітимізувати публічну владу. Висуваючи вимогу участі громадськості у процесах вирішення загальносуспільних питань і підзвітності органів публічної влади, демократія підвищує ймовірність легітимності таких процесів в очах самої громадськості [9, с. 150-151]. Як вказують окремі автори, участь громадськості є важливим елементом демократичного управління, оскільки вона має важливе значення для реалізації справедливого суспільства [10]. Тільки беручи участь у процесах вироблення суспільно важливих рішень, окремі особи та їх об'єднання можуть здобувати впевненість у тому, що їх потреби будуть повністю враховані. Така залученість тим самим підвищує життєздатність публічно владних ініціатив та шанси на їх успішну реалізацію в суспільному житті. Там, де окремі індивіди та їх об'єднання глибоко залучені до процесів публічного вироблення рішень, найбільша ймовірність того, що вони сприйматимуть такі процеси як легітимні.

З іншого боку, підзвітність публічної влади є також критично важливою, а отже, має передбачати контроль над владою, оскільки він гарантує, що ті, хто наділений владними повноваженнями, реалізація яких може мати негативні наслідки для життєво важливих інтересів громадян, буде нести відповідальність за їх здійснення. Підзвітність означає такі відносини між наділеними владою і тими, хто таку владу їм надав, в яких останні мають право утримувати перших в межах певного набору стандартів, оцінювати, наскільки повно вони виконують свої обов'язки в світлі цих стандартів, накладати санкції, якщо буде встановлення їх невиконання [11]. Механізми підзвітності дають можливість переконатися, що влада здійснюється чесно і справедливо, забезпечуючи тим самим компроміс між свободою і наданням засобів для існування окремим індивідам і їх об'єднанням, що складають суспільство. Саме тому демократія

в багатьох аспектах – це контроль за реалізацією публічної влади в суспільстві. Йдеться перш за все про те, що органи публічної влади, які мають великі владні ресурси, не повинні зловживати ними на шкоду свободі і забезпеченню засобів для існування індивідів та їх об'єднань [12].

Крім того, в сучасному світі організація здійснення публічної влади передбачає збільшення ролі приватних структур у виконанні функцій публічної влади (третейські суди, яким державою делегується право здійснення правосуддя, приватні нотаріуси тощо), і вони представляють все більший інтерес для демократії. Вказані структури наділяються досить значною владою, а отже, їх діяльність має також становити предмет демократичного контролю (причому не тільки державного, але й громадського та міжнародного) [13].

Висновки. Концепція суверенітету спонукає багатьох вважати сферу політичною територією самого суверена, зосереджуючись тільки на державі. Проте такий погляд не відповідає системі цінностей, визнаних сучасним суспільством. Суверенітет неминуче передбачає наявність двох сторін; суверенна влада є не автономною інстанцією, а відносинами, елементами яких виступають правителі і ті, над ким здійснюється управління, захист і підпорядкування, права і обов'язки [14, с. 399]. «Демократія – це форма управління суспільством, за якої правила поведінки у ньому установлюються тими людьми, для яких вони і стають обов'язковими» [15]. Вона стала засобом, за допомогою якого здійснюється спроба обмежити владу держави і взяти державу під контроль суспільства [16; 17, с. 3], що, в свою чергу, є передумовою не тільки легітимації органів публічної влади, але й забезпечення прав людини.

Список літератури:

1. Шайо А. Самоограничение власти. Краткий курс конституционализма / Андраш Шайо. – Москва : Юристъ, 2001. – 292 с.
2. Организация Объединенных Наций. Комитет экспертов по государственному управлению. Ключевая роль государственного управления и принципа благого управления в осуществлении Декларации тысячелетия Организации Объединенных Наций: развитие институционального потенциала. Доклад Секретариата. Пункты 12–13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://unpan.un.org/itradoc/group/public/document>.
3. Keane J. The Life and Death of Democracy [Электронный ресурс] / Bridget Cotter interviews John Keane // CSD Bulletin. – 2010. – Double issue Vol. 17. – Nos 1–2. – P. 3. – Режим доступа : http://johnkeane.net/wp-content/uploads/2010/12/csd-bulletin-volume-17-Jk_15-qxd.pdf.
4. Tanchev E. Rule of Law and State Governed by Law Genesis and Evolution of the Rule of Law [Электронный ресурс] / Evgeni Tanchev // From Antiquity to the US Constitution : XIIIth Yerevan International Conference on the «Fundamental Constitutional Values and Public Practices», 3–5 Oct. 2008, Yerevan, Armenia. – Режим доступа : <http://www.concourt.am/armenian/almanakh2008/almanakh2008.pdf>.
5. Бойко Н. Л. Особливості трансформації соціального контролю в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.03 / Н. Л. Бойко ; НАН України, Ін-т соціології. – Київ, 2002. – 16 с.
6. Латигіна Н. А. Демократія: сутність, механізми здійснення та сучасні світові тенденції розвитку : автореф. дис. д-ра політ. наук : 23.00.02 / Н. А. Латигіна ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. імені І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2010. – 35 с.

7. Четвернин В. А. Проблемы теории права для особо одаренных студентов / В. А. Четвернин. – Москва, 2010. – 155 с.
8. Acemoğlu, D. Economic origins of dictatorship and democracy / D. Acemoğlu, J. A. Robinson. – Cambridge University Press, 2006. – 416 pp.
9. Robinson M. Democracy, Participation, and Public Policy: The Politics of Institutional Design / Mark Robinson // The Democratic Developmental state: Politics and institutional Design / Mark Robinson and Gordon White, eds. – Oxford University Press, 1998. – P. 150–186.
10. Galligan D. J. Due Process and Fair Procedures: a Study of Administrative Procedures / D. J. Galligan. – Oxford : Clarendon Press, 1996. – 568 p.
11. Grant Ruth W. Accountability and Abuses of Power [Електронний ресурс] / Ruth W. Grant, Robert O. Keohane // World Politics. – Режим доступу : http://www.princeton.edu/rkeohaue/publications/aprs_abuses.pdf.
12. Oliver D. Common Values and the Publicprivate Divide / Dawn Oliver. – London : Butterworths, 1999. – 348 p.
13. Akech M. Breaking the conspiracy of power: democracy, public law values and the governance of privatization in the weak african state / Dr Migai Akech // Non-State Actors as Standart Setters: The Erosion of Public-Private Devide. – Basel, Switzerland, 2007.
14. Хардт М. Множество: война и демократия в эпоху империи / М. Хардт, А. Негри. – Москва : Культур. революция, 2006. – 559 с.
15. Kellogg C. Democracy / Catherine Kellogg // Critical Concepts: An Introduction to Politics / Janine Brodie and Sandra Rein (eds). – 4th ed. – Toronto : Prentice-Hall, 2007. – P. 21–31.
16. Plekhanov S. Democracy, Part I [Електронний ресурс] / Sergei Plekhanov. – Режим доступу : http://www.yorku.ca/splekhan/course1000-2410_lectures.htm.
17. Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Я. В. Лазур ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – Київ, 2011. – 40 с.

Kosinov S. A., PhD, associate professor, head of the State Financial Supervision in the Kharkiv region, Ukraine, Kharkiv.

Control of the public authorities as a necessary condition for the existence of a democratic state

The article states that the implementation of the ideas of the fundamental values of a democratic state is possible only when there will be a reliable mechanism of control over the power. Such control is a prerequisite not only legitimize public authorities, but also human rights.

The author uses the concept of three periods in the historical development of democracy J. Keane (assembly democracy, representative democracy and controlling democracy), stressing that the control mechanisms of democracy provide protection from the tyranny of the majority, responsive to the output power beyond its mandate.

It is noted at the required connection control public authority with the rule of law through the institutions of national sovereignty, separation of powers, representative government, limited and responsible governance, constitutional and administrative review.

Emphasized that the important factors in the implementation of social control in a democratic state are such elements as elections, referendums, public movements and organizations, political parties, independent media, public opinion, various forms of social protest. The tendency to increase the role of private institutions in the exercise of public power in the modern world is stated.

Key words: control of public authorities, democracy, rule of law, controlling democracy, accountability of public authorities.

Надійшла до редколегії 05.09.2015 р.

Лук'янов Дмитро Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. головного вченого секретаря
Національна академія правових наук України,
Україна, м. Харків
e-mail: d_lukyanov@list.ru
ORCID 0000-0003-2540-5488

УДК 340.5

РЕЛІГІЙНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

У статті розглянуто вплив світових глобалізаційних процесів на розвиток релігійних правових систем. Автор наполягає, що процеси глобалізації мають будуватися на повазі до культурної, релігійної та правової багатоманітності, забезпечувати її збереження від примусової «вестернізації». Звернуто увагу на значні відмінності впливу глобалізації на зближення правових систем західного права (романо-германського та англо-американського) та їх впливу на релігійні правові системи мусульманського, індуського та іудейського права, які внаслідок таких особливостей, як божественний характер, підвищена стабільність, несистематизованість норм, специфічні джерела права, майже не піддаються впливу інших систем та відповідним змінам.

Ключові слова: глобалізація, релігійні правові системи, релігійне право.

Лук'янов Д. В., кандидат юридических наук, доцент, и.о. главного ученого секретаря, Национальная академия правовых наук Украины, Украина, г. Харьков.
e-mail : d_lukyanov@list.ru ; ORCID 0000-0003-2540-5488

Религиозные правовые системы: вызовы современности

В статье проанализировано влияние мировых глобализационных процессов на развитие религиозных правовых систем. Автор настаивает, что процессы глобализации должны строиться на уважении к культурному, религиозному и правовому многообразию, обеспечивать ее от принудительной «вестернизации». Обращается внимание на значительные различия влияния глобализации на сближение правовых систем западного права (романо-германского и англо-американского) и их влияния на религиозные правовые системы мусульманского, индусского и иудейского права, которые в результате таких особенностей, как божественный характер, повышенная стабильность, несистематизированность норм, специфические источники права, почти не подвергаются воздействию других систем и соответствующим изменениям.

Ключевые слова: глобализация, религиозные правовые системы, религиозное право.

Постановка проблеми. Світ на порозі ХХІ ст. вступив у якісно новий етап свого розвитку, який характеризується глибинними змінами всіх аспектів людського буття. У науці ці процеси описуються як «глобалізація», «форму-

вання постіндустріального світу», «інформаційного суспільства», «перехід на ноосферний шлях розвитку», і, відповідно, висловлюються суперечливі оцінки, пропонуються різні вектори подальшого розвитку світової цивілізації [1, с. 90]. Все більше науковців визнають, що глобалізація стає провідною тенденцією світового розвитку. Її навіть називають «кліше нашого часу» [2, с. 1]. Ця тенденція з часом охоплює все більше країн та все більші групи людства зазнають впливу. Цей суспільний процес відбувається в діяльності та взаємовідносинах індивідів, різних соціальних груп і прошарків, націй і цивілізацій. Водночас питання впливу цих процесів на розвиток правових систем світу, зокрема на релігійні системи, є недостатньо дослідженими у світовій науці та майже зовсім не досліджуваним у вітчизняній юридичній науці.

Актуальність теми. Водночас розвиток та взаємодія правових систем світу є важливим фактором ефективного та безпечного розвитку всього людства. Сучасний світ змінюється все більш швидкими темпами. Так, за різними оцінками Європа лише у 2015 р. прийме близько одного мільйона біженців [3], більшість з яких є носіями нетипової для Європи мови, релігії, культури, права. Досвід показує, що тісний зв'язок економіки, політики, культури, права та релігії різних цивілізацій призводить інколи до несподіваних та негативних наслідків. Достатньо згадати низку конфліктів навколо карикатур на Пророка Мухамеда та мусульман взагалі. Тому дослідження питання впливу цих процесів на релігійні правові системи, дія яких поширюється на третину всього людства, є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спочатку новий дискурс щодо міжнародних змін будувався навколо понять «світове», «міжнародне», «інтернаціоналізація». Термін «глобальне» було включено до нього лише в середині 1960-х рр., коли В. Мур (W. Moore) увів у обіг термін «глобальна соціологія» [4, с. 477], а М. Маклюєн (M. McLuhan) – термін «глобальне село» [5, с. 76]. Власне, дискурс глобалізації в суспільних науках виникає в середині 1980-х рр., коли це поняття став розробляти і популяризувати Р. Робертсон (R. Robertson) [6; 7]. У цей період більшість досліджень теорії змін було зосереджено на новому генеральному напрямку – розробці теорій глобалізації. З 1990 р. виходить програмний збірник статей «Глобальна культура» [8], в якому опубліковано роботи провідних теоретиків цієї проблеми. З цього часу одна за одною з'являються фундаментальні монографії про глобалізацію Л. Склера (L. Sklair) [9], Р. Робертсона (R. Robertson) [10], А. Аппадурай (A. Appadurai) [11] та інших дослідників. Зміст концептуального повороту, який відбувся в суспільних науках, чітко сформульовано у вступі М. Фезерстоуна (M. Featherstone) і С. Лаша (S. Lash), до збірника статей «Глобальні сучасності» (Global Modernities): дискурс глобалізації виник як «спадкоємець дебатів про сучасність (modernity) і постсучасність (postmodernity) у розумінні соціокультурних змін» [12, с. 1].

На початку ХХІ ст. формується новий напрямок досліджень з проблем глобалізації – глобалізація в сфері права, і, зокрема, вплив глобалізації на різні правові сім'ї сучасності. Це, серед іншого, роботи: С. Зіфкака (S. Zifcak) «Гло-

балізація і верховенство права (Виклики глобалізації)» («Globalisation and the Rule of Law (Challenges of Globalisation)», 2005), Ш. Райт (Sh. Wright) «Міжнародні права людини, деколонізація, глобалізація: становлення людства» («International Human Rights, Decolonisation, Globalisation: Becoming Human», 2005), Д. Б. Голдмана (D. B. Goldman) «Глобалізація і західна правова традиція: паттерни права і влади (право в контексті)» («Globalisation and the Western Legal Tradition: Recurring Patterns of Law and Authority (Law in Context)», 2008), В. Твайнінга (W. Twining) «Загальна юриспруденція – розуміння права в глобальній перспективі» («General Jurisprudence – Understanding Law from a Global Perspective», 2009), Р. Домінго (R. Domingo) «Нове глобальне право» («The New Global Law», 2011), С. Сассена (S. Sassen) «Територія, влада, права: від середньовіччя до глобальних об'єднань» («Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages», 2008), А. Слотера (A. Slaughter) «Новий світовий порядок» («A New World Order», 2005), П. С. Бермана (P. S. Berman) «Глобальний юридичний плюралізм: теорія права крізь кордони» («Global Legal Pluralism: A Jurisprudence of Law Beyond Borders», 2012), С. Річардса (S. Richards) «Глобалізація як фактор загальної юриспруденції» («Globalization as a Factor in General Jurisprudence», 2012) тощо.

Метою статті є аналіз впливу різноманітних глобалізаційних процесів на розвиток та взаємодію правових систем світу, передусім релігійних правових систем, та окреслення подальших тенденцій їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. З 90-х рр. ХХ ст. глобалізація стала визначальним фактором світового розвитку і міжнародних відносин. Відбувається руйнація єдності національних держав і національних суспільств, утворюються нові конкурентні співвідношення, конфлікти та непорозуміння між національно-державними єдностями і транснаціональними системними ідентичностями (в тому числі й на конфесійній основі). Світ переживає перехід від національної історії до транснаціональної, відчуває факт появи транснаціонального життєвого простору, універсалізації способу життя, символів культури, формування транснаціональних форм поведінки. Глобалізація руйнує самоідентифікацію гомогенного, закритого, замкнутого на себе національно-державного простору, руйнує кордони різних сфер життя, у т. ч. й релігійного.

Глобалізаційні процеси в ХХІ ст. тією чи іншою мірою стосуються як окремих індивідів, так і цілих народів, держав, цивілізацій. Глобальні трансформації призводять до якісних змін у системі соціокультурних взаємовідносин, актуалізуючи широке коло проблем, пов'язаних із формуванням нової світової культури. Так, С. Хантінгтон (S. Huntington) наголошує на «зіткненні цивілізацій» [13, с. 112], теорії Ф. Фукуяма (F. Fukuyama) погрожують «кінцем історії» [14, с. 57], Е. Тоффлер (A. Toffler) розробляє концепцію «кліп-культури» [15, с. 213] тощо. Діапазон поглядів на явище глобалізації широкий: від заперечення згаданого процесу і твердження, що глобалізація є перебільшенням і як ідеологічна конструкція, і як аналітичне поняття (В. Райгрок (W. Ruugrok) та ін.), до констатації гіперглобалістами (К. Омае

(К. Ohmae) та ін.) всеохоплюючого характеру глобалізації, що, на їх думку, призведе до зникнення національних держав.

Однією з найбільш дискусійних проблем є визначення сутності глобалізації. У деяких зарубіжних і вітчизняних дослідженнях акцент зроблено на економічних аспектах глобалізації, формуванні фактично єдиного світового ринку товарів і послуг (К. Волтз (K. Waltz), Дж. Стігліц (J. Stiglitz), Д. Хелд (D. Held)), або на формуванні єдиного інформаційного простору (М. Делягін (M. Delyagin), М. Кастельс (M. Castells)), на розвитку єдиних поведінкових стандартів, єдиного способу життя, системи цінностей (Г. Ділігенський (G. Diligenskiy), С. Кара-Муза (S. Kara-Murza), Т. Сакайя (T. Sakaya), Ю. Габермас (J. Habermas)) [16, с. 92].

Досить поширеним тривалий час у літературі залишався вузький погляд на глобалізацію – вона зводилася суто до економічних процесів. Так, зокрема, дискусії про глобалізацію, що набули популярності починаючи з кінця ХХ ст., відбувалися в контексті економічного дискурсу щодо ринкової лібералізації, масштабу і глобального охоплення транснаціональних корпорацій тощо. У економічній науці і сьогодні глобалізацію розглядають здебільшого як прояв інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світових зв'язків, зміну і послаблення функцій національної держави, активізацію діяльності транснаціональних недержавних утворень, у тому числі таких, як етнічні діаспори, релігійні рухи тощо [16, с. 21]. Юридичне обговорення часто слідувало в фарватері цих економічних і геополітичних тенденцій [17, с. 42]. Одним із визначальних моментів у вирішенні цієї дискусії стала резолюція Генеральної Асамблеї ООН 55/102 2000 р., в якій, зокрема, було сказано, що глобалізація є не тільки економічним процесом, вона також має соціальні, політичні, екологічні, культурні і правові аспекти.

Усе це призводить до постановки нових завдань у межах порівняльно-правових досліджень, адже «порівняльне правознавство сьогодні здобуває статус науки майбутнього як засіб розуміння різного права і різних культур у світі, що глобалізується» [18, с. 1]. Перед ним стоїть завдання із вироблення життєздатних стратегій щодо розвитку «плюралістично-чутливої, глобально-свідомої теорії права». У той же час, на адресу юридичної науки й академічної спільноти лунають звинувачення в перебільшеній євроцентричності. Зокрема, В. Твайнінг (W. Twining) вказує, що, на відміну від такої науки, як геологія, яка ґрунтується на універсальних фізичних законах, право є культурно залежним. Це базове застереження покладає величезні зобов'язання на теоретиків права і компаративістів щодо надання інформації «читачеві постмодерну», нинішній генерації студентів, щодо того, як розуміти право і його найрізноманітніші прояви у по-справжньому глобальному контексті [19, с. 30].

В основі всіх теорій глобалізації, і ця характеристика яскраво знаходить прояв в дослідженнях в сфері права, лежить дихотомічна типологія соціальної організації: локальна versus глобальна, яка також знаходить прояв в дискусії щодо універсальності відповідних правових цінностей, незалежно від куль-

турної приналежності того чи іншого суспільства. Як вказує з цього приводу С. І. Максимов (S. Maksimov), процеси глобалізації сучасного світу, в якому співіснують і взаємодіють різноманітні культури, змушують звернути увагу на вимогу знаходження оптимального співвідношення універсально-цивілізаційних і культурно-специфічних моментів у праві, оскільки правова система має, з одного боку, засновуватися на універсальних правових цінностях і принципах, а з іншого – орієнтуватися на певну культурно-правову традицію [20, с. 57-58]. Одним із ключових питань для юристів сьогодні стає питання про те, якою мірою глобалізація може означати гармонізацію або навіть уніфікацію права в усьому світі. У цьому «інтелектуальному лабіринті юриспруденції» (В. Моррісон (W. Morrison)) ми заперечуємо припущення, відповідно до якого в певний момент майбутнього вже не буде ані індуського, ані мусульманського, ані іудейського права. Ці внутрішньо складні правові системи постійно змінюються й будуть піддаватися змінам в майбутньому, однак є нереалістичним припускати, що вони коли-небудь поступляться своїм місцем певному космополітичному глобальному праву.

Традиційно серед основних тенденцій розвитку права в умовах глобалізації виділяють такі:

1) універсалізація права, під якою необхідно розуміти відображення в національних правових системах загальновизнаних норм і принципів міжнародного права. Загальною закономірністю, яка позначає процес глобалізації, є подолання більш автономних політичних, економічних, соціальних і релігійних общин. Вони стають елементом єдиного загального простору, який має певні універсальні правила взаємодії. Адже на перший план виходить гармонізація та пошук спільних правил поведінки;

2) регіоналізація права, що становить собою процес правового регулювання міжнародних відносин, суб'єктами яких є територіальні (регіональні) економічні і політичні союзи, міжнародні організації тощо (наприклад, Європейський Союз, Рада Європи, Організація зі співробітництва і безпеки в Європі та ін.), а також окремі регіони держав, які можуть виступати учасником міжнародних відносин;

3) зміна національного права під впливом норм і принципів міжнародного права; в умовах глобалізації норми міжнародного права на основі конституційно (законодавчо) закріпленої моделі співвідношення нормативних правових актів мають більшу юридичну силу щодо національного законодавства;

4) взаємовплив правових систем сучасності, який призводить до нівелювання особливостей правових систем, має наслідком їх зближення, взаємне проникнення [21, с. 8-9].

У цьому контексті постає питання про вплив глобалізації на релігійні правові системи, яке фактично змушує замислитись над явищем глобалізації в більш масштабному контексті – у світлі її впливу на цивілізаційний розвиток суспільств.

Як ми вже вказували, концепція глобалізації первісно формувалася як економічна теорія під впливом процесів все більш зростаючих взаємозв'язків і взаємної залежності серед різних країн світу завдяки все більшій економічній відкритості і трансграничному обміну капіталами, товарами, послугами, ідеями, людьми. Ці процеси традиційно пов'язуються із західною цивілізацією. Доволі частими в літературі є твердження, які вказують на те, що процес глобалізації є двигуном самоствердження та ідеологічної гегемонії західної цивілізації, поширення західних цивілізаційних цінностей і способу життя. Усі ці процеси впливають і на право, причому в такий спосіб, який призводить до ситуації, «коли не має сенсу говорити про незалежно існуючі правові культури». За цим сценарієм розвитку правові сім'ї, засновані на інших правових традиціях, приречені на поступове зникнення.

Однак існує й інша точка зору, прибічники якої вказують на недооцінку з боку «універсалістів» спротиву універсалізації з боку суспільств, які не відносять себе до західної цивілізації [22, с. 41]. Дискусія про вплив глобалізації на сучасний світ неминуче ставить питання і про універсальність нашого розуміння права. У буденній правосвідомості глобалізація часто асоціюється із гармонізацією правил поведінки, створенням єдиного правового простору. Це, у свою чергу, зумовлює формування припущення про те, що за умов глобалізації виникає менше конфліктів, оскільки відносини у суспільстві регулюються за однаковими правовими моделями, заснованими на універсальних правових цінностях. Противники такої точки зору висловлюють скепсис щодо реалістичності уніфікації існуючого багатоманіття. Мрії про таку універсалізацію, які плекає глобалізація, заходять занадто далеко у своєму некритичному сприйнятті переваг всезагальної стандартизації. Є відірваними від реальності очікування, що весь світ буде керуватися єдиною системою правил, використовувати одну мову і мати одну культуру.

У центр уваги сьогодні, особливо в контексті дослідження релігійних правових систем, потрапляє питання щодо того, чи має і чи може феномен глобалізації ґрунтуватися на ідеї загальносвітової стандартизації (уніфікації)? Або ж, навпаки, глобалізація не заперечує необмежену різноманітність, підкреслює плюралізм правових систем, цінностей, що лежать в їх основі, і плюралістичні ефекти глобалізаційних процесів є більш реалістичними? Ці питання змушують також під іншим кутом зору подивитись на спроби теоретиків права виробити загальну концепцію розуміння права, надати універсальну характеристику права, яка була б актуальною для будь-якої правової традиції, для будь-якого суспільства. Звернення до релігійних правових систем засвідчує значні суперечності у розумінні права. Існуючий сценарій світового розвитку вказує на зростаючу різноманітність локальних рішень, незважаючи на триваючий пошук глобальної уніфікації. На наше переконання, наполягання на антиплюралістичному баченні світу, необхідності уніфікованого його сприйняття є надзвичайно небезпечним для глобального миру і благополуччя. «Західні юридичні претензії на універсальність закриті незахідною перспективою»

(Ч. Масай (Ch. Masaji)) [23]. Певною мірою, коли ми говоримо про суперечності у баченні права між світськими і релігійними правовими сім'ями, фактично йдеться про «конфлікт цивілізацій», раніше описаний дослідниками. Такий підхід видається хибним, оскільки він сфокусований на занадто вузькому баченні «християнсько-ісламського» контексту, яке залишає поза своєю увагою багато інших глобалізаційних претензій у світі. Сприйняття цього протистояння суто як двостороннього («західного» і «мусульманського») є занадто спрощеним і небезпечним, так само як і занадто нечітким та обмеженим.

Незалежного від справжньої природи існуючого конфлікту й від конкретного бачення «глобальної уніфікації», мирне співіснування в глобально взаємопов'язаному світі неможливе без забезпечення простору, в якому визнається допустимість різних бачень і, відповідно, повага до них, що є, за словами Ліотарда, «прагненням до справедливості і прагненням до невідомого» [24, с. 67].

Водночас дослідники висловлюють багато скепсису щодо такої перспективи. Той самий Ж.-Ф. Ліотард (J.-F. Lyotard) підкреслює розбіжності й зазначає, що «консенсус – це горизонт, який неможливо досягнути» [25, с. 61]. Е. Мелісаріс (E. Melissaris) доходить висновку, що вивчення правового має бути спрямовано на відкриття альтернативних уявлень про світ, справедливість, а також про різні моделі вирішення практичних проблем шляхом примирення конфліктуючих інтересів і задоволення потреби в субстантивній справедливості [26, с. 76]. Питання про право і справедливість в результаті стає одним із тих питань, що визначає весь наш спосіб життя, яким є наше самосприйняття й бачення свого місця в світі. Існуючі теоретичні підходи, не тільки серед правників, частіше за все тяжіють до європоцентричності, а тому зазнають поразки в спробі зобразити глобальну картину світу, охопити плюралістично-чуттєву перспективу. Правова доктрина, як видається, серйозно відстає від реальності, для якої залишається характерною дуже значна багатоманітність. Глобальна міграція, давня і нинішня, численні обмінні процеси між державами, економіками, суспільствами, правовими системами, в різних масштабах і за допомогою різних методів забезпечують кризь час транснаціональний, по суті плюралістичний, багатоетнічний, мультикультурний характер правової реальності. Автори юридичних досліджень, що задають тон сучасної юридичної науки, продовжують поводити себе так, ніби глобалізація просто означає уніфікацію, опираючись доказам з усього світу, що глобальна гармонія можлива лише шляхом якомога більшої толерантності до різноманітності, а не за допомогою примусової уніфікації.

За зізнанням В. Твайнінга (W. Twining), глобалізація дійсно робить світ більш взаємозалежним, але це не означає, що ми невблаганно рухаємося до єдиного загальносвітового управління, і не свідчить про зникнення національних держав як найбільш важливих суб'єктів [27]. Скоріше, має йтися про все більшу плюралізацію, аніж про глобальну гомогенізацію.

Отже, глобалізація має своїм результатом скоріше змішаність, а не уніфікованість, розгалужений, мультицентричний світ як «гіперплюралістичне

транснаціональне суспільство». І це є аргументом для того, щоб виробити механізми, які дозволяють почути всі голоси, присутні в суспільстві, під час триваючих у ньому дискусій, забезпечити повагу багатоманітності. Ставлячи питання про те, чи існує основна (ключова) правова традиція в світі, яка б могла витіснити все інше право у решті світу, П. Гленн (P. Glenn) відповідає: «Відповідь полягає в тому, що немає жодного універсального ядра. Це є гарною новиною для стійкості головних, комплексних правових традицій світу» [28, с. 331]. А отже, глобалізація не може сподіватися на існування поза глибокою повагою до багатоманітності й плюралізму в світі. Відповідно, правові системи світу мають вивчатися в дусі поваги до багатоманітності як невід'ємного елемента глобального правового порядку.

Висновки. Сучасні процеси глобалізації затягують у власну орбіту все ширше коло різноманітних суспільних відносин. Взаємовідносини між правовими системами в ХХІ ст., на наш погляд, стають одними з найбільш важливих аспектів цього процесу. Водночас взаємодія правових систем має суттєві відмінності від взаємодії, наприклад, економічних систем різних країн. Якщо в економічних відносинах спостерігається фактичне домінування західних фінансово-економічних інститутів та уніфікація відповідних норм, то намагання застосувати такий підхід до права призводить до спротиву західним стандартам та поширенню значних цивілізаційних конфліктів у різних частинах світу. Процеси глобалізації мають будуватися на повазі до культурної, релігійної та правової багатоманітності, забезпечувати її збереження від примусової «вестернізації». Необхідно підкреслити також значні відмінності впливу глобалізації на зближення правових систем західного права (романо-германського та англо-американського) та їх впливу на релігійні правові системи мусульманського, індуського та іудейського права. Останні внаслідок таких особливостей, як божественний характер, підвищена стабільність, несистематизованість норм, специфічні джерела права, майже не піддаються впливу інших систем та відповідним змінам. Важливим питанням, яке потребує подальшого дослідження, є зворотній вплив, що здійснюється релігійним правом на сучасні правові секуляризовані системи.

Список літератури:

1. Мельник В. В. Глобалізація в культурній сфері: теоретико-методологічний аналіз / В. В. Мельник // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2010. – Вип. 43. – С. 90–97.
2. Held D., McGrew A. Globalization / Anti-Globalization: Beyond the Great Divide / D. Held, A. McGrew. – Polity, 2007. – 304 p.
3. В 2015 году ЕС примет 1 млн запросов на убежище по прогнозу ОЭСР [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.interfax.ru/world/468489>.
4. Moore W. Global Sociology: The World as a Singular System / W. Moore // American Journal of Sociology. – 1966. – № 5. – P. 475-482.
5. McLuhan M. War and Peace in the Global Village / M. McLuhan, Q. Fiore. – New York, Gingko Pr Inc., 2001. – 192 p.
6. Robertson R. Modernization, Globalization and the Problem of Culture in the World-Systems Theory / R. Robertson, F. Lechner // Theory, Culture & Society. – 1985. – № 3. – P. 103–118.

7. Robertson R. Globalization Theory and Civilization Analysis // Comparative Civilizations Review. – 1987, Vol. 17. – P. 129–138.
8. Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / Ed. by Mike Featherstone. London : Sage Publications, 1990. – 411 p.
9. Sklair L. Sociology of the Global System / L. Sklair. – The Johns Hopkins University Press, 1995. – 352 p.
10. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. London: SAGE Publications Ltd, 1992. – 224 p.
11. Appadurai A. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization / A. Appadurai. – Minneapolis University of Minnesota Press, 1996. – 248 p.
12. Featherstone M. Globalization, Modernity and the Spatialization of Social Theory: An Introduction / M. Featherstone, S. Lash // Global Modernities. Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. – London, 1995. – P. 1-25.
13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
14. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; пер.с англ. М. Б. Левина. – Москва : ООО «Издательство АСТ», 2007. – 588 с.
15. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; пер. с англ.– Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 781 с.
16. Тодька О. Ю. Народовластие в условиях глобализации: монография / О. Ю. Тодька ; под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН Украины. – Харьков : Право, 2005. – 336 с.
17. Mohr R. Local Court Reforms and 'Global' Law / R. Mohr // Utrecht Law Review. – 2007. – Volume 3. – Issue 1 (June). – P. 41–59.
18. Örücü E. The Enigma of Comparative Law Variations on a Theme for the Twenty-first Century / Esin Örücü // Springer-Science+Business Media, B.Y., 2004. – 242 p.
19. Twining W. Globalisation and legal theory / W. Twining // London : Butterworths, 2000. – 296 p.
20. Максимов С. И. Концепция правовой реальности / С. И. Максимов // Неклассическая философия права: вопросы и ответы. – Харьков : Б. в., 2013. – С. 57-58.
21. Глазатова Т. С. Современные тенденции развития права в условиях глобализации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Т. С. Глазатова. – Москва : РАНХиГС при Президенте РФ, 2015. – 206 с.
22. Friedmann, W. Legal theory. London: Steven & Sons. 1994 Дэвид Нелкен. Сравнительная социология права // Общество и право: исследовательские перспективы : [сб. ст.] / ред.-сост. А. Кондаков. – СПб. : Центр независимых социологических исследований, 2015. – XII с. – 384 с.
23. Chiba, Masaji. 1984. 'Cultural universality and particularity of jurisprudence'. In: Marasinghe, M. Lakshman and William E. Conklin (eds.) Essays in third world perspectives in jurisprudence. Singapore:Malayan Law Journal. – P. 302–326.
24. Lyotard, Jean-François. 1984. The postmodern condition: A report on knowledge. Manchester : Manchester University Press. – P. 67.
25. Lyotard, Jean-François. 1984. The postmodern condition: A report on knowledge. Manchester: Manchester University Press. – P. 61.
26. Melissaris, Emmanuel. 2004. 'The more the merrier? A new take on legal pluralism'. Vol. 13 No. 1. Social and Legal Studies. – P. 57–79.
27. Twining, William. 2000. Globalisation and legal theory. London: Butterworths.
28. Glenn H. P. Legal traditions of the world: Sustainable diversity in law / H. P. Glenn // Oxford : Oxford University Press, 2010. – 418 p.

Lukianov D. V., Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Acting Chief Scientific Secretary, National Academy of Legal Science of Ukraine, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: d_lukyjanov@list.ru ; ORCID 0000-0003-2540-5488

Religious legal systems: challenges of the modernity

The influence of world globalization processes on the development of the religious legal systems has been analyzed in the paper.

Globalization processes in the XXI century are regarding individuals, nations, and civilizations. Global transformations lead to qualitative changes in the socio-cultural relations and actualize a wide range of issues which are related to the formation of a new world culture.

Modern globalization takes diverse range of public relations in its own orbit. The relationship between the legal systems in the twentieth century is some of the most important aspects of this process. However, the interaction of legal systems has significant differences from the interaction of economies of different countries. There are actual economic relations domination of Western financial and economic institutions and standardization of relevant rules. But the attempts to apply this approach to law lead to resistance to Western standards and the spread of major civilizational conflicts in different parts of the world. Globalization should be based on respect for cultural, religious and legal diversity. It has to ensure preservation of forced “Westernisation”. Significant differences in the impact of globalization on the convergence of legal systems of Western law (Romano-Germanic and Anglo-American) and their impact on religious legal systems of Muslim, Hindu and Jewish law must be emphasized. The religious legal systems are not exposed to other systems and the related changes. This is due to such features as the divine nature, increased stability, specific sources of law etc.

An important issue that requires further study is the reverse influence which religious law exercises to secularized modern legal system.

Надійшла до редколегії 25.08.2015 р.

Сидоренко Ольга Олександрівна,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії держави і права
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: olga.ales@mail.ru
ORCID 0000-0003-0485-6431

УДК 340.142:341.231.14(477)

ВПЛИВ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ПРАВОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

У статті окреслено вплив рішень Європейського суду з прав людини на правову систему України. Охарактеризовано механізм забезпечення виконання ухвалених рішень.

Ключові слова: рішення Європейського суду з прав людини, Європейський суд з прав людини, євроінтеграція, правове регулювання, правова система, закон.

Сидоренко О. А., кандидат юридических наук, асистент кафедри теорії государства и права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков. e-mail: olga.ales@mail.ru; ORCID 0000–0003–0485–6431

Влияние решений Европейского суда по правам человека на правовую систему Украины

В статье рассматривается влияние решений Европейского суда по правам человека на правовую систему Украины. Дана характеристика механизма обеспечения исполнения вынесенных решений.

Ключевые слова: решения Европейского суда по правам человека, Европейский суд по правам человека, евроинтеграция, правовое регулирование, правовая система, закон.

Постановка проблеми. Міжнародні конвенції, пакти, хартії тощо надають і гарантують особливий механізм захисту у разі порушення прав людини. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (Рим, 1950 р., далі – Конвенція) встановила найбільш дієвий і реальний механізм захисту прав людини. Ключовим у цьому механізмі є Європейський суд з прав людини.

Як відомо, Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд) розташований у Страсбурзі, Франція. Його юрисдикція поширюється на сорок сім європейських держав, які є членами Ради Європи та підписали Конвенцію, яка засновує Суд [9]. Кожна держава-член призначає одного постійного суддю Суду [10].

Стаття 9 Конституції України прямо вказує, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Суд не може застосовувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше ніж міжнародний договір. Водночас міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

Актуальність теми. Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється зростанням вимог до забезпечення верховенства права у сфері судочинства, зростанням юридичної освіченості громадян та їх активності щодо захисту своїх прав і свобод, наявністю невідповідності процесуального законодавства міжнародним правовим актам. На жаль, досі процесуальне законодавство України в багатьох аспектах не приведене не лише у відповідність до рішень Європейського суду, а й до чинної Конституції.

Аналіз останніх досліджень. Організацію та принципи діяльності Європейського суду, його структуру вивчають багато вітчизняних та зарубіжних вчених і практиків, зокрема: А. Абашидзе, Є. Алісевич, К. Андріанова, Є. Бредлі, В. Буткевич, М. Буроменський, А. Бущенко, М. Гнатовський, М. Дженіс, В. Лутковська, В. Палюк, П. Рабінович, Н. Раданович, Д. Супрун, С. Федик, С. Шевчук, Д. Харріс та ін.

Метою статті є визначення напрямів впливу рішень Європейського суду на правову систему України, механізму забезпечення виконання ухвалених рішень.

Виклад основного матеріалу. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 17 липня 1997 р., і це означає, що з цього моменту для громадян нашої країни з'явилась можливість звертатися за захистом порушених прав до Європейського суду. У Конвенції визначено основні права і свободи людини, а при виконанні зобов'язань за міжнародним договором слід ураховувати тлумачення Європейського суду. Це впливає зі ст. 32 Конвенції, згідно з якою юрисдикція Суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї. Прецедентна практика Європейського суду є важливим джерелом права України.

Європейський суд є суб'єктом судової правотворчості. Високий авторитет Європейського суду був отриманий завдяки забезпеченню однакового тлумачення і застосування Конвенції в масштабах всього європейського континенту. Призначення Європейського суду полягає в «вирівнюванні» стандартів і гарантій захисту прав людини в усіх державах-учасниках Конвенції і формуванні єдиного європейського правового простору в сфері захисту прав людини і основоположних свобод [1, с. 163]. Кількість звернень до Європейського суду постійно зростає, а його рішення стосуються як тлумачення права, так і проблем його недосконалості.

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. визначено фундаментальні для правової системи України положення. Суди мають застосовувати при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини як джерело права (ст. 17); законодавчий орган держави (орган представництва) має здійснювати експертизу та перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини (ст. 19) [2].

Ці положення дають змогу українським суддям не тільки прямо посилатися у відповідних судових рішеннях на практику Європейського суду, але й зобов'язують законодавчий орган України реформувати чинне процесуальне законодавство, приводячи його у відповідність до прецедентної практики Європейського суду. Прецедентне право – це не все рішення в цілому, а лише та його частина, що має назву *ratio decidendi* (вирішальний доказ, аргумент, принцип, на якому воно ґрунтується) [3, с. 78].

Певним еквівалентом англосаксонської доктрини дії прецедентного права (*stare decisis*) у країнах романо-германської правової сім'ї є концепція «усталеної судової практики» (*jurisprudence constante*), за якою «низка раніше прийнятих та узгоджених судових рішень розглядається як переконливий доказ правильного тлумачення правової норми» [4, с. 783]. У свою чергу, «якщо в силу постійного застосування в довготривалій практиці вирішення спорів правоположення було сформульоване і використовувалось судами, така практика отримує визнання як *jurisprudence constant* і правоположення, на якому вона ґрунтується, отримує велике значення при вирішенні наступних справ» [5, с. 218; 6, с. 141]. Хоча доктрина *stare decisis* є традиційною ознакою англосаксонської правової сім'ї, через загальне визнання важливості уніфікованої

судової практики, нині спостерігається офіційне визнання судових прецедентів у країнах із традиціями континентального права [7, с. 143]. Таким чином, як слушно зазначає С. Шевчук, зараз у правових системах континентальної Європи спостерігається своєрідна конвергенція доктрини усталеної судової практики з прецедентним правом, де верховним судам належить найважливіша роль у цьому процесі [8, с. 311].

Відповідно до чинного законодавства, а саме положень Конституції України та Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», прецедентна практика Європейського суду є: а) джерелом права і б) джерелом правових норм, зорієнтованих на забезпечення верховенства права через застосування міжнародного права на території суверенної держави. Отже, норми, які застосовуються, незважаючи на те, щодо якої країни винесене рішення, мають більшу юридичну силу, ніж самі закони України, але за умови, якщо такі норми не суперечать Конституції.

Існування прецедентів Європейського суду як унікального джерела правових норм обумовлюється, як правило, прогалинами в праві чи неоднозначним його розумінням і базується на ч. 1 ст. 32 Конвенції: «Юрисдикція Суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї і які передаються йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47», а також на ч. 1 ст. 46 про обов'язок держав – учасниць Конвенції виконувати рішення Європейського суду.

В умовах реформування законодавства України рішення Європейського суду в своїй системності пропонують певні концептуальні моделі законотворчої діяльності. Відповідно до ст. 46 Конвенції нагляд за виконанням рішень Європейського суду здійснює Комітет міністрів Ради Європи, який для виконання цієї норми має стежити не тільки за своєчасною виплатою грошової компенсації, але і за тим, як держава – учасник Конвенції виправляє очевидні у світлі Європейського суду розходження норм його внутрішнього права або позиції судової практики зі стандартами Ради Європи. Юридично рішення, винесене Європейським судом, є обов'язковим лише для держави – відповідача у справі. Однак доволі часто значущість рішень Європейського суду виходить за національні межі, впливаючи на право і судову практику й інших держав – учасниць Конвенції.

Для підвищення рівня виконання рішень Європейського суду, як зазначає Ш. Дотан, у тому числі тих, які дозволяють поширювати його вплив [9], Європейський суд прагне підвищити свою репутацію. Європейський суд підтверджує свій статус щоразу, коли стан речей відповідає його рішенням. Згода держави виконувати рішення Європейського суду свідчить про те, що держава зазнає великих репутаційних втрат через їх невиконання. Це, у свою чергу, сприяє усвідомленню державами-учасницями того факту, що Європейський суд має великий вплив [11, с. 59].

Наступним елементом механізму є екстериторіальна дія Конвенції. Це дуже важливо, якщо людина знаходиться на території країни-учасниці

Конвенції, але сама є громадянином країни, яка ще не ратифікувала цей документ, і її права порушуються, то вона може посилатися і апелювати до Конвенції для захисту своїх прав.

У зв'язку з дією екстериторіального принципу для норм Конвенції викликає інтерес питання щодо можливості екстрадиції (видачі) громадянина з країни, що знаходиться під юрисдикцією Конвенції до іншої країни, на території якої юрисдикція Євросоюзу не розповсюджується. Відповіддю на це питання стало рішення у справі Сорінга проти Великобританії [12].

Простота і доступність у зверненні означають, що для подання скарги до Суду не вимагається спеціальних знань у двох офіційних мовах європейського судочинства; вимога надання адвокатів має рекомендаційний характер; не потрібно нотаріального посвідчення усіх документів; формуляр скарги не суворої форми, головне відповісти на всі питання, більше того, подання скарги не обкладається митом і податками, тільки оплата поштових витрат. Немає необхідності вказувати своє справжнє прізвище, ім'я та по батькові – якщо заявник бажає зберегти своє ім'я в таємниці, Суд приймає скаргу все одно.

Суд покликаний забезпечувати неухильне дотримання і виконання норм Конвенції її державами-учасницями. Він здійснює це завдання шляхом розгляду і вирішення конкретних справ, прийнятих ним до провадження на основі індивідуальних скарг, поданих фізичною особою, групою осіб або неурядовою організацією. Можлива також подача скарги на порушення Конвенції державою – членом Ради Європи з боку іншої держави-члена.

Простота у зверненні не означає швидкість розгляду справи по суті. Так, звичайним є розгляд справи протягом 3-5 років. Але у виняткових випадках, враховуючи екстраординарні події (обставини, що розглядаються, вік заявника, суть справи) Суд може розглянути скаргу і в більш короткі терміни.

Необхідно зауважити, що не всі скарги, комуніційовані Судом, доходять до прийняття рішення. У деяких справах сторони укладають мирову угоду на різних етапах, і це допускається процедурою Європейського суду.

Для допущення скарги вона має відповідати певним критеріям. По-перше, предметом скарги можуть бути тільки права, гарантовані Конвенцією або її Протоколами. Перелік цих прав досить широкий, але в ньому відсутні деякі права, відомі конституційному законодавству.

Зокрема, Конституція України (розділ 2 «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина»), охоплюючи всі ті права людини, про які говорить Конвенція, називає і деякі інші, наприклад, право на працю, право на соціальний захист та ін. Ці права закріплені в іншій Конвенції Ради Європи – Європейській соціальній хартії, однак юрисдикція Суду заснована виключно на Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Практика свідчить, що не можна скаржитися на порушення всіх статей Конвенції, інакше скаргу не буде комуніційовано і заявник отримає відповідь – «не підлягає розгляду».

У Конвенції існує так званий «каталог прав». Він гарантує громадянські і політичні права, але не захищає соціальні та економічні (право на працю, право на соціальний захист тощо).

По-друге, скарга може виходити тільки від самого потерпілого. Навіть у тому випадку, коли скаргу подає об'єднання осіб, кожен повинен довести свої конкретні особисті претензії. Найбільш поширеною є подача індивідуальної скарги. Але в практиці Суду є приклади колективних звернень. Цікаво, що ст. 33 Конвенції допускає подачу скарги однієї країни на іншу, це наймогутніший засіб політичного тиску.

По-третє, скарга повинна бути подана не пізніше ніж через шість місяців після остаточного розгляду питання компетентним державним органом. Це правило за всю історію Європейського суду не знало жодного винятку.

По-четверте, скажитися можна тільки на ті порушення, які мали місце після дати ратифікації Конвенції Україною.

По-п'яте, для того, щоб скарга була визнана прийнятною по суті, заявником повинні бути вичерпані всі внутрішньодержавні засоби захисту свого права (в даному контексті розуміється – вичерпати всі судові засоби такого захисту, адміністративні інстанції не враховуються). На аналогічних позиціях стоїть і ч. 4 ст. 55 Основного Закону України, якою встановлено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [13].

Ратифікація Конвенції та визнання юрисдикції Європейського суду означає, що діяльність всіх органів державної влади, особливо судових, їх рішення і використовувани процедури, так само як і рішення законодавчих органів, не повинні суперечити положенням Конвенції, тим більше, як уже зазначалось вище, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України Конвенція є складовою частиною української правової системи.

Необхідно зауважити, що незалежно від типу взаємодії внутрішньодержавного права та прецедентного права Європейського суду в Страсбурзі, він не є вищою інстанцією по відношенню до судової системи держави – учасниці Конвенції, і незважаючи на це, сприймається європейською спільнотою як «квазісудовий орган». Європейський суд не може скасувати рішення, винесене органом державної влади чи національним судом, не дає вказівок законодавцю, не здійснює абстрактний контроль національного законодавства чи судової практики, не має права давати розпорядження про вжиття заходів, що мають юридичні наслідки. Європейський суд розглядає тільки конкретні скарги з тим, щоб встановити, чи дійсно були допущені порушення вимог Конвенції. Однак Європейський суд має право присудити «справедливе задоволення претензії» у вигляді фінансової компенсації матеріального збитку і моральної шкоди, а також відшкодування стороні, що виграла, всіх витрат.

Висновки. Таким чином, Європейський суд не ставить головною метою виплату фінансової компенсації за порушення прав заявника, головне завдання – звернути увагу на сам факт порушення відповідних статей Конвенції та надати в розпорядження заявника всі засоби захисту, в яких йому було відмовлено національною правовою системою.

Інтеграція нашої держави в Європейське співтовариство сприятиме забезпеченню чіткості і розуміння таких основних передумов: масштаб і характер прав громадян повинні відповідати визнаним європейським і світовим співтовариством стандартам, викладеним зокрема в Конвенції; необхідно прагнути до включення в українську правову систему й інших дієвих механізмів здійснення прав громадян.

Список літератури:

1. Анцупова Т. Забезпечення послідовності прецедентного права Європейського суду з прав людини: роль Великої палати / Т. Анцупова // *Право України*. – 2013. – № 10. – С. 162–169.
2. Банчук О. Розумний строк розгляду справ у суді: Європейські стандарти та українські реалії [Практика Європейського суду] / О. Банчук // *Адвокат*. – 2005. – № 11. – С. 7–10.
3. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол. та ін.) – Київ : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5. – 736 с.
4. Algero M. The Sources of Law and the Value of Precedent: A Comparative and Empirical Study of a Civil Law State in a Common Law Nation // *Louisiana Law Review*. – 2005. – Vol. 65.
5. Johnson v. St. Paul Mercury Ins. Co., 236 So. 2d 216 (La. 1970).
6. Mazzotta F. Precedents in Italian law // *Michigan State University-DCL Journal of International law*. – 2000. – Vol. 9.
7. Валанчус В. Навіщо потрібна уніфікована судова практика? / В. Валанчус // *Право України*. – 2012. – № 11-12. – С. 137–143.
8. Шевчук С. Забезпечення єдності судової практики в умовах існування спеціалізованої юрисдикції / С. Шевчук // *Право України*. – 2013. – № 9. – С. 306–324.
9. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms // *United Nations Treaty Series*. – 1953. – № 221.
10. Popovic D. Prevailing of Judicial Activism over Self-Restraint in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights // *Creighton Law Review*. – 2009. – № 42.
11. Дотан III. Судова тактика в Європейському суді з прав людини / III. Дотан // *Європейське право*. – 2013. – № 1-2. – С. 58–83.
12. *Справа Сорінча проти України [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIIdx=407>.
13. *Конституція України [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

Sydorenko O. O., Doctor of Philosophy, assistant, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: olga.ales@mail.ru; ORCID 0000-0003-0485-6431

The impact of decisions the european court of human rights on the legal system of Ukraine

The article describes the identifying areas of influence of the European Court on the legal system of Ukraine, as well as the enforcement mechanism of decisions. Analyzes the problems that affect the designated question and points of view of different scholars and practitioners.

In Europe there are different documents – convention covenants, charters that provide and ensure the inclusion of a special protection mechanism in case of violation of human rights. These documents Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, 1950, hereinafter - the Convention), which provides the most effective and real protection mechanism for human rights. Convention not only proclaimed fundamental human rights, but also created a special mechanism to protect them. The key to this mechanism is the European Court of Human Rights. European Court of Human Rights (hereinafter - the Court) located in Strasbourg, France. Its jurisdiction extends to forty-seven European states that are members of the Council of Europe and signatories.

Article 9 of the Constitution of Ukraine clearly states that international treaties, ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine are part of the national legislation of Ukraine. The Court can not apply the law that governs the legal relationship in question, other than an international agreement. However, international agreements apply if they do not contradict the Constitution of Ukraine.

Urgency of the problem by the growth requirements of the rule of law in the judiciary, increasing legal awareness of citizens and their activity to protect their rights and freedoms, the presence of non judicial legislation with international legal acts. Procedural legislation of Ukraine in many aspects not harmonized not only in line with the decisions of the European Court, but also to the current constitution.

Ukraine ratified the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms July 17, 1997. Since then, the citizens of our country have an opportunity to apply for protection of violated rights to the European Court. The Convention, the basic human rights and freedoms, and in performance of work by an international agreement is necessary to consider the interpretation of the Court. It follows from Article 32 of the Convention, according to which the jurisdiction of the Court shall extend to all matters concerning the interpretation and application of the Convention and its Protocols. The case-law of the European Court increasingly becoming an important source of law in Ukraine.

The European Court is the subject of judicial lawmaking. The high authority of the European Court was obtained by ensuring uniform interpretation and application of the Convention across the entire European continent. Number of appeals to the European Court is growing, and more and more of its decision relating to the interpretation of law, and the problems of its imperfection. Law of Ukraine «On execution of decisions and application of the European Court of Human Rights» dated February 23, 2006 by fundamental for the legal system of Ukraine provisions. The existence of precedents of the European Court as a unique source of law is due, usually gaps in the law or its ambiguous understanding. In terms of reforming legislation of Ukraine, the European Court in its systematic conceptual models provide certain legislative activities.

The court is designed to ensure strict adherence to and compliance with the rules of the Convention by the States Parties. It carries out this task through the consideration and resolution of specific cases taken him to the proceedings on the basis of individual complaints filed by an individual, group of individuals or non-governmental organization. It is also possible filing complaints of violations of the Convention by the State - a member of the Council of Europe of another Member State. European court can not reverse the decision rendered by a public authority or national court does not give instructions to the legislator, the abstract does not control the national legislation or judicial practice has no right to order measures with legal consequences. The Court considers only specific complaint in order to establish whether indeed been admitted violation of the Convention. However, the Court has the right to award «just satisfaction claim» in the form of financial compensation for material damage and moral damages and compensation side that won all costs. European Court puts the main purpose of the payment of financial compensation for infringement of the applicant's main task - to draw attention to the fact of violation of the relevant articles of the Convention and provide the applicant all remedies, where he was denied a national legal system.

Key words: the decision of the European Court of Human Rights, European Court of Human Rights, European integration, the legal regulation, the legal system, the law.

Надійшла до редколегії 24.08.2015 р.

Сухонос Володимир Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін ДВНЗ
«Українська академія банківської справи
Національного банку України»,
Україна, м. Суми
e-mail: vladimirsukhonos@yandex.ua

УДК 342.5:004

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ ЯК АНТИБЮРОКРАТИЧНА ДЕРЖАВНА ТЕХНОЛОГІЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті аналізується співвідношення категорій «бюрократія» і «бюрократизм». Зокрема, бюрократизм розглядається як гіпертрофовані риси бюрократії, що зводять нанівець її переваги. Автор доводить ідею про те, що бюрократія за самою своєю суттю є неспроможною до організації будь-якого розвитку. Як протидія бюрократизму розглядається електронне урядування.

Ключові слова: механізм держави, державний апарат, бюрократія, бюрократизм, електронне урядування.

Сухонос В. В., доктор юридических наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін ГВУЗ «Українська академія банківського дела Національного банку України», Україна, г. Суми.
e-mail: vladimirsukhonos@yandex.ua

Электронное правительство как антибюрократическая государственная технология: теоретико-правовая характеристика

В статье анализируется соотношение категорий «бюрократия» и «бюрократизм». В частности, бюрократизм рассматривается как гипертрофированные черты бюрократии, которые практически нивелируют её достоинства. Автор обосновывает идею о том, что бюрократия по своей сути является неспособной к организации любого развития. В качестве противодействия бюрократизму рассматривается электронное правительство.

Ключевые слова: механизм государства, государственный аппарат, бюрократия, бюрократизм, электронное правительство.

Постановка проблеми. Питання модернізації державного механізму в останні роки набули особливої гостроти. Особливо це стає актуальним в умовах реформування державного апарату і наближення його функціонування та формування до європейських стандартів. В умовах сучасної України реформа

наштовхнулася не лише на зовнішні, а й на внутрішні перешкоди. Останні ж пов'язуються не тільки з браком політичної волі, а й з недостатнім рівнем теоретичних знань у осіб, які виступають організаторами змін. Більше того: отримуючи державну посаду, реформатори стають частиною бюрократичного державного механізму і відчують на собі істотний спротив процесам змін. Це, перш за все, відбувається тому, що організатори змін не розуміють суті бюрократії, а тому не можуть подолати її негативні риси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У незалежній Україні чимало праць, присвячених проблемам організації державного управління, головним чином зосереджені навколо корупції. Водночас питання бюрократизму здебільшого ігнорується переважною більшістю державознавців. Скоріше як виняток можна згадати спільну працю В. Цветкова та В. Горбатенка «Демократія – Управління – Бюрократія», у якій, зокрема, розглянуто «втрати, здобутки і перспективи процесу модернізації українського суспільства» [23, с. 4] крізь призму теорій бюрократії.

Проблеми реформування державного механізму також були предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Тут, зокрема, можна згадати праці П. Рудика [14] та О. Ющика [24], а також спільні дослідження експертів Всесвітнього банку Н. Менінга й Н. Парисона [13], а також українських учених П. Клімушкіна й А. Серенока [9], які приділили значну увагу електронному урядуванню як наріжному чинникові будь-яких сучасних реформ.

Не применшуючи доробку згаданих учених, слід мати на увазі, що жоден з них не розглянув реформування державного механізму в контексті зміни бюрократії на будь-яку іншу державну технологію, наприклад, електронне урядування. Здебільшого вони зосереджувалися лише на фундаментальних проблемах бюрократії та електронного урядування.

Формування цілей статті. Саме тому мета нашої статті – дослідження електронного урядування як антибюрократичної державної технології. Для цього слід вирішити наступні взаємопов'язані завдання. По-перше, розглянути бюрократію як провідну на сьогодні державну технологію. По-друге, проаналізувати бюрократизм як «хворобу» державного апарату в умовах суспільної нестабільності. По-третє, дослідити електронне урядування як державну технологію, яка має потужний антибюрократичний потенціал.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні бюрократія є найбільш поширеною серед державних технологій [18, с. 4]. З легкої руки засобів масової інформації бюрократія стала синонімом відсталості, свавілля чиновників та, до певної міри, корупції. Як на нашу думку, така позиція є нині абсолютно неприпустимою.

Категорія «бюрократія» є поєднанням французького слова «bureau» – контора, канцелярія та грецького терміна «kratos» – влада. Фактично «бюрократія» означає владу контори, владу канцелярії. Проте, з точки зору менеджменту, специфікою бюрократії є «спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська

ієрархія, правила і стандарти, показники оцінки роботи, принципи найму, засновані на компетенції працівника» [11, с. 682].

Не менш важливим є той факт, що бюрократія, згідно з М. Вебером, спирається на панування «загальнообов'язкових регламентованих процедур, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує» [21, с. 166]. Як писав з цього приводу сам філософ: «Справжньою професією справжнього чиновника... не повинна бути політика. Він повинен управляти насамперед неупереджено... У випадку ж якщо (незважаючи на його переконання) вищестояща установа наполягає на наказі, який він вважає помилковим, справою честі чиновника є виконання наказу під відповідальність того, хто видав наказ, виконання добросовісно і чітко, так, немов би цей наказ відповідав його власним переконанням» [3, с. 19].

Виходячи з цього, під бюрократією ми розуміємо державну технологію, для якої є характерним спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов'язкові заздалегідь регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

Багато в чому ефективність бюрократії залежить від кадрового потенціалу держави. Це добре розуміли навіть диктатори. «Кадри вирішують все», – зазначив Й. Сталін, виступаючи перед випускниками Академії Червоної Армії 4 травня 1935 р. [17, с. 528]. Робота ж з кадрами є важливим напрямком діяльності держави. Так, управління кадрами «передбачає виконання певних послідовних дій, зокрема, визначення мети й основних напрямків роботи з кадрами, постійне удосконалення цієї роботи, визначення засобів, форм і методів здійснення поставленої мети, організацію роботи з виконання прийнятих рішень, координація і контроль за виконанням запланованих заходів» [19, с. 11].

В умовах бюрократії усі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється в гарантію проти хиб державних чиновників і можливості зловживань у гаранта стабільності в суспільстві.

Фактично ми можемо стверджувати, що бюрократія є найбільш ефективною державною технологією у сфері забезпечення стабільності. Інакше кажучи, бюрократія найкраще стабілізує ситуацію в державі і жодна з інших технологій (у тому числі й диктатура) не здатна стабілізувати ситуацію в країні так, як це може зробити бюрократія.

Бюрократія не може вважатися цілком негативним явищем.

Як приклад, можна навести Сінгапур, де чітко заздалегідь встановлена (фактично – бюрократична) система оплати праці високопосадовців призвела до розквіту країни. За словами Лі Куан Ю, з 1994 р. розпочалося впровадження системи, згідно з якою перегляд винагороди міністрів, суддів і високопосадовців став би автоматичним і прив'язаним до суми податків на прибутки, що сплачуються приватним сектором [10, с. 164]. При цьому, за його словами, ця формула не означає щорічного автоматичного збільшення зарплатні, тому що прибутки приватного сектора то підвищуються, то знижуються. Коли у 1995 р.

прибутки у приватному секторі знизилися, у 1997 р. було, відповідно, зменшено посадову винагороду усім міністрам та високопосадовцям [10, с. 165]. Зараз оклади високопосадовців країни вираховуються залежно від середніх прибутків у бізнесі і доходять до 20-25 тис. дол. на місяць. Логіка вирішення цих проблем виявилася досить простою. Політичні лідери і посадові особи мають право отримувати адекватну винагороду залежно від важливості їх посади та отриманих результатів. Їхні прибутки повинні бути порівняні із заробітною платою керівників відповідного рівня в інших сферах діяльності. Це обов'язкові умови чесного, непідкупного та ефективного уряду.

Тому, у міру поліпшення економічної ситуації і виходу країни на стійкі темпи розвитку, зарплата службовців стала збільшуватися через кожні кілька років, а постійне зростання економіки на 7-10 % на рік протягом кількох десятиліть дозволило перейти на нову систему оплати праці. Вона автоматично пов'язує платню службовців із заробітною платою працівників порівняного рангу в приватному секторі, збільшуючи або зменшуючи її залежно від доходів підприємців. Заробітна плата представників держсектору встановлена на рівні 2/3 доходу працівників приватного сектору [16]. Крім того, як «бонус» за ефективну роботу, чиновники можуть отримати значний «національний бонус», який призначається за результатами оцінки чотирьох показників по завершенні року (зростання реальних медіанних доходів у країні, зростання реальних доходів нижньої 20-перцентильної групи, рівня безробіття і реального зростання ВВП) [2].

Звісно, така ситуація склалася далеко не відразу. Так, відомий британський письменник і журналіст У. Гібсон у 1993 р. відвідав Сінгапур та описав своє враження в журналі «Wired». Зокрема, він писав: «Сінгапур являє собою загально визнаний досвід побудови держави, керованої скоріше як велика корпорація. Якби в ІВМ спромоглися обзавестися своєю державою, ця держава мала б багато спільного із Сінгапуром. Тут і обов'язок носити білі сорочки, і повна відсутність почуття гумору, провідне місце тут займає конформізм, а творча думка як така тут взагалі у великому дефіциті» [4].

Отже, бюрократія є лише державною технологією, яка не містить ані позитивного, ані негативного сенсу.

На відміну від бюрократії, бюрократизм – хвороба державного апарату, за висловом фантастичного кіносеріалу «Зоряні війни», «темний бік» бюрократії, що означає владу «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, – владу апарату, відірваного від народу.

Саме з бюрократизмом пов'язані ті проблеми, завдяки яким слово «бюрократ» набуло негативного змісту.

Річ у тім, що будучи технологією стабільності, бюрократія є абсолютно неспроможною до організації будь-якого розвитку, до будь-яких змін.

Наприклад, можна згадати долю екранопланів, які за стандартами НАТО визначалися як «винищувачі авіаносців». Дійсно, екраноплани, озброєні керованими ракетами «Москіт», могли потопити будь-яке за водотоннаж-

ністю судно, аж до величезного авіаносця. При цьому виявити, зокрема, екраноплан «Лунь» за допомогою радіолокаційних засобів, що існували на той час, не уявлялося можливим. Екраноплан рухався з величезною швидкістю на малій висоті, безпосередньо над водною поверхнею [15]. Цей вид транспорту є, поряд з авіацією і флотом, третім видом транспорту. Спочатку його хотіли використати як військовий транспорт. Зокрема, спостерігаючи за випробуванням першого радянського екраноплану Р. Алексєєва «Каспійський монстр», у США визначили, що це гігантська радянська експериментальна крилата машина, що використовує вплив близькості землі, з розмахом крил 40 м, довжиною 90 м, проходить випробування у Каспійському морі. Вони розпочалися в 1965 р. Апарат, для якого оптимальна висота руху від 4 до 14 м над поверхнею, має потенційну швидкість 560 км/год. Очевидно, апарат зможе працювати в арктичних умовах [1, с. 186]. Проте вже у 1992 р. екраноплани вирішили перепрофілювати на мирні цілі. Принаймні, найбільший потенціал вони матимуть при ліквідації надзвичайних ситуацій на морі. Зокрема, передбачається, що рятувальні операції екраноплан зможе вести навіть при ураганному вітрі 40 м/с і при хвилі у 5 м [1, с. 191].

Побіжно зауважимо, що державна програма розвитку екранопланів так досі й не реалізована, хоча в рамках бізнес-проектів екраноплани будуються [7, с. 473].

На нашу думку, така державна позиція перш за все пояснюється неготовністю бюрократії визначити, чим є екраноплан – кораблем чи літаком. Як цілком слушно зазначав з цього приводу С. Мусський: «...сумна доля вітчизняних екранопланів багато в чому пояснюється саме розбіжністю відомчих інтересів. Екраноплани, з одного боку, начебто кораблі, але летючі. А тому – чужорідне дитя для ВПС. А для ВМФ вони залишаються повітряними суднами. Ось так диво-кораблі опинилися поза сферою інтересів і тих, і інших» [12, с. 325]. Не менш вразливо говорив про це В. Ільїн: «Екраноплани прийняли до складу військово-морського флоту, де для них було створено режим максимального сприяння. Але потім комусь із керівництва прийшла думка про передачу «летючих пароплавів» морській авіації. Пілотам «монстри» не сподобалися – і швидкість не та, і, взагалі, забагато метушні, не даремно ж сказано – народжений повзати – злетіти не зможе. І, як то кажуть, якщо нема задоволення, то немає й достатку. База, де розташовувались екраноплани, стала занепадати, постачання, у тому числі й матеріально-технічне, різко погіршилось, кількість польотів скорочено до мінімуму, адже не було керосину. Персонал, а це півтори сотні фахівців, були вимушені байдикувати, втрачати кваліфікацію та навички управління» [6].

Проте проблема, на нашу думку, є набагато складнішою. Справа у тому, що бюрократія, як вже зазначалося вище, абсолютно не пристосована до будь-яких новацій і змін. Бюрократичне питання екранопланів – це питання навіть не про відомчі інтереси, а питання про вид транспорту: більшість чиновників не мають нічого проти екранопланів. Вони лише хочуть чітко встановити: що таке

екраноплан – корабель чи літак? Після чіткої відповіді на це питання бюрократія дійсно внесе екраноплани до транспортних засобів, і перешкоди на шляху їхнього розвитку можуть зникнути. Водночас бюрократія не в змозі досягнути того, що екраноплан – це не корабель і це не літак, це – принципово новий вид транспорту. Це – летючий корабель і плаваючий літак.

Саме в такому питанні виявляється головна вада бюрократії – неможливість у нових умовах опиратися на заздалегідь регламентовані процедури. І в цих умовах бюрократія трансформується в бюрократизм.

Особливо небезпечною стає проблема бюрократизму в сучасних умовах. Адже «заздалегідь регламентовані процедури» не в змозі передбачити зміни, які відбуваються в світі у зв'язку з глобальною постіндустріальною революцією, так само, як і професійне чиновництво не може використати свій «професіоналізм», який в нових умовах нічого не вартий. Як на нашу думку, саме бюрократизм, поряд із певними суб'єктивними чинниками, є першопричиною корупції: чиновник розуміє, що в нових умовах він стає неадекватним змінам і квапиться якомога більше накопичити собі грошей та інших матеріальних цінностей, поки не втратить влади.

Звісно, з бюрократизмом потрібно боротися. Методів такої боротьби є досить багато, але фактично їх можна звести до двох: косметичного та радикального.

Зокрема, в СРСР бюрократизму спочатку намагалися протиставити «моральний кодекс будівельника комунізму» і лише згодом вирішили боротися за допомогою критики. Проте цей засіб виявився лише косметичним.

Щодо радикального методу, то з огляду на те, що бюрократизм є хворобою державного апарату, який існує лише в умовах бюрократії, варто замість останньої використати якусь іншу, антибюрократичну, державну технологію.

Зокрема, потужним антибюрократичним потенціалом володіє така державна технологія, як e-government, яка використовує в роботі державного апарату інформаційно-комунікативні технології.

«E-government» – це електронний уряд або електронне урядування. Відомі дослідники П. Клімушкін та А. Серенок так пояснюють ці категорії. Електронний уряд визначається як система взаємодії органів державної влади з населенням, заснована на широкому використанні сучасних інформаційних технологій (ІТ), у тому числі мережі Інтернет, для підвищення доступності та якості державних послуг, скорочення термінів їх надання, а також ліквідації адміністративного навантаження на громадян і організації, пов'язаного з їх отриманням (зменшення кількості вимушених очних звернень, зниження кількості документів, що надаються, тощо) [9, с. 4].

Електронне урядування є більш широкою категорією, адже, на думку авторів, це форма організації державного управління, за якого відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, суспільством, людиною та громадянином, бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [9, с. 28].

Як ми бачимо, технологія e-government дозволяє державі активно використовувати інформаційні (ІТ) та інформаційно-комунікативні (ІКТ) технології.

Активне використання e-government може бути ефективним за наявності певних передумов. По-перше, наявність ефективної особистості. По-друге, високопродуктивний колектив, який утворюється за рахунок об'єднання автоматизованих робочих місць у робочі групи на зразок адхократії. По-третє, інтегрована система державного управління. По-четверте, відкрита система державного управління. По-п'яте, система державного управління діє на засадах взаємодії між мережами [20, с. 201–204].

Класична система e-government сьогодні запроваджена в Естонії, де кожен громадянин віком від 15 років отримує спеціальний ID, який дає доступ до всіх потрібних опцій – медичного страхування, банківських послуг, а також голосування на виборах он-лайн. За даними статистики, минулого року 95 % податкових декларацій в Естонії були надіслані саме через Інтернет, а 85 % громадян користувались он-лайн-банкінгом [5]. При цьому активне використання e-government дозволило Естонії практично подолати корупцію, і на сьогодні вона, за версією міжнародної неурядової організації Transparency International, займає 26 місце із 175 у рейтингу найменш корумпованих країн [8].

До того ж, застосування технологій e-government зробить державне управління більш прозорим, адже підзвітність держави громадянами не зводиться виключно до надання якоїсь інформації, а буде забезпечуватись відкритою специфікацією комплексів показників роботи конкретного органу держави і створення доступних для населення засобів моніторингу цих показників. Побудова e-government дозволить громадянам самостійно вирішувати питання про роботу органів держави, а не покладатися на заяви їх керівників або ЗМІ.

Загалом П. Клімушкін та А. Серенок виділили п'ять етапів розвитку e-government [9, с. 4].

Сьогодні державою, яка найбільш ефективно використовує e-government, є Фінляндія. 1 грудня 1999 р. набув чинності фінський Закон про відкритість діяльності уряду, який був спрямований на стимулювання й заохочення доброї практики управління інформацією і дозволив громадянам та організаціям контролювати відправлення державної влади і використання державних коштів. У законі встановлено положення про право доступу до інформації, про обов'язок владних структур розвивати доступ до інформації та успішної практики управління інформацією, а також положення про зобов'язання з приводу таємної інформації.

На початку 2001 р. було прийнято Закон про електронні послуги у сфері державного управління. Фінляндія стала першою державою в світі, де з'явився подібний закон. Його головна мета полягає у тому, щоб підвищити оперативність функціонування органів державного управління. Закон містить положення про права, обов'язки та відповідальність органів державного управління та їх клієнтів у сфері інформаційно-комунікативних послуг. Крім того, у Законі

передбачено положення про ключові вимоги щодо електронної ідентифікації особи громадян. Органи державної влади й управління, які володіють достатніми технічними, фінансовими та іншими ресурсами, мають запропонувати громадськості можливість вибору найбільш зручних для неї варіантів відправки електронного повідомлення за вказаними електронними адресами чи інші механізми вирішення питань. Крім того, органи влади повинні запропонувати громадськості можливість вибору електронної доставки повідомлень, рахунків та інших аналогічних документів. При цьому вони можуть скріплювати свої рішення електронним підписом [13, с. 441].

Як результат, нині Фінляндія стала однією з найрозвинутіших країн світу, а модель її суспільства можна визначити як «відкрите інформаційне суспільство добробуту» [22, с. 26].

Таким чином, e-government має досить потужний антибюрократичний потенціал.

Висновки. Отже, в умовах нестабільності бюрократія втрачає весь свій позитивний потенціал і набуває рис бюрократизму. Радикально ж подолати бюрократизм стає можливим лише за умови зміни бюрократії на певну антибюрократичну державну технологію, зокрема, на e-government.

Список літератури:

1. 100 великих рекордов военной техники / автор-сост. С. Н. Зигуненко. – Москва : Вече, 2008. – 432 с.
2. Бойченко Е. Из чего состоит зарплата чиновников в Украине и мире [Электронный ресурс] / Елена Бойченко // Forbes. Украина. – 2014. – 17 ноября. – Режим доступа : <http://forbes.ua/opinions/1382913-iz-chego-sostoit-zarplata-chinovnikov-v-ukraine-i-mire>.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. – Москва : Мысль, 1997. – Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. – 1997. – С. 11–29.
4. Гибсон У. Диснейленд со смертной казнью. Ч. 1 [Электронный ресурс] / Уильям Гибсон ; [пер. с англ. А. Склярва] // Русская Фабула. – 2015. – 28 марта. – Режим доступа : <http://rufabula.com/author/sklyarov/423>.
5. Естонія запровадила для українців «електронне громадянство» [Електронний ресурс] // Твоє місто. – 2014. – 23 жовт. – Режим доступу : http://tvoemisto.tv/news/estoniya_zaprovadyla_dlya_inozemtsiv_elektronne_gromadyanstvo_66842.html.
6. Ильин В. «Монстра Каспия» подает сигнал бедствия / Виктор Ильин // Известия. – 1992. – 24 дек. – С. 8.
7. Калашников М. Цунами 2010-х гг. / Максим Калашников. – Москва : ФОЛИО, 2008. – 575 с.
8. Кибер-Эстония: электронное гражданство и интернет голосование [Электронный ресурс] // Подробности. – 2014. – 6 дек. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/analytics/2014/12/06/1006129.html>.
9. Клімушкін П. С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві : [монографія] / П. С. Клімушкін, А. О. Серенюк. – Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. – 312 с.
10. Ли Куан Ю. Сингапурская история : 1965 – 2000 гг.: из третьего мира – в первый / Куан Ю. Ли; [пер. с англ. А. В. Бонь]. – Москва : МГИМО-Университет, 2010. – 657 с.
11. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; [пер. с англ. А. К. Кушниренко и др.]. – Москва : Дело, 1997. – 704 с.

12. Мусский С. А. 100 великих чудес техники / Сергей Анатольевич Мусский. – Москва : Вече, 2005. – 432 с.
13. Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Ник Мэннинг, Нил Парисон ; [пер. с англ. под ред. Г. Н. Чепыгова]. – Москва : Весь мир, 2003. – 496 с.
14. Рудик П. А. Конституційна реформа в Україні: проблеми та перспективи / П. А. Рудик – Київ : Атіка, 2006. – 256 с.
15. Сделано в СССР. Ударный экраноплан «Лунь» [Электронный ресурс] / Военное телевидение // YouTube. – 2012. – 27 дек. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=nJIS4YCnMD8>.
16. Сингапурская модель организации государственной службы : реферат [Электронный ресурс] // «Библиофонд». – Электронная библиотека студента. – Режим доступа : <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=493337>.
17. Сталин И. Вопросы ленинизма / И. Сталин. – [11-е изд.]. – Москва : Госполитиздат, 1953. – 651 с.
18. Сухонос В. В. Адхократія як антибюрократична державна технологія: історико-правовий контекст / В. В. Сухонос (мол.) // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2014. – № 2 (11). – С. 3–7.
19. Сухонос В. В. Кадри органів прокуратури: питання теорії і практики : [монографія] / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2014. – 159 с.
20. Тапскотт Д. Електронно-цифрове общество / Дон Тапскотт ; [пер. с англ. И. Дубинского ; под ред. С. Писарева]. – Київ : INT-press ; Москва : Рефл-бук, 1999. – 432 с.
21. Теория государства и права : учебник для вузов / [С. С. Алексеев , Г. В. Игнатенко , В. И. Леушин и др.] ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – [2-е изд.]. – Москва : НОРМА, 2000. – 616 с.
22. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Калинина]. – Москва : Логос, 2002. – 224 с.
23. Цветков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : монографія / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
24. Ющик О. І. Правова реформа: загальні поняття, проблеми здійснення в Україні / О. І. Ющик. – Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – 191 с.

Sukhonos V. V., Doctor of Law, Full Professor, Full Professor of the chair of State and Law of the SHEI «Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine», Ukraine, Sumy.
e-mail:vladimirsukhonos@yandex.ua

E-government as anti-bureaucracy state technology: theoretical and legal characteristic

Problem setting. In today's Ukraine reform encountered not only external but also to internal obstacles. The latter were associated not only with the lack of political will, but also with insufficient theoretical knowledge of individuals who organizes changes. Moreover, getting public office, reformers become a part of the bureaucratic state machinery and experiencing significant resistance change. This primarily occurs because of changes that the organizers do not understand the essence of bureaucracy, and therefore can not overcome its negative features.

Recent research and publications analysis. In independent Ukraine the majority of works are devoted to problems of organization of public administration, mainly concentrated around corruption. However, the issue of red tape mostly ignored by the overwhelming majority state researchers. As an exception we can mention common work of V. Tsvetkova and V. Gorbatenko «Democracy – Management – Bureaucracy», in which, inter alia, considered «loss, achievements and prospects of the modernization of Ukrainian society» through the prism of theories of bureaucracy.

The reform of the state mechanism have also been the subject of research, both domestic and foreign researchers. Here, in particular, we can recall the work P. Rudyk, A. Yuschyk and joint research experts and World Bank N. Manning and N. Parison and Ukrainian scientists P. Klimushkin and A. Serenok who paid a lot of attention to e-governance as a cornerstone of any factor as modern reforms.

Without belittling the achievements of the above scientists should keep in mind that none of them considered reforming the state mechanism in the context of changes in the bureaucracy any other state technology, in particular e-government. Their attention is focused only on the fundamental problems of bureaucracy and e-government.

Paper objective. That is why the purpose of this article is the study of e-government as anti-bureaucratic state technology. To achieve this goal should address the following interrelated tasks. First, consider the bureaucracy as leading to present-day technology. Second, analyze the bureaucracy as a "disease" state apparatus in terms of social instability. Third, explore e-government as the official technology that has strong anti-bureaucratic capacity.

Paper main body. The article analyzes the correlation of «bureaucracy» and «red tape» categories. In particular, the bureaucracy is seen as an exaggerated feature of bureaucracy that almost negates its advantages. The author justifies the idea that the bureaucracy is inherently incapable of any development organization. E-government is viewed as anti-bureaucracy.

Conclusions of the research. As we see in terms of instability bureaucracy loses all its positive potential and acquires the features bureaucracy. Radical is overcome bureaucracy becomes possible only if to change bureaucracy to some anti-bureaucratic state technology, in particular for e-government.

Key words: mechanism of the state, the state apparatus, the bureaucracy, red tape, e-government.

Надійшла до редколегії 16.06.2015 р.

Крутько Анастасія Леонідівна,
*аспірант Науково-дослідного інституту
державного будівництва та місцевого самоврядування
Національна академія правових наук України,
Україна, м. Харків*

УДК 340.12:342.572

ПОНЯТТЯ НАРОДНОЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ ТА ЇЇ ВИДИ

У статті з'ясовано етимологію поняття «ініціатива», а також зміст понять «законодавча ініціатива», «народна ініціатива» та «народна законодавча ініціатива». На основі зарубіжного законодавства та аналізу наукових праць було розроблено авторське визначення народної законодавчої ініціативи, а також критерії для поділу зазначеної форми безпосередньої демократії на види.

Ключові слова: народна законодавча ініціатива, безпосередня демократія, референдум, законопроект.

Крутько А. Л., аспірант Научно-дослідницького інституту державного будівництва та місцевого самоврядування, Національна академія правових наук України, Україна, г. Харків.

Поняття народної законодавчої ініціативи і її види

В статті встановлено етимологію поняття «ініціатива», а також зміст понять «законодавча ініціатива», «народна ініціатива» і «народна законодавча ініціатива». На основі зарубіжного законодавства і наукових праць було запропоновано авторське визначення народної законодавчої ініціативи, а також критерії для розподілу вказаної форми безпосередньої демократії на види.

Ключові слова: народна законодавча ініціатива, безпосередня демократія, референдум, законопроект.

Актуальність теми зумовлена тим, що народна законодавча ініціатива є відносно новим засобом виявлення народної волі. У більшості розвинених демократичних держав цей інститут регламентований на конституційному/законодавчому рівні, натомість у сучасній Україні відсутнє його конституційно-правове регулювання, що обумовлено перш за все недооціненням можливостей його використання та не розумінням сутності.

Мета статті – на основі теоретичних розробок та чинного зарубіжного законодавства детально проаналізувати дефініцію «народна законодавча ініціатива», а також виокремити основні її види.

Аналіз останніх досліджень. Інститут народної законодавчої ініціативи вивчали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як О. М. Мудра, В. Ф. Нестерович, В. Н. Руденко, Дж. Ф. Ціммерман, В. М. Шаповал та ін. Саме праці цих авторів стали підґрунтям даної публікації.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти безпосередньо до розгляду існуючих визначень народної законодавчої ініціативи вважаємо за необхідне звернути увагу на етимологію цього поняття.

«Ініціатива» походить від франц. «initiative», латин. «initium» і дослівно перекладається як «початок». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «ініціатива» має такі значення: 1) перший крок у якій-небудь справі; пропозиція або почин, спрямовані на досягнення чого-небудь; 2) активна провідна роль у будь-яких діях, заповзятливість; 3) здатність висувати нові ідеї, пропозиції; вміння самостійно розпочинати яку-небудь справу [1, с. 497].

Новий енциклопедичний словник тлумачить законодавчу ініціативу як одну з стадій (першу) створення закону. Виділяються три головні форми ініціативи: приватну (яка походить від приватних осіб), офіційну (яка походить від урядових осіб) та парламентську (від самих законодавчих палат). У Швейцарії та в деяких штатах США існує особливий інститут народної ініціативи і визначається як проста форма безпосередньої участі народу у законодавчій діяльності. Конституції швейцарських кантонів та американських штатів дають громадянам (за умови зібрання певної кількості підписів) право офіційно ініці-

ювати питання стосовно видання розробленого ними і підписаного законопроекту; палати зобов'язані обговорювати подібні проекти, при цьому встановлені певні гарантії проти їх відхилення. Саме цими заходами в руки громадянам дається засіб, за допомогою якого вони можуть заявити про свої інтереси та змусити законодавчу владу звернути на них увагу [2].

Аналізуючи законодавство зарубіжних держав, ми звернули увагу на те, що в конституціях деяких країн, зокрема, Австрії, Бразилії та деяких інших для позначення народної законодавчої ініціативи використовують поняття «народна ініціатива». У вітчизняному довіднику «Парламентаризм: реєстр термінів і понять» народна ініціатива визначається як інститут у конституційному праві низки зарубіжних країн; механізм реалізації права законодавчої ініціативи безпосередньо населенням, для чого необхідно зібрати на підтримку законопроекту певну кількість голосів виборців [3].

Вживання терміна «народна ініціатива» у значенні народної законодавчої ініціативи, на нашу думку, є помилковим. Адже поняття «народна ініціатива» занадто широке, зміст його поширюється не лише на прийняття представницьким органом публічної влади законопроекту на вимогу встановленої кількості виборців, але й висування різного роду пропозицій щодо проведення референдуму за народною ініціативою. Останній може бути проведено не лише з питання прийняття чи не прийняття нормативно-правового акта, що винесений на голосування виборців, а також з питання зміни території, адміністративно-територіального устрою, висловлення довіри або недовіри органу публічної влади тощо [4, с. 250-251].

Таким чином, ототожнення народної ініціативи з народною законодавчою ініціативою може призвести до термінологічної плутанини і, як наслідок, створити викривлене уявлення про сутність зазначених явищ.

«Право народної законодавчої ініціативи» з'явилося у науці конституційного права порівняно недавно і є похідним від поняття «право народної ініціативи» [4, с. 252]. О. Мудра пропонує його розуміти як право чітко визначеного конституцією кола суб'єктів щодо можливості їх звернення до законодавчого органу держави у формі проекту нового закону, зміни чи скасування чинного, а також змоги бути учасником законодавчого процесу з цього приводу [5, с. 4].

Як конституційно-правовий інститут, право законодавчої ініціативи є системою взаємопов'язаних правових норм, які регулюють відносини у відповідній сфері законодавчої діяльності та формують самостійний елемент системи права [5, с. 5]. Знаний український конституціоналіст В. Шаповал розуміє під поняттям «народна законодавча ініціатива» визначену кількість громадян, які мають право голосу, що можуть у встановлених формах вимагати прийняття парламентом нового закону чи внесення змін до чинного, і парламент повинен їх розглянути, але не зобов'язаний задовольняти певні вимоги [6, с. 155]. На нашу думку, запропонована В. Шаповалом дефініція

у повному обсязі не відображає зміст народної законодавчої ініціативи та має ряд суттєвих недоліків. По-перше, визначення обмежується лише зазначенням зовнішніх ознак народної законодавчої ініціативи (склад учасників, предмет) і не розкриває сутності цієї форми вияву волі народу як конституційно-правового інституту. По-друге, не враховано різноманітність регламентованих на конституційному/законодавчому рівні певних країн порядку здійснення народної законодавчої ініціативи, практичний досвід її проведення, а також інституалізацію у відповідних законодавчих актах.

Розглядаючи народну законодавчу ініціативу, необхідно мати на увазі, що залежно від того, яку роль законодавець відводить основному актору ініціативи – громадянам, залежить те, як буде розглядатися зазначена ініціатива, як інститут прямої демократії чи як суміжний інститут прямої та представницької демократії.

Відомий російський науковець В. Н. Руденко у своїй статті «Институт народной правотворческой инициативы: зарубежный опыт и его значение для Российской Федерации» [7] детально аналізує та виокремлює на основі вище зазначеного критерію чотири варіанти інституту народної правотворчої ініціативи. Зазначимо, що ототожнення В. Н. Руденком народної правотворчої ініціативи з народною законодавчою ініціативою є, на наш погляд, неприпустимим, адже народна правотворча ініціатива є досить об'ємним поняттям, предмет її охоплює не лише можливість ініціювати проект закону, як це передбачено народною законодавчою ініціативою, а й проект конституції, предметом якої є народна конституційна ініціатива. Отже, зазначені нами інститути виступають видами народної правотворчої ініціативи.

Розглянемо перший варіант народної законодавчої ініціативи: ініціативні пропозиції громадян відповідно до процедури, передбаченої законодавством, виносяться на народне голосування, оминаючи представницький орган влади. Процедура ініціативи у цьому випадку практично не відрізняється від референдуму. Такий варіант законодавчої ініціативи передбачений у 16 штатах США; тут роль представницького органу державної влади мінімізована. Він може розглянути запропонований законопроект, публічно висловити свою думку стосовно предмета ініціативи, але не в праві внести до законопроекту будь-яких змін. Практично всі передбачені конституціями штатів процедури здійснюються без їх участі та незалежно від них [7, с. 306, 308]. Зазначений варіант найбільш повно характеризує народну законодавчу ініціативу як інститут безпосередньої демократії, адже громадяни самостійно, без допомоги органів державної влади, вирішують або пропонують вирішення публічно-правових проблем.

Наступним варіантом є ініціативні пропозиції громадян, відповідно до процедури, передбаченої законодавством, вони вносяться до представницького органу державної влади для попереднього обговорення, а потім виносяться на народне голосування. Зазначена форма народної законодавчої ініціативи існує

у 8 штатах Америки, у кантонах Швейцарії та у німецьких землях. Цей різновид ініціативи також, як і попередній, передбачає визначальну роль громадян, але і представницькому органу державної влади відводиться певне місце, яке полягає в обов'язковому попередньому розгляді законопроекту і подальшій його передачі на референдум [7, с. 309-310].

Ці два варіанти народної законодавчої ініціативи відображають її як форму безпосередньої демократії. Адже громадяни мають змогу свідомо та самостійно вирішувати питання державного значення шляхом підтримки чи не підтримки запропонованого законопроекту, а також можливість контролювати усі стадії реалізації своєї пропозиції, передбачені законодавством. Саме реальна здатність створювати норми права безпосередньо громадянами є гармонічною законотворчістю держави.

Наступні два варіанти народної законодавчої ініціативи відображають її як суміжний інститут прямої та представницької демократії, надаючи вирішальну роль органам державної влади, а не громадянам, які запропонували ініціативу.

Варіант перший: ініціативні пропозиції громадян вносяться до представницького органу державної влади для їх розгляду та прийняття. У разі не згоди представницького органу державної влади прийняти пропозицію без суттєвих змін, вона вноситься на голосування [7, с. 315]. У порівнянні з попередньо розглянутими варіантами народної ініціативи, представницький орган державної влади наділений правом на пленарному засіданні прийняти відповідний законопроект. Участь громадян у затвердженні законопроекту можлива лише у разі незгоди представницького органу прийняти ініціативу без суттєвих змін. Тобто, виходячи з даного положення, законодавчий орган вправі вносити до запропонованого законопроекту певні незначні зміни. Зазначимо, що під висловом «незначні зміни» можуть вноситися суттєві зміни, які для звичайного населення можуть бути мало помітними на різних стадіях законотворчого процесу.

Наступний варіант: ініціативні пропозиції громадян вносяться до представницького органу державної влади, який розглядає їх і самостійно приймає щодо них рішення. Такий різновид ініціативи існує в трьох країнах Європейського Союзу: Австрія, Італія та Іспанія [7, с. 316-317]. У цьому разі вирішальна роль відводиться представницькому органу державної влади, який самостійно вирішує, приймати чи не приймати підтриманий громадянами законопроект. Фактично, закріплення на конституційному рівні відповідних держав народної законодавчої ініціативи робить народ звичайним суб'єктом законодавчої ініціативи поряд з іншими, унеможливаючи будь-який вплив на законодавчий процес. Тобто тут народна законодавча ініціатива виступає лише однією з стадій законодавчого процесу, а саме: стадія ініціювання певного нормативно-правового акта.

Наведений вище аналіз засвідчує, що визначення інституту народної законодавчої ініціативи залежно від законодавчого закріплення та практичного досвіду його проведення може бути різним. Зазначимо, що біль-

шість зарубіжних країн у своєму законодавстві прописують саме варіант народної законодавчої ініціативи, який передбачає поєднання представницької та безпосередньої демократії, вважаючи її оптимальним проявом народовладдя. Саме тому при визначенні дефініції «народна законодавча ініціатива» обов'язково необхідно розкрити зміст зазначеної форми безпосередньої демократії і визначити її кваліфікуючі ознаки.

Народна законодавча ініціатива – складний інститут, зміст якої полягає у тому, що визначена законодавством кількість громадян може ініціювати створення або запропонувати готовий законопроект, шляхом внесення його до представницького органу. Цей законопроект підлягає обов'язковому розгляду або розглядом його на референдумі, за результатами якого приймається рішення про прийняття чи не прийняття відповідного законопроекту.

Наведене нами визначення не є універсальним, адже інститут народної законодавчої ініціативи має багато видів, зокрема:

1. За територіальною ознакою:

а) міжнародна законодавча ініціатива – право встановленої кількості виборців, які належать до громадянства різних держав у межах одного міжнародного об'єднання, ініціювати розгляд у наднаціональному органі публічної влади проекту нормативно-правового акта, прийняття якого знаходиться у компетенції цього органу [7, с 262]. Уперше міжнародна законодавча ініціатива була запроваджена у квітні 2012 р. в Європейському Союзі;

б) національна (загальнодержавна) законодавча ініціатива – право громадян ініціювати створення або запропонувати готовий законопроект, шляхом внесення його до представницького органу, який підлягає обов'язковому розгляду або розглядом його на референдумі, за результатами якого приймається рішення про прийняття чи не прийняття відповідного законопроекту. На національному рівні народна законодавча ініціатива передбачена конституціями таких держав, як: Киргизстан, Італія, Іспанія, Бразилія, Білорусь та ін.;

в) регіональна законодавча ініціатива – право виборців у межах одного регіону ініціювати розгляд у представницькому регіональному органі питання нормативного характеру, яке віднесене до його відання, або винесення цього питання для прийняття виборчим корпусом на всезагальному референдумі [7, с. 263]. Розглядуваний вид народної законодавчої ініціативи передбачений конституціями 9 штатів Сполучених Штатів Америки, Конституціями (Статутами) суб'єктів Російської Федерації, земель Федеративної Республіки Німеччини, конституціями кантонів Швейцарії, статутами іспанських національних областей (Країна Басків, Каталонія та ін.).

2. За сформованістю:

а) сформована (оформлена) народна законодавча ініціатива – передбачає постійно розроблений відповідно до вимог юридичної техніки проект нормативно-правового акта, який розділений на необхідні розділи, статті та пункти. Цей вид народної законодавчої ініціативи передбачає кропітку роботу та відповідні знання, які необхідні для створення законопроекту;

б) несформована (неоформлена) народна законодавча ініціатива – передбачає вимогу-пропозицію встановленої кількості виборців, яка направлена до представницького органу, розробити з урахування побажань, вихідних принципів законопроект.

3. За повнотою нормативного регулювання механізму реалізації народної законодавчої ініціативи:

а) народна законодавча ініціатива має повне та детальне регулювання. Процедура реалізації передбачена в конституції, а також урегульована на рівні спеціального закону, який всебічно регламентує механізм здійснення народом законодавчої ініціативи;

б) народна законодавча ініціатива має не повне, часткове конституційно-правове регулювання;

в) народна законодавча ініціатива лише згадується, тобто обмежується лише формулюванням у одній із статей регіональної конституції (уставі). Досить часто така згадка зводиться до визначення кількості виборців, яка необхідна для підтримки законопроекту [8, с. 6];

г) народна законодавча ініціатива, як конституційно правовий інститут, не визнається (не передбачений) відповідною країною.

4. За способом реалізації:

а) пряма ініціатива – ініціативи громадян, які відповідно до передбаченої законодавством процедури безпосередньо виносяться на народне голосування;

б) непряма ініціатива – ініціативи громадян, які передбачають залучення представницького органу для їх обговорення та прийняття. Наприклад, ініціативи громадян, які відповідно до передбаченої законодавством процедури вносяться до представницького органу для попереднього обговорення, а потім виносяться на народне голосування [9, с. 16]. Більш повно зазначений вид народної законодавчої ініціативи розглянутий нами вище.

5. За спрямованістю:

а) народна законодавча ініціатива, направлена на внесення змін чи доповнень до існуючого закону;

б) народна законодавча ініціатива, спрямована на створення нового закону.

6. За визначеністю кола питань, стосовно яких може ініціюватися народна законодавча ініціатива:

а) народна законодавча ініціатива може ініціюватися стосовно будь-якого питання – дозволяється вносити проекти нормативно-правових актів з будь-яких питань, що перебувають у межах компетенції певної території чи органу публічної влади [4, с. 267]. Наприклад, у США у більшості штатів у рамках предметів відання суб'єктів федерації виборці мають право запропонувати у порядку народної законодавчої ініціативи проект нормативно-правового акта з будь-якого питання, що відноситься до компетенції штату [10, с. 117];

б) коло питань, відносно яких може ініціюватися народна законодавча ініціатива, є обмеженим (вичерпним). Так, законодавством країн, в яких передбачена народна законодавча ініціатива, чітко зазначається сфера питань, стосовно

яких забороняється вносити проекти нормативно-правових актів. Зазвичай, ініціювання народної законодавчої ініціативи не допускається з тих самих питань, стосовно яких заборонено проведення референдуму, зокрема: питання стосовно бюджету, амністії, податків тощо.

Підсумовуючи зазначимо, що народна законодавча ініціатива є складним інститутом, зміст якого полягає у тому, що встановлена законодавством кількість громадян може ініціювати створення або запропонувати готовий законопроект шляхом внесення його до представницького органу, який підлягає обов'язковому розгляду або розглядом його на референдумі, за результатами якого приймається рішення про прийняття чи не прийняття відповідного законопроекту. Народна законодавча ініціатива є новим для української науки конституційно-правовим явищем, саме тому його вивчення має бути предметом майбутніх наукових робіт у межах запропонованої тематики.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел . – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Новый энциклопедический словарь. – СПб., 1987. – С. 457-458.
3. Парламентаризм: реєстр термінів і понять : довідник / авт.-упоряд. : О. Л. Копиленко та ін. ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – Київ : К.І.С, 2012. – 276 с.
4. Нестерович В. Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики: монографія / В. Ф. Нестерович ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 732 с.
5. Мудра О. М. Конституційний статус суб'єкта права законодавчої ініціативи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. М. Мудра ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2003. – 20 с.
6. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В. М. Шаповал. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 464 с.
7. Руденко В. Н. Институт народной правотворческой инициативы: зарубежный опыт и его значение для Российской Федерации и её субъектов / В. Н. Руденко // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – Екатеринбург, 2001. – Вып. 2. – С. 303–342.
8. Афиногенов Д. Законодательная инициатива граждан и их объединений в РВ [Електронний ресурс] / Д. Афиногенов. – Режим доступа : http://www.civisbook.ru/files/File/Afinogenov_zak_gr-2007.pdf.
9. Законотворчість: участь громадськості у законодавчому процесі : інформаційно-аналітичне дослідження / А. М. Євгенєва, Ю. Г. Шкарлат ; програма сприяння Парламенту України. – Київ : Заповіт, 2008. – 98 с.
10. Васильев В. И. Прямая демократия: опыт Калифорнии / В. И. Васильев // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 116–123.

Krutko A. L., Postgraduate student of National *Research Institute of State Building and Local Government* of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv.

Concept of national legislative initiative and its types

Problem setting. National legislative initiative is a new instrument of popular wills demonstration as compared to different forms of direct democracy. In most of developed democracies this institution regulated at the constitutional/ legislative level. But in the modern Ukraine its constitutional legal regulation is absent, due disregard of its possibilities and lack of understanding of its essence.

Paper objective. This article an aim is to analyze in details the definition of «national legislative initiative» and determinate its basic types according to theoretical insights and foreign current law.

Recent research and publications analysis. The domestic and foreign scholars works on scientific research of national legislative initiative institution such as V.N. Rudenko, O.M. Mudra, V.M. Shapoval, V.F. Nesterovich, J. F. Zimmerman and etc. Their works were foundational at the time of writing.

Paper main body. With the help of big definition dictionary and new encyclopedic dictionary it was found the etymology of the concept «initiative» which is characterized as the basis, also found meaning of «legislative initiative», «national initiative» and «national legislative initiative». It was argued impossibility an identification of «national initiative» with «national legislative initiative».

The current definitions of the national legislative initiative were analyzed in the article. It was noted that suggested terms were limited only by identification of institute's apparent indicator and withhold essence. This is precisely why four types of the national legislative initiative's realization are briefly examined for the complex determination of the definition. These types depending on what role the legislator are assigning to citizen, who are the main actors of initiative. And on the basis of this analysis the author provided his own definition of «the national legislative initiative». The author had notes that the proposed definition was not general, because the institute of national legislative initiative had many types. On the basis of the foreign current law and the scholar's works were separated 6 criteria whereby the national legislative initiative can divided into certain types.

Conclusions of the research. On the basis of foreign laws and scientific literature, the author concludes that national legislative initiative is the complicate institute. The content of which is that the number of citizen who are define by law can initiate the creation or ready to propose a bill through incorporation it to representative body. This bill must be considering on a mandatory basis or referendum. The result of which can weigh with the decision of the adoption or rejection of the bill.

Key words: national legislative initiative, direct democracy, referendum, bill.

Надійшла до редколегії 05.07.2015 р.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Таран Дмитро Павлович,

здобувач кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет

імені Ярослава Мудрого,

Україна, м. Харків

e-mail: ukkredo@gmail.com

ORCID 0000-0003-0252-5954

УДК 342.4

СУЧАСНІ ФОРМИ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу системи форм захисту конституції в зарубіжних країнах. Розглядаються різні форми захисту конституції і суб'єкти, якими вона повинна здійснюватися. Порівнюється досвід застосування форм захисту конституції в зарубіжних країнах. Країни ста-лої демократії традиційно користуються меншим набором засобів захисту конституції.

Ключові слова: конституція, захист конституції, вільний демократичний лад, воєннич демократія.

Таран Д. П., соискатель кафедры конституционного права Украины, Национальный юри-дический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

E-mail: ukkredo@gmail.com ; ORCID 0000-0003-0252-5954

Современные формы защиты конституции: сравнительно-правовой аспект

Статья посвящена анализу системы формы защиты конституции в зарубежных странах. Рассматриваются различные формы защиты конституции и какими субъектами она должна осуществляться. Сравняется опыт применения форм защиты конституции в зарубежных странах. Страны устоявшейся демократии традиционно пользуются меньшим набором средств защиты конституции.

Ключевые слова: конституция, защита конституции, свободный демократический строй, воинствующая демократия.

Постановка проблеми. Системне дослідження захисту конституції дозволяє виявити правовий інструментарій, який може бути задіяний для попередження посягання на конституційні цінності або ж при вчиненні такого посягання або виявлення реальної загрози. Країни усталеної демократії традиційно користуються меншим набором засобів захисту конституції, та й сам концепт «захист конституції» майже не застосовують. Протилежний підхід притаманний країнам, що пережили тоталітарні й авторитарні режими, до яких належить і Україна. Особливо в сьогоденних умовах Україна має концептуально підійти до цієї проблеми, оскільки існують реальні загрози територіальній цілісності і незалежності.

Актуальність теми. Досі немає єдиного підходу щодо розуміння захисту конституції, його співвідношення з охороною, системи її форм тощо. Залишаються нез'ясованими закономірності, які впливають на використання тих чи інших форм захисту конституції в зарубіжних країнах, а також послідовність і адекватність використання таких форм в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясуємо для цього спочатку позиції вчених, які називають різні форми захисту конституції. Одразу зазначимо, що підходи вчених, які наводять їх перелік, відрізняються доволі суттєво. Тому говорити про якусь константу в цьому питанні не доводиться. Окремі аспекти проблематики, що стосуються системи форм захисту конституції, знайшли своє відображення у працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як Ю. Г. Барабаш, М. В. Вітрук, І. В. Корейба, К. О. Павшук, П. Б. Стецюк, К. Хессе, Т. Я. Хабрієва, В. Є. Чиркін та ін.

Мета статті – визначення форм захисту конституції в зарубіжних країнах. У цій публікації ми спробуємо з'ясувати сутність захисту конституції і якими засобами чи в яких формах і якими суб'єктами він має здійснюватися; порівняти досвід зарубіжних країн і визначити причини, з яких різні країни використовують різний арсенал форм захисту конституцій; виробити пропозиції з вдосконалення законодавства щодо окремих форм захисту конституції.

Виклад основного матеріалу. Чи не єдиним загальноприйнятим суб'єктом захисту і пов'язаною з ним формою захисту конституції є діяльність органів конституційного контролю. Традиційно говорячи про охорону конституції, йдеться про конституційний контроль за відповідністю правових актів Основному Закону держави. Початком утворення (своєрідною точкою відліку) сучасних систем правової охорони конституції взагалі справедливо вважають появу попередників (прообразів) сучасних органів конституційної юрисдикції [1, с. 196]. Однак не можна звужувати, збіднювати зміст охорони конституції, зводячи його до конституційного контролю і нагляду [2, с. 175].

На думку І. В. Корейби, чим ширший арсенал засобів (заходів) державного органу щодо охорони верховенства конституції, чим жорсткіші санкції, які він може застосувати до порушників конституційних норм, тим більш вагоме його місце у системі органів правової охорони конституції [3, с. 4].

Це, на нашу думку, не зовсім так, оскільки визначати вагомість місця того чи іншого конституційного органу в системі охорони конституції при існуванні поділу влади не зовсім коректно.

М. Оріу виділяє практичні санкції суверенітету конституційного статуту, при цьому розглядає: 1) коли уряд сам змушує себе до виконання конституції; 2) яким чином народ може забезпечити дотримання конституції; 3) юридичні санкції, що застосовуються суддею [4, с. 637-641]. Г. Кельзен зазначає, що на техніко-правові питання про найкращі форми гарантій конституції можна відповісти найрізноманітнішим чином – залежно від своєрідності конституції і здійснюваного її розподілу влади; особливо залежно від того, віддається перевага репресивним або превентивним гарантіям, чи приділяється основна увага ліквідації антиконституційного акта або особистій відповідальності органу, що видає акти [5, с. 358].

Водночас варто звернути увагу на те, що роль суду і конституційного контролю у широкому сенсі не завжди сприймалася аксіоматично. Серйозну наукову дискусію після доробку Г. Кельзена, який фактично запропонував ідею конституційного контролю як гарантії конституції, розпочав інший, не менш відомий, учений та державознавець – К. Шмітт, який категорично не сприймав розгляд суду як гаранта конституції [6, с. 42–72].

Досить серйозний внесок у теорію захисту конституції зробила сучасна наука німецького конституційного права. Зокрема, відомий німецький конституціоналіст і державознавець К. Хессе пише про захист конституції («Schutz der Verfassung»). На думку вченого, конституційне право має містити в самому собі не тільки гарантію свого здійснення, але й гарантію своєї міцності. Це включає задачу гарантії конституції у рамках можливих порушень її або ліквідації; захист конституції вважається одночасно і справою держави, яка може існувати й зберігатися як конституційна держава тільки при конституційних основах політичного розвитку. Такому захисту служать ті самі установи, які повинні гарантувати конституцію від нападок ззовні і зсередини, від антиконституційних устремлінь «зверху» або «знизу» і від внутрішньої нездатності до функціонування [7, с. 323].

К. Хессе, слідом за Г. Кельзенем, пише про превентивні та репресивні гарантії конституції. Зокрема, конструктивні гарантії містяться в тих організаційних та процесуальних приписах конституції, які повинні перешкоджати тому, щоб доступність конституції не могла б бути замінена зі зміною цілей замкнутістю, яка виключає дію, і недоступністю для дії різних сил, особливо в супідрядності і збалансуванні влади. Конструктивні гарантії характеризуються спробою запобігти вихолощенню основних прав шляхом:

- надмірного використання застережень закону (ст. 19 абз. 2);
- більш конкретного включення судової влади у взаємодію і контроль державної влади, шляхом виключення порушень конституції (ст. 79 абз. 1);
- обмеження змін конституції (ст. 79 абз. 3);

До превентивних та репресивних гарантій К. Хессе відносить:

- позбавлення основних прав (ст. 18);
- можливість заборони політичних партій (ст. 21 абз. 2);
- обов'язкова вірність конституції (ст. 5 абз. 3);
- звинувачення проти президента і суддів (статті 61, 98 абз. 2);
- заснування вищих федеральних органів для збору і обробки матеріалів з метою охорони конституції (ст. 87 абз. 1) поряд з відомствами з охорони конституції в землях;

- політичне кримінальне право, яке тільки для перехідного періоду і тільки частково включене до Основного Закону (ст. 143 в першій редакції) і нині регулюється Кримінальним кодексом;

- інститут надзвичайного законодавства (ст. 81) та інститут надзвичайного стану, який був широко врегульований шляхом змін до Основного Закону від 24 червня 1968 р. [7, с. 324-325].

Крім того, цю класифікацію гарантій конституції, слідом за Г. Кельзенем, треба обов'язково доповнити конституційною відповідальністю органів, що посягають на конституційні цінності, а також конституційним контролем.

Виокремлюють також два значення терміна «захист Конституції» – для позначення матеріального (нормативного) захисту конституції і адміністративного захисту. У матеріальному сенсі захист конституції передбачає захист вільного демократичного ладу, посилення на який містяться у ст. 10 абз. 2, ст. 11 абз. 2, ст.ст. 18, 21 абз. 2, ст. 87а абз. 4, ст. 73 і ст. 91 абз. 1 Основного Закону ФРН. Захист конституції діє як політичний інструмент «озброєної» демократії. Під адміністративним аспектом захисту конституції розуміють Федеральну службу по захисту конституції, органи по захисту конституції земель, інші федеральні або органи земель, діяльність яких спрямована на захист вільного демократичного ладу (наприклад, заборона об'єднання громадян чи заборона партії) [8].

Отже, ФРН розуміє себе як «озброєна» демократія, яка має право і обов'язок захищати вільний демократичний лад. Термін «*Freiheitliche demokratische Grundordnung*», який можна перекласти як вільний демократичний лад, як ми вже сказали, вживається в самій конституції ФРН. Цікаво, що поняття вільного демократичного ладу, крім Основного Закону ФРН, зустрічається також у Конституції Турецької республіки у ст. 120 (присвяченій надзвичайному стану), ст.122 (присвяченій військовому стану), ст.143 (присвяченій судам державної безпеки). Схоже поняття знаходимо у ч. 1 ст. 29 Конституції Греції – «організація і діяльність партій повинні служити вільному функціонуванню демократичного ладу».

Як ми вже зазначили, говорячи про адміністративний аспект захисту конституції, в Німеччині існує Федеральна служба по охороні конституції. На думку Т. Я. Хабрієвої і В. Є. Чіркїна, ця служба здійснює конституційний нагляд [9, с. 298]. Федеральна служба захисту конституції Німеччини

(нім.: Bundesamt für Verfassungsschutz) – спецслужба внутрішнього призначення в Німеччині, що підпорядковується Міністерству внутрішніх справ і заснована в 1950 р. Контролюється Парламентським Контрольним Комітетом (Parlamentarisches Kontrollgremium). Основне її завдання – спостереження за організаціями, що можуть загрожувати, з точки зору влади, «вільному і демократичному ладу» Німеччини. На практиці служба займається збором інформації про екстремістські угруповання і партії, їх діяльність, плани і наміри, що суперечать основному закону країни. Діяльність цього органу регулюється спеціальним актом – Bundesverfassungsschutzgesetz (BVerfSchG).

Порівнюючи зазначений досвід з українською практикою, зауважимо, що останнім часом постає питання, а чи не варто і нам створити аналогічну службу із захисту Конституції? [10].

З одного боку, розростання державного механізму і створення нових органів навряд чи виправдане. З іншого – якщо Україна відносить себе до демократій, що мають захищати себе (т. з. «озброєних» чи «войовничих» демократій), то очевидно, що рівень інституційної загрози конституційним цінностям досить високий. Сьогодні спецслужбою, яка могла б виконувати аналогічні функції, є Служба безпеки України. Взагалі до спецслужб в Україні, крім СБУ, можна віднести Службу зовнішньої розвідки України, а також Головне управління розвідки Міністерства оборони України. СБУ відповідно до п. 5 ст. 24 Закону «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992 р. № 2229-ХІІ має забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань.

Чи здійснює СБУ аналогічні функції у порівнянні з їх німецькими колегами? Федеральна служба із захисту конституції проводить велику аналітичну роботу, здійснює оперативну діяльність, а також збирає доказову базу для подальшого застосування публічно-правових санкції до тих чи інших організацій і структур, які можуть бути розцінені як такі, що посягають на вільний демократичний лад, зокрема їх заборони. Ця інформація стає відомою МВС, уряду, а також парламентському комітету, які вживають відповідних заходів. Про роботу цієї служби свідчить такий приклад. Права радикальна Націонал-демократична партія ФРН роками офіційно перебуває під наглядом Служби по захисту конституції, яка містить у ній розгалужену мережу таємних агентів, що діють на всіх рівнях керівництва НДПН аж до самого верхнього. У пресі повідомляється, що сьогодні до 25 % керівного складу НДПН на земельному та федеральному рівнях є агентами Служби захисту конституції. Перша спроба заборони НДПН відбулася в 2003 р. і закінчилася невдачею з тієї причини, що, як з'ясувалося тоді під час судового процесу, в керівництві партії знаходилося надто багато агентів спецслужб [11].

На нашу думку, наша держава особливо в сучасних умовах, має більш активно в рамках чинного законодавства здійснювати адміністративний захист конституції шляхом застосування спеціальних інструментів, одним з яких

могло би бути створення спеціальної служби, що здійснювала б аналітичну та оперативну роботу, пов'язану з наглядом за організаціями, щодо яких є підозри в посяганні на конституційний лад в Україні. На підставі інформації від цієї спецслужби могли б бути застосовані до таких організацій публічні санкції чи навіть кримінально-правове переслідування. Докладний розгляд цього питання не є нашою основною метою, проте принциповий підхід щодо необхідності існування такої служби в Україні виглядає досить конструктивним.

Тут варто зазначити також наступне. Поряд із вже згаданою концепцією озброєної демократії існує концепція процедурної демократії [12, с. 12], що є більш ліберальною. Ця модель (концепція) в тій чи іншій мірі притаманна багатьом демократичним країнам, зокрема, Франції, США, Великобританії тощо. Вона передбачає значно меншу кількість репресивно-превентивних форм захисту конституції (заборона партій, люстраційні обмеження тощо). Більше того, сам підхід, а саме розгляд концепту «захист конституції», є притаманним більше для країн озброєної демократії. Питання захисту конституції так чи інакше розглядаються і французькими, і американськими, і британськими конституціоналістами та державознавцями, проте в іншому контексті – у межах забезпечення верховенства конституції, конституційного контролю, верховенства парламенту, поділу влади, захисту прав людини тощо. При цьому велика специфіка у здійсненні конституційного контролю притаманна США і Великобританії.

Якщо уявити форми захисту конституції у вигляді певної системи, то їх можна поділити на:

- конструктивні форми захисту, які передбачені самою конституцією шляхом встановлення організаційних та процесуальних приписів конституції, які повинні перешкоджати тому, щоб були змінені ключові конституційні цінності. До конститутивних гарантій належить особливий порядок внесення змін до конституції та її прийняття, заборона звуження та спотворення основних прав законом;

- блокуючі форми (вето Президента, вето верхньої палати парламенту тощо);

- репресивні, які застосовуються постфактум внаслідок дій, що мали своєю метою порушення ключових конституційних цінностей (заборона політичних партій та інших об'єднань, позбавлення прав, люстраційні обмеження);

- конституційна відповідальність органу влади (імпічмент Президента, розпуск парламенту тощо);

- попередній та наступний конституційний контроль, що передбачає визнання не чинними норм та актів, що суперечать конституції, перевірка на відповідність тих чи інших процедур, наприклад, у сфері референдумів та виборів, процедури імпічменту, а також конституційний нагляд і офіційне тлумачення конституції;

- надзвичайні форми захисту: право на повстання, надзвичайне законодавство, надзвичайний і військовий стан;

Слід погодитись з І. В. Корейбою в тому, що правова охорона не може обмежуватись виключним переліком елементів, оскільки вона завжди перебуває в динамічному розвитку, її складники постійно розширюються для ефективного забезпечення охорони прав людини [3, с. 3-4]. Саме тому цей перелік є відкритим, а не закритим, його може бути уточнено з огляду на конституційно-правову специфіку конкретної країни. До того ж, не всі названі форми захисту можуть бути наявні в конституційному праві конкретної країни. Менша кількість форм захисту може бути пов'язана з більш глибоким вкоріненням конституційних цінностей і відсутністю потреби в широкому переліку форм захисту конституцій. Відповідно більш розгалужена система форм захисту конституції характерна або для країн молодого демократії або для країн з непростю історією, що пережили періоди плундрування конституції, передусім в її матеріальному сенсі.

Висновки. Захист конституції здійснюється в особливих юридичних формах, що спрямовані на попередження спотворення та скасування ключових конституційних цінностей у тексті самої конституції і поточному законодавстві та практиці застосування конституції шляхом забезпечення легітимності процедури конституційних змін і за допомогою офіційного тлумачення конституційного тексту, виявлення, а також блокування актів і вчинення дій, щодо яких виникають сумніви у їх конституційності, втрату чинності неконституційних актів, застосування репресивних заходів у випадку посягань на найважливіші конституційні цінності, а також притягнення до конституційної відповідальності органів влади і їх посадових осіб за такі посягання, а також перешкоджання у виключних ситуаціях зазіхання на конституційні цінності за допомогою надзвичайних засобів і для відновлення конституційного порядку.

Список літератури:

1. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму / П. Б. Стецюк. – Львів : Астролябія, 2003. – Ч. 1. – 232 с.
2. Витрук Н. В. Верность Конституции / Н. В. Витрук ; Российская академия правосудия. – Москва : Изд-во РАП, 2008. – 272 с.
3. Корейба І. В. Конституційний Суд України в системі органів правової охорони Конституції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / І. В. Корейба. – Київ, 2011. – 20 с.
4. Ориу М. Основи публичного права / М. Ориу ; под ред. Н. Челяпова ; предисл. Е. Пашуканиса ; пер. с франц. – Москва : Изд-во Ком. Акад., 1929. – 783 с.
5. Кельзен Г. Кто должен быть гарантом конституции / Г. Кельзен // Шмитт К. Государство: право и политика / Карл Шмитт ; пер. с нем. – Москва : Изд. дом «Территория будущего», 2013. – С. 359–411.
6. Шмитт К. Государство: право и политика / Карл Шмитт ; пер. с нем. – Москва : Изд. дом «Территория будущего», 2013. – 448 с.
7. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе ; пер. с нем. – Москва : Юрид. лит., 1981. – 368 с.
8. Verfassungsschutz [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://de.wikipedia.org/wiki/Verfassungsschutz>.
9. Хабриева Т. Я. Теория современной конституции / Т. Я. Хабриева, В. Е. Чиркин. – Москва : Норма, 2005. – 263 с.

10. Спектор Ю. Нужно ли Украине ведомство защиты Конституции? [Электронный ресурс] / Ю. Спектор. – Режим доступа : <http://racurs.ua/708-nujno-li-ukraine-vedomstvo-zaschity-konstitucii>.

11. Бетц В. Запретить и не «пускать»! [Электронный ресурс] / В. Бетц, Г. Дауб. – Режим доступа : http://www.volksdeutsche-stimme.de/aktuell/verbiten_2012.htm.

12. Павшук К. О. Демократичні засади конституційного ладу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – Харків, 2014. – 20 с.

Taran D. P., applicant at the department of Constitutional Law of Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: ukkredo@gmail.com ORCID 0000-0003-0252-5954

Contemporary forms of protection of the constitution: comparative legal aspects

Problem setting. Systematic analysis of protection forms of the constitution allows to identify legal tools that can be applied in order to prevent encroachments on the constitutional values or in the commission of such an offense or to identify the real threat. Up to now there is no a single approach to understanding of protection of the constitution, its relationship with the protection, system of its forms and so on. There remain unclear regularities that have their influence on different protection forms of the constitution in foreign countries as well as the consistency and adequacy of the use of such forms in Ukraine.

Recent research and publications analysis. Scientists name various forms of protection of the constitution. Approaches of scientists that give their lists differ very much. Hence there is no necessity in talking about some constant regarding this matter. Some aspects of the issue that is related to the system of protection forms of the constitution found their reflection in the works of local and foreign scientists such as Y.G. Barabash, M.V. Vitruk, I.V. Koreyba, K.O. Pavshuk, P.B. Stetsyuk, K. Hesse, T. Y. Habriyeva, V.E. Chyrkin and others.

Paper objective. The objectives of the paper are: clarification of the nature of the protection of the constitution and what means or what forms and what subjects it should be implemented by; the comparison of the experience of foreign countries regarding the issue and determination of the reasons for which different countries use different protection forms of the constitutions; expression of suggestions regarding legislation improvement in regards to specific protection forms of the Constitution of Ukraine.

Paper main body. Countries with established democracy traditionally use a smaller set of protection forms of the constitution and the concept of "protection of the constitution" itself is almost not applied. The opposite approach is inherent to countries emerging from totalitarian and authoritarian regimes including Ukraine. Ukraine should approach conceptually this problem especially in nowadays conditions as far as there is a real threat to the territorial integrity and independence.

Conclusions of the research. Protection forms of the constitution are in a certain system therefore they can be divided into:

- constructive forms of protection (a special procedure for amending the constitution and its adoption, a prohibition of the restriction and distortion of the fundamental rights by the law);
- blocking forms (president's veto, the veto of the upper house of parliament, etc.);
- repressive forms (a prohibition of political parties and other associations, divestment, lustration restrictions);
- constitutional responsibility of the authority (president's impeachment, dissolution of parliament, etc.);
- preliminary and subsequent constitutional control;
- extreme forms of protection: the right to revolt, emergency legislation, emergency and martial law.

Надійшла до редколегії 17.09.2015 р.

Остапенко Володимир Дмитрович,
здобувач кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: ostapenko000@ukr.net
ORCID 0000-0001-7631-1663

УДК 342.7 (477)

СУДОВІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА МИРНІ ЗІБРАННЯ

У статті розглянуто проблеми захисту права на мирні зібрання засобами конституційного судочинства, судами загальної юрисдикції, а також практика Європейського суду з прав людини щодо реалізації цього права. Доведено, що судовий захист на практиці виявляється однією з основних гарантій його реалізації. Спеціального закону, що регулює суспільні відносини щодо свободи мирних зібрань в Україні, досі немає, що є головною перешкодою до вільної реалізації громадянами права на проведення мирних зібрань на практиці та уможлиблює існування неоднозначної судової практики захисту цього конституційного права.

Ключові слова: право на мирні зібрання, судовий захист, контроль за владою.

Остапенко В. Д., соискатель кафедры конституционного права Украины, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: ostapenko000@ukr.net ; ORCID 0000-0001-7631-1663

Судебные гарантии реализации права на мирные собрания

В статье рассмотрены проблемы защиты права на мирные собрания средствами конституционного судопроизводства, судами общей юрисдикции, а также практика Европейского суда по правам человека по реализации этого права. Отмечается, что судебная защита на практике оказывается одной из основных гарантий его реализации. Специального закона, регулирующего общественные отношения в сфере свободы мирных собраний в Украине, сегодня нет, что является главным препятствием к свободной реализации гражданами права на проведение мирных собраний на практике и делает возможным существование неоднозначной судебной практики защиты этого конституционного права.

Ключевые слова: право на мирные собрания, судебная защита, контроль за властью.

Постановка проблеми й актуальність теми. Однією з основних проблем у механізмі забезпечення прав людини в Україні залишається питання правового регулювання порядку реалізації права на мирні зібрання. Загальновідомо, що це право, поряд зі свободою асоціацій і свободою вираження

поглядів, є одним з основних у системі політичних прав громадян України, оскільки є засобом, а, на жаль, іноді й останньою реальною можливістю донести свою думку або вплинути на діяльність органів публічної влади. Така правова неврегульованість в Україні призводить до того, що часто представники влади, інститути громадянського суспільства і громадяни стикаються з конфліктними ситуаціями при організації і проведенні мітингів, зборів, демонстрацій і походів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми захисту та реалізації права на мирні зібрання в юридичній літературі досліджували Ю. П. Битяк, С. Шевчук, О. Северин, В. Козлов та ін. Разом із тим актуальною є проблема дослідження судових гарантій реалізації права на мирні зібрання з метою виявлення позитивних сторін і недоліків чинного механізму судового захисту цього конституційного права та вжиття заходів щодо його вдосконалення.

Отже, **метою статті** є аналіз судової практики забезпечення права громадян на мирні зібрання.

Виклад основного матеріалу. Однією з основних проблем у механізмі забезпечення прав людини в Україні залишається питання правового регулювання порядку реалізації права на мирні зібрання. Реалізація зазначеного права в Україні гарантується як міжнародними документами, так і національним законодавством.

Так, у ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визнається право на мирні зібрання. Використання цього права не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших осіб.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. також гарантує кожному право на свободу зібрань і об'єднань. А саме, у ч. 1 ст. 11 Конвенції передбачено право кожного на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати професійні спілки і вступати до них задля захисту своїх інтересів. Європейський суд з прав людини у своїй практиці виходить з того, що в демократичному суспільстві свобода зібрань є фундаментальним правом і поряд зі свободою думки, совісті та релігії і становить основу такого суспільства.

Право громадян України на мирні збори гарантовано Конституцією України, відповідно до ч. 1 ст. 39 якої громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

У своєму Рішенні № 4-рп/2001 від 19.04.2001 р. (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) Конституційний Суд України підкреслив значення цього права як однієї з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду і віросповідання, думки і слова,

на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання і поширення інформації усно, письмово або іншим способом – на свій вибір, права на вільний розвиток своєї особистості тощо [1].

В Україні спеціального закону, який регулював би суспільні відносини в сфері свободи мирних зібрань наразі немає, що є головною перешкодою до вільної реалізації громадянами права на проведення мирних зібрань на практиці. На цю проблему звертає увагу і Вищий адміністративний суд України (далі – ВАСУ) у постанові Пленуму «Про правове регулювання відносин щодо реалізації права на мирні зібрання» від 22.05.2015 р. № 5, вказуючи, що відсутність спеціального законодавчого акта з урегулюванням строків сповіщення про мирні зібрання, їх форм, масовості, місця і часу проведення ускладнює не лише здійснення права на мирні зібрання на практиці, але й обурює суспільство, негативно впливає на міжнародний імідж держави та призводить до виникнення труднощів у судовій практиці при вирішенні судами справ цієї категорії [2].

Основною проблемою, яка повинна бути вирішена законом – це терміни повідомлення органів публічної влади про проведення мирного зібрання. Оскільки ст. 39 Конституції України хоча і визначає правило про завчасне сповіщення органів державної влади або органів місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання, проте не визначає конкретних строків. Тому неврегульованість цього питання викликає різне застосування цієї конституційної норми на практиці.

Вирішуючи цю проблему, орган конституційної юстиції у Рішенні № 4-рп/2001 від 19.04.2001 р. встановив, що тривалість строків завчасного сповіщення має бути у розумних рамках і не повинна обмежувати передбаченого ст. 39 Конституції України права громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Такі строки мають слугувати гарантією реалізації цього права громадян. За цей термін зазначені органи влади повинні вжити ряд підготовчих заходів, зокрема, для забезпечення безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, підтримання громадського порядку, охорони прав і свобод інших людей. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення, тощо. Строк завчасного сповіщення має бути достатнім і для того, щоб органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування могли визначитися, наскільки проведення таких зібрань відповідає закону, та в разі необхідності, відповідно до ч. 2 ст. 39 Конституції України, звернутися до суду для вирішення спірних питань.

Виходячи з положень п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України про те, що виключно законами визначаються права і свободи людини і громадянина та гарантії цих прав і свобод і що лише судом відповідно до закону може встановлюватись обмеження щодо реалізації права громадян на проведення масових зібрань (ч. 2 ст. 39), Конституційний Суд України дійшов висновку,

що визначення строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування з урахуванням особливостей мирних зібрань, їх форм, масовості, місця і часу проведення тощо є предметом законодавчого регулювання [Див.: 1].

Неврегульованість цього питання призводить до застосування органами публічної влади (судовими органами та органами місцевого самоврядування) Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 р. № 9306-ХІ. Основним аргументом застосування цього нормативного акта суб'єктами публічної влади є те, що Указ діє в Україні на підставі постанови Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 12 вересня 1991 р. № 1545-ХІІ. Ця постанова, зокрема, передбачає, що «до прийняття відповідних актів законодавства України застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, не врегульованих законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України» [Цит. за: 3, с. 172] .

Вважаємо, що такий підхід органів публічної влади є помилковим. Оскільки норми цього Указу встановлюють дозвільний порядок проведення мирних зібрань та надають право органам державної влади і місцевого самоврядування заборонити їх проведення, в той час як норми Конституції України передбачають повідомний порядок проведення зборів (шляхом сповіщення органів влади) і надають повноваження заборонити проведення мирних зібрань лише суду [Додаткові аргументи щодо неконституційності цього Указу див.: 4].

До речі, неправомірність застосування Указу, а також гостру необхідність ухвалення закону про мирні зібрання підкреслює і Європейський суд з прав людини в своєму рішенні у справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 р. : «За загальним визнанням, в Постанові українського парламенту про тимчасове застосування деяких законодавчих актів Радянського Союзу йдеться про тимчасове застосування радянського законодавства, і українським парламентом досі не було прийнято жодного закону, який би регулював порядок проведення мирних демонстрацій, хоча в статтях 39 і 92 Конституції чітко потрібно, щоб така процедура була встановлена законом українського парламенту. Хоча Суд визнає, що країна може зайняти деякий час для створення власної законодавчої бази протягом перехідного періоду, але він не може погодитися з тим, що затримка більш ніж на двадцять років виправдана, особливо якщо під загрозою таке фундаментальне право, як свобода мирних зібрань. Виходячи з вищевикладених міркувань, Суд приходить до висновків, що прийняття такого закону є важливим кроком для врегулювання порядку проведення свободи мирних зібрань. На сьогодні багато органів місцевого самоврядування прийняли незаконні положення, що створює ситуацію, коли на практиці порядок проведення мирних зібрань є різним у кожному населеному пункті. Це пояснює необхідність невідкладного прийняття такого закону [5].

Слід зауважити, що законодавчий вакуум і помилкове розуміння та застосування вищезазначеного Указу від 28 липня 1988 р. призвело до того, що практично в кожному населеному пункті органи місцевого самоврядування за роки незалежності затвердили тимчасові правила проведення мирних зібрань, у яких встановили свої порядки та строки подання повідомлень про проведення зборів.

Вважаємо, що приймаючи такі правила або положення, органи місцевого самоврядування вийшли за межі повноважень, наданих їм законом, і тим самим порушили принцип, закріплений у ч. 2 ст. 19 Конституції України. На чому ґрунтується такий висновок? По-перше, хоча згідно з підпунктом 3 п. 1 «а» ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР передбачено, що до відання виконавчих органів міських рад належить вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів, здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку, однак це не означає, що зазначені в законі органи публічної влади мають право встановлювати правила проведення масових заходів (насамперед встановлювати терміни повідомлення про їх проведення). Такі правила, згідно зі ст. 92 Конституції України, повинні визначатися виключно законом. По-друге, повторимося, на сьогодні в Україні немає законодавчого акта, який регулював би питання проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій, а ст. 39 Конституції України передбачає можливість обмеження права на мирні зібрання виключно судом відповідно до закону, а не на підставі рішень органів місцевого самоврядування. Відтак національне законодавство не надає місцевим радам (або їх виконавчим комітетам) права здійснювати нормативне регулювання питань проведення мирних зібрань. На сьогодні орган місцевого самоврядування лише має право звернутися до суду щодо обмеження права на мирні зібрання. Хоча необхідно зробити застереження, що за останні роки намітилася тенденція щодо скасування таких правових актів у цілому або їх положень, що встановлюють строки завчасного сповіщення про проведення мирних зібрань [6].

У той же час слід вказати на неоднозначну позицію з цього питання Вищого адміністративного суду України, який, з одного боку, наголошує на неконституційності застосування судами при розгляді справ Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. [Див.: 4], з іншого, – в одному зі своїх визначень вказує на правомірність використання місцевими органами влади тимчасових порядків (правил) проведення масових заходів. Наприклад, у своїй Ухвалі № К/9991/39271/12 від 23 січня 2013 р. ВАСУ назив такий правовий аргумент: оскільки на сьогоднішній день законодавчо не встановлені строки подання заяви, позивач щодо забезпечення недержавних масових громадських заходів правомірно керується Порядком організації та проведення в м. Києві недержавних масових громадських заходів політичного, релігійного, культурно-просвітницького, спортивного, видовищного

та іншого характеру, в якому зазначається строк подання заяви і прийняття таких заходів за 10 днів до їх проведення, про що повідомляються організаторами виконавчий комітет Київської міської ради [7].

Наступною проблемою в регулюванні відносин у сфері проведення мирних зібрань є чітке визначення підстав та правил обмеження реалізації даної політичної свободи. Згідно зі ст. 39 Конституції України право на мирні збори може бути обмежено судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Як показує судова практика розгляду категорії справ про проведення мирних зібрань, органи адміністративного правосуддя досить широко трактують цю конституційну норму. Зокрема, задовольняючи позови про заборону проведення мирних зібрань або встановлюючи інші обмеження у реалізації права на мирні зібрання, суди бачили можливість порушення інтересів національної безпеки та громадського порядку у такому: – перешкодженні вільного доступу громадян і працівників до державних установ, поруч з яким планувалося проводити заходи; – порушенні нормального руху на ділянках доріг, наближених до місця проведення заходу; – можливості виникнення конфліктних ситуацій у разі збігу місця і часу проведення кількох мирних зібрань різного (часто протилежного) ідеологічного напрямку і т. п.; – ймовірності виникнення заворушень, злочинів, порушень прав і свобод інших людей у зв'язку з відсутністю у органів виконавчої влади та місцевого самоврядування можливості забезпечити громадський порядок під час проведення мирного заходу через повідомлення про його проведення в недостатній для цього строк; – неповідомленні органам виконавчої влади та місцевого самоврядування про кількість осіб, які будуть брати участь у масових заходах, час або місце проведення заходів, що зробило неможливим здійснення органами виконавчої влади та місцевого самоврядування підготовчих заходів до їх проведення; – недостатній кількості співробітників правоохоронних органів, яке вимагало забезпечення безпеки проведення того чи іншого мирного заходу, у зв'язку з їх зайнятістю у проведенні інших заходів загальнодержавного (міського і т. п.) значення; – проведенні робіт з реконструкції (ремонту) площ, вулиць, доріг і т. д., які визначалися як місця проведення масових заходів, у чому вбачалася можливість створення загрози життю і здоров'ю людей; – перекритті під'їзних доріг до сміттєзвалища, що могло створити загрозу здоров'ю населення; – проведенні заходів за маршрутами відвідування визначних пам'яток офіційними особами – чиновниками, охорона яких вимагала застосування підвищених заходів безпеки, і під час візитів іноземних делегацій або офіційних осіб; – порушенні тиші та спокою за маршрутами або в місцях проведення мирних зібрань і в іншому [4].

Крім того, у судовій практиці іноді можна зустріти і зовсім абсурдні аргументи заборони проведення масових громадських заходів. Так, одним з обґрунтувань судової заборони на проведення мирного зібрання було, те що «... нормами Закону № 3206-VI не передбачено право громадськості на проведення

мирних зібрань як захід щодо запобігання і протидії корупції». Наступним таким прикладом є постанова Окружного адміністративного суду м. Києва, який з 4 по 9 липня 2012 р. заборонив мирні зібрання в центрі м. Києва і акцію під Українським домом проти так званого «мовного» закону, пославшись на «реальну загрозу терористичних атак» під час святкування Дня незалежності США. Крім того, можна згадати і про таку судову аргументацію заборони як те, що «жителі та гості міста з неповнолітніми дітьми відвідують центральну частину міста з метою культурного відпочинку, і проведення мітингу представниками громадської організації, які викрикують гасла, може викликати їх негативну реакцію і обґрунтоване обурення» [8].

Звичайно, більшість із перерахованих судових доказів обмеження свободи мирних зібрань є необґрунтованими, оскільки досить широко трактують положення Конституції про підстави обмеження даного права, а також порушують положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та правові позиції Європейського суду з прав людини.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод ч. 2 ст. 11 встановлює, що здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням і злочинам, для охорони здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб. У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово звертався до проблем змісту свободи мирних зібрань та умов її реалізації.

Так, Європейський суд з прав людини вказав, що втручання державної влади у свободу мирних зібрань, якщо воно не передбачено законом, не переслідує одну або кілька законних цілей, перерахованих у ст. 11 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, і не є необхідним у демократичному суспільстві для досягнення однієї з цих цілей, розцінюється як порушення цієї статті (Рішення від 14 лютого 2006 р. у справі «Християнсько-демократична народна партія (Christian Democratic People's Party) проти Молдови») [9, с. 62-69].

У кількох своїх рішеннях Суд наголошував, що принципи Конвенції не тільки зобов'язують держав-учасниць поважати свободу мирних зібрань і не здійснювати втручання в її здійснення (негативний обов'язок), але й необхідність держави здійснювати позитивні дії для забезпечення цієї свободи. Уперше цей принцип був висловлений у рішенні по справі «Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії» [10, с. 583-584].

Суд встановив, що забезпечення істинної, ефективної свободи проведення мирних зібрань не може зводитися лише до обов'язку держави утримуватися від втручання: чисто негативна концепція ролі держави суперечить предмету та меті ст. 11. Як і ст. 8, ця стаття вимагає часом вчинення позитивних дій, при необхідності – навіть у сфері відносин між фізичними особами. При цьому зазначається, що будь-яка демонстрація може дратувати чи ображати тих, хто виступає проти ідей чи вимог, на підтримку яких вона проводиться. Тим не

менше, в учасників демонстрації повинна бути можливість проводити її, не побоюючись фізичного насильства з боку своїх супротивників; такі побоювання могли б перешкодити публічному вираженню суспільно значущих позицій асоціацій та інших груп. У демократичному суспільстві право на проведення контрдемонстрації не може обмежувати здійснення права на демонстрацію.

В іншому своєму рішенні у справі «Станков і Об'єднана македонська організація "Глінден" проти Болгарії» Європейський суд з прав людини зазначив, що той факт, що група осіб закликає до автономії чи навіть пропонує відділення частини території країни, таким чином вимагаючи фундаментальних конституційних і територіальних змін, не може автоматично виправдовувати заборону на її зібрання. Вимога територіальних змін у промовах і на демонстраціях автоматично не є загрозою територіальній цілісності країни і національній безпеці. Свобода зборів і право висловлювати свою думку на них є одними з найвищих цінностей демократичного суспільства. Сутність демократії лежить у її здатності вирішувати проблеми шляхом відкритих обговорень. Заходи превентивного характеру щодо придушення свободи зібрань та вираження думки у випадках, які не стосуються підбурювання до вчинення насильства або відмови від демократичних принципів – якими б шокуючими або неприйнятними певні погляди або використовувані слова не здавалися владі, і якими б незаконними могли бути вимоги – роблять погану послугу демократії і часто ставлять її під загрозу. У демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права, політичним ідеям, що оскаржують існуючий порядок, реалізація яких проводиться мирними засобами, повинна бути надана належна можливість їх вираження шляхом здійснення права на свободу зібрань, як і іншими законними способами [9, с. 51–62].

Пов'язування можливості реалізації меншістю прав, закріплених у Конвенції, з схваленням більшості – несумісне з цінностями, що лежать в основі Конвенції. В іншому випадку права меншин на свободу віросповідання, вираження думки і свободу зібрань стали б лише теоретичним, а не практичним і ефективним, як того вимагає Конвенція (*Artico v. Italy*, рішення від 13 травня 1980 р., § 33).

Учасники мирних зборів не повинні побоюватися переслідувань з боку держави за свою участь у них. Цей принцип був сформульований у справі «Езелін проти Франції». Так, у цьому рішенні принцип пропорційності вимагає дотримання балансу між вимогами цілей, перерахованих у п. 2 ст. 11, і вимогами свободи вираження думок словом, жестом і навіть мовчанням людей, що збираються на вулицях і в громадських місцях. «Прагнення до справедливого балансу не має в результаті призводити до того, що адвокати під страхом дисциплінарних санкцій перестали б у подібних випадках висловлювати свої переконання. Слід визнати, що покарання, застосоване щодо г-на Езеліна, знаходиться в нижній частині шкали дисциплінарних санкцій, перелічених у ст. 107 Указу від 9 червня 1972 р.; воно в основному має моральну силу, так як не тягне за собою заборони, навіть тимчасової, на професію або членство в раді адвокатів. Суд, тим не менше, вважає, що свобода участі у мирних

зібраннях – у даному разі у демонстрації, яка не була заборонена, – має таке значення, що вона не може бути обмежена ніяким чином, навіть для адвоката, поки сама людина в подібному випадку не здійснить вчинку, гідного осуду. Коротко кажучи, оскаржувана санкція, хоч і мінімальна, не є «необхідною у демократичному суспільстві» [9, с. 70–75].

Що стосується спонтанної демонстрації, то в Рішенні по справі «Букта та інші проти Угорщини» Європейський суд з прав людини зазначив, що процедура попереднього повідомлення не повинна зачіпати суть права на свободу зібрань. Однак відсутність завчасного повідомлення про намір прем'єр-міністра Угорщини взяти участь у прийомі поставило заявників перед вибором – відмовитися від права на проведення мирних зібрань чи знехтувати вимогою про попереднє повідомлення. При специфічних обставинах цієї справи, коли негайна реакція на політичну подію у формі демонстрації може бути визнана виправданою, і відсутність підстав вбачати загрозу громадському порядку, рішення припинити триваюче мирне зібрання виключно у зв'язку з недотриманням вимог про повідомлення, без будь-яких ознак незаконних дій демонстрантів, було невідповідним. У той же час у справі «Єва Мольнар проти Угорщини» Європейський суд підкреслює, що в подібних випадках необхідність спонтанної реакції повинна бути обґрунтована.

Європейський суд з прав людини припускає наявність процедури повідомлення про майбутній захід і навіть встановлення вимоги про отримання дозволу на його проведення, проте форма і зміст таких процедур не повинні призводити до необґрунтованого зриву заходу (див. справу «Рей, Алмонд і "Переговори зараз!" проти Сполученого Королівства») [9, с. 5–10]

Суд неодноразово підкреслював, що вислів «встановлено законом» в ст. 11 Конвенції означає не тільки те, що оскаржувана міра повинна мати певну підставу в національному законодавстві, але також стосується якості відповідних положень законодавства. Закон повинен бути доступним для заінтересованих осіб і сформульований досить чітко, щоб дати їм, – у разі необхідності та після відповідної консультації, – можливість визначити (наскільки це можливо за даних обставин) наслідки своїх дій (див., наприклад, рішення «The Sunday Times проти Сполученого Королівства» від 26 квітня 1979 р., «Реквен'ї проти Угорщини», «Ротару проти Румунії, «Маестре проти Італії»).

Висновок. Таким чином, аналіз застосування законодавства про свободу мирних зібрань органами публічної влади, у тому числі судами, показує, що однією з основних проблем реалізації цього права в Україні, яка має бути вирішена законодавцем, є терміни повідомлення органів публічної влади про проведення мирного зібрання. Оскільки ст. 39 Конституції України хоча і утверджує правило про завчасне сповіщення органів державної влади або органів місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання, проте не встановлює конкретних строків. А законодавча неврегульованість цього питання спричиняє різне застосування судами цієї конституційної норми. Ще однією проблемою в регулюванні відносин у сфері проведення мирних зібрань є чітке визначення

підстав та правил обмеження реалізації цієї політичної свободи. Більшість із проаналізованих судових доказів обмеження свободи мирних зібрань є необґрунтованими, оскільки досить широко трактують положення ст. 39 Конституції про підстави обмеження свободи мирних зібрань, а також порушують положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та правові позиції Європейського суду з прав людини.

Список літератури:

1. Рішення Конституційного Суду України від 19.04.2001 р. № 4-рп/2001 (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) // Офіційний вісник України. – 2003. – № 28. – Ст. 1379
2. Про правове регулювання відносин щодо реалізації права на мирні зібрання [Електронний ресурс] : постанова Пленуму ВАСУ від 22.05.2015 р. № 5. – Режим доступу : http://www.vasu.gov.ua/userfiles/file/PlenumVASU/Zvernenna_Prezident_2015_05_22.DOC.
3. Права людини в Україні – 2012. Доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Ю. Захарова / Українська гельсінська спілка з прав людини. – Харків : Права людини, 2013.
4. Довідка ВАСУ щодо вивчення та узагальнення практики застосування адміністративними судами законодавства під час розгляду та вирішення впродовж 2010 – 2011 років справ стосовно реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vasu.gov.ua/ua/generalization_court_practice.html?_m=publications&_t=rec&id=2322&fp=11.
5. Європейський суд з прав людини. Рішення. Справа «Веренцов проти України» (Заява № 20372/11) 11 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00535.html.
6. Северин О. Хаос [Електронний ресурс] / О. Северин. – Режим доступу : <http://maidanua.org/2013/07/oleksandr-severyn-haos/>.
7. Ухвала ВАСУ № К/9991/39271/12 від 23 січня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/files/docs/1361255892.pdf>.
8. Топ-6 найбільш абсурдних рішень українських судів про заборону мирних зібрань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://argumentua.com/novosti/top-6-samykh-absurdnykh-reshenii-ukrainskikh-sudov-o-zaprete-mirnykh-sobranii>.
9. Християнсько-демократична партія (CHRISTIAN DEMOCRATIC PEOPLE'S PARTY) ПРОТИ МОЛДОВИ (скарга № 28793/02, рішення ЄСПЛ від 14 лютого 2006 р.) // Избранные решения Европейского суда по правам человека. Статья 11 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Часть 2. Свобода собраний / сост. : К. Баранов, В. Громова, Н. Звягина, Д. Макаров. – Москва : Московская Хельсинкская группа, 2009. – 84 с.
10. Платформа «Ерце фюр дас Лебен» проти Австрії (PLATTFORM «ARZTE für DAS LEBEN» v. AUSTRIA) (Рішення від 25 травня 1988 р.) // Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Київ : Реферат, 2006.

Ostapenko V. D., competitor of the Department of Constitutional Law of Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: ostapenko00@ukr.net; ORCID 0000-0001-7631-1663

Judicial guarantees of the right to peaceful assembly in Ukraine

Problem settings. The right to peaceful assembly is a basic system of political rights of citizens of Ukraine as a means, and, unfortunately, sometimes, and the last real opportunity to convey their views or influence the activities of the public authorities, the judicial protection in practice it turns out one of the main guarantees of their implementation.

Recent research and publications analysis. To the analysis judicial guarantees the right to peaceful assembly, in particular, such researchers applied as Barabash Y., Shevchuk S., Severin S.

Paper main body. In the article the problem of protecting the right to peaceful assembly by means of constitutional justice, courts of law and practice of the European Court of Human Rights on the implementation of this law. The conclusion is that since this right is a basic system of political rights of citizens of Ukraine as a means, and, unfortunately, sometimes, and the last real opportunity to convey their views or influence the activities of the public authorities, the judicial protection in practice it turns out one of the main guarantees of their implementation. It is reported that currently in Ukraine a special law that regulates social relations in the field of freedom of assembly in our legislation today is not that the main obstacle to the free exercise their right to peaceful assembly in practice and the existence of controversial judicial practice protection of constitutional law. It is in this legal act must be resolved problems in terms of notification of peaceful assembly, their shape, mass, time and place of the meeting.

Conclusions of the research. The main problem that must be solved by law - it dates subject of the public authorities to hold a peaceful assembly. Another problem in the regulation of relations in the sphere of peaceful assembly is a clear definition of grounds and rules limiting the realization of political freedom.

Key words: right to peaceful assembly, judicial protection, control of power.

Надійшла до редколегії 10.09.2015 р.

Смоляр Олександр Андрійович,
*суддя Черкаського районного суду Черкаської області,
здобувач кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків*

УДК 342.9.35

КОНТРОЛЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ У СФЕРІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті проведено аналіз теоретичних та практичних аспектів контролю територіальних громад за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Досліджуються проблеми правової регламентації та проблеми реалізації контролю у сфері місцевого самоврядування, пропонуються напрямки удосконалення правового регулювання відносин у зазначеній сфері.

Ключові слова: контроль, територіальна громада, місцеве самоврядування, посадові особи, публічна влада.

Смоляр А. А., судья Черкаського районного суду Черкаської області, соискатель кафедры государственного строительства, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

Контроль територіальної громади в сфері місцевого самоуправління

В статті проведено аналіз теоретических і практичних аспектів контролю територіальних общин за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоуправління. Исследуются проблемы правовой регламентации и проблемы осуществления контроля в сфере местного самоуправления, предлагаются направления совершенствования правового регулирования отношений в указанной сфере.

Ключевые слова: контроль, територіальна община, місцеве самоуправління, посадові особи, публична влада.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Отже, вся влада в Україні належить народові, яка є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії, в тому числі й спрямовані на здійснення контролю за діяльністю органів та посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування.

Актуальність теми. На локальному рівні головним контролюючим суб'єктом у сфері місцевого самоврядування є територіальна громада. Закріплення в Конституції України первинним суб'єктом місцевого самоврядування територіальної громади відповідає не тільки сформованій міжнародній практиці, але й історичним традиціям українського народу. Ще в 1879 р. в «Кієвлянині», протестуючи проти «видалення публіки з зали засідань і переведення її на хори думи... залишивши в залі тільки репортерів», писали: «Самоврядування без гласності й контролю суспільства ще скоріше перетворюється на самоуправність, ніж безконтрольне бюрократичне управління». До цього будь-який обиватель міг бути присутнім безпосередньо на засіданнях, «бо присутність публіки в залі засідань – це контроль за безсторонністю ухвалення рішень». Коли на засіданні Київської думи 19 вересня 1872 р. головуєчий видалив «без вагомих на те причин публіку, тобто справжню хазяйку міста, із зали засідань», відомий громадський діяч, пріснопам'ятний М. Юзефович звернувся зі сторінок газет із відкритою скаргою, «за образу» і на знак протесту подав прохання про звільнення його від звання гласного [4]. Контроль територіальної громади на всіх етапах розвитку місцевого самоврядування є однією з найважливіших функцій управління розвитком відповідних населених пунктів, а тому потребує ефективного механізму правового регулювання, чіткого визначення взаємних прав та обов'язків контролюючих та підконтрольних суб'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми організації контролю територіальних громад за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування в своїх роботах розглядали Ю. Г. Барабаш, П. М. Любченко,

О. Д. Скопич, Ю. П. Стрілець [Див.: 1; 3; 6; 7]. Однак з огляду на різноманітність аспектів цього напрямку дослідження залишаються невирішеними значна частина питань, які потребують розв'язання, від чого значною мірою залежить подальший процес реформування місцевого самоврядування.

Посилення контролюючих функцій територіальних громад, за якими Конституцією України закріплено право місцевого самоврядування, запровадження дієвих механізмів контролю та зростання суспільної свідомості членів територіальних громад – необхідні умови підвищення ефективності всієї системи місцевого самоврядування [6, с. 1].

Парламентська Асамблея Ради Європи у своїй Резолюції № 1121 «Про інструменти участі громадян у представницькій демократії» (1997) прямо закликала держави-члени Ради Європи вдосконалити свою систему представницької демократії шляхом встановлення балансу між відповідальністю державної влади та роллю громадян у процесі прийняття рішень. За відсутності такого балансу неможливо запобігти як підриву впевненості у представницькій системі, так і непродуманому використанню частих референдумів, яке робитиме проведення будь-якої довготривалої політики, заснованої на фундаментальних питаннях дискусії, безсистемним, неефективним, або навіть неможливим [8, с. 87]. Можливість здійснення реального контролю над інституціями публічної влади забезпечує довіру до них з боку населення, а її, безсумнівно, слід визнати однією з найбільш важливих складових демократичної системи організації влади в сучасних країнах [1, с. 102]. А. Яковлев, указуючи на необхідність прийняття Закону України «Про місцевий референдум», наголошує, що ця форма локальної демократії у розвинених демократичних країнах є не тільки ефективним засобом контролю територіальної громади за діяльністю місцевої влади, зокрема, в частині взятих нею на себе зобов'язань, а й реальним механізмом сприяння побудові громадянського суспільства [8, с. 87].

Метою статті є аналіз існуючої моделі взаємовідносин територіальних громад як контролюючих суб'єктів та органів місцевого самоврядування, дослідження проблем правового регулювання відносин у вказаній сфері, що сприятиме оптимізації процедур та удосконаленню законодавства в цілому.

Виклад основного матеріалу. Територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування: а) здійснює обрання органів та посадових осіб місцевого самоврядування, які уповноважені від її імені здійснювати публічну (муніципальну) владу і вирішувати питання місцевого значення; б) самостійно вирішує питання місцевого значення на місцевому референдумі; в) здійснює через різноманітні форми (громадські слухання, місцеві ініціативи) та інститути (об'єднання громадян) поточний контроль за муніципальною владою і реалізацією прийнятих нею рішень.

Стаття 143 Конституції України передбачає, що територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності;

затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції [2].

На жаль, механізми реалізації конституційних приписів у частині безпосередньої реалізації територіальною громадою вищеназваних повноважень на законодавчому рівні не закріплені, що робить їх значною мірою декларативними. Розглянемо більш детально кожне з вищеназваних повноважень, зокрема в аспекті здійснення контрольних функцій.

Згідно з Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон) затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування (п. 22 ч. 1 ст. 26) і затвердження місцевого бюджету, внесення змін до нього; затвердження звіту про виконання відповідного бюджету (п. 23 ч. 1 ст. 26) відноситься до виключної компетенції сільських, селищних, міських рад, а тому ці питання вирішуються виключно на їх пленарних засіданнях. Слід звернути увагу, що у Законі про здійснення контролю за виконанням програм соціально-економічного та культурного розвитку, контролю за виконанням бюджетів відповідних адміністративно-територіальних одиниць мова не йде. Закріплена норма загального характеру про те, що органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами (ст. 75). Однак у подальшому приписів, які б дозволили територіальній громаді реально контролювати органи місцевого самоврядування, немає. Законодавець певною мірою лише врегулював питання їх підзвітності перед територіальною громадою встановивши, що вони періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітують перед територіальними громадами про свою діяльність. Таким чином, реалізувати конституційні приписи щодо контролю територіальної громади за виконанням програм соціально-економічного та культурного розвитку, бюджетів відповідних адміністративно-територіальних одиниць неможливо.

Прийняття рішень про створення, ліквідацію, реорганізацію та репрофілювання підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади також відноситься до виключної компетенції сільських, селищних, міських рад. Закон не передбачає можливості контролю за діяльністю комунальних підприємств, організацій і установ безпосередньо з боку територіальної громади, але прямо закріплює, що відносини органів

місцевого самоврядування з комунальними підприємствами, установами та організаціями будуються на засадах їх підпорядкованості, підзвітності та підконтрольності органам місцевого самоврядування. І це не лише припис загального характеру, органи місцевого самоврядування мають реальну можливість здійснювати контроль за діяльністю підприємств, установ та організацій комунальної власності. Зокрема, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад, реалізуючи самоврядні повноваження, здійснюють контроль за: 1) виконанням планів підприємств і організацій, які належать до комунальної власності відповідних територіальних громад (підп. 4 п. «а» ст. 27); 2) використанням прибутків підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідних територіальних громад (підп. 2 п. «а» ст. 29) тощо.

Отже, за існуючого правового регулювання територіальні громади можуть здійснювати контроль у сфері місцевого самоврядування фактично лише через органи місцевого самоврядування. Наприклад, контроль за діяльністю виконавчих органів сільської, селищної, міської ради територіальні громади можуть здійснювати лише через відповідну раду. Закон встановлює, що виконавчий комітет, відділи, управління та інші виконавчі органи ради є підзвітними і підконтрольними раді, що їх утворила. Рада має можливість проконтролювати діяльність виконавчих органів як безпосередньо, так і доручити здійснення контролю постійним комісіям, тимчасовим контрольним комісіям. У разі необхідності рішення виконавчого комітету ради з питань, віднесених до власної компетенції виконавчих органів ради, можуть бути скасовані відповідною радою.

Відповідно до ч. 6 ст. 42 Закону сільський, селищний, міський голова при здійсненні наданих повноважень є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою. Однак, як і стосовно інших органів місцевого самоврядування, територіальна громада безпосередньо здійснювати контроль діяльності сільського, селищного, міського голови не має можливості. У Законі лише закріплено, що сільський, селищний, міський голова не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед територіальною громадою на відкритій зустрічі з громадянами (ч. 7 ст. 42).

Значний обсяг контрольних повноважень у сфері місцевого самоврядування мають виконавчі органи сільських, селищних, міських рад. Вони здійснюють контроль у різних галузях, реалізуючи власні та делеговані повноваження. Але слід наголосити, що лише реалізуючи самоврядні контрольні повноваження, органи місцевого самоврядування діють від імені та в інтересах територіальної громади. У свою чергу, реалізуючи контрольні функції в рамках здійснення делегованих повноважень, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад діють в інтересах держави в цілому, тобто відстоюють загальнодержавні інтереси.

Зокрема, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад, реалізуючи самоврядні повноваження, здійснюють контроль за: 1) діяльністю громад-

ських вбиралень, стоянок та майданчиків для паркування автомобільного транспорту (підп. 4 п. «а» ст. 30); 2) якістю питної води (підп. 5 п. «а» ст. 30); 3) станом благоустрою населених пунктів, організації озеленення, охорони зелених насаджень і водойм, створення місць відпочинку громадян (підп. 7 п. «а» ст. 30); 4) дотриманням визначених правилами паркування транспортних засобів вимог щодо розміщення, обладнання та функціонування майданчиків для паркування (підп. 7-1 п. «а» ст. 30); 5) використанням за призначенням коштів фонду загальнообов'язкового навчання, створеного при загальноосвітніх навчальних закладах комунальної власності (підп. 3 п. «а» ст. 32); 6) використанням за призначенням коштів установами з надання безоплатної первинної правової допомоги (п. 4 ч. 1 ст. 38-1).

Реалізуючи делеговані повноваження, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад здійснюють контроль за: 1) дотриманням зобов'язань щодо платежів до місцевого бюджету на підприємствах і в організаціях незалежно від форм власності (підп. 1 п. «б» ст. 28); 2) дотриманням цін і тарифів; (підп. 2 п. «б» ст. 28); 3) належною експлуатацією та організацією обслуговування населення підприємствами житлово-комунального господарства, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування, транспорту, зв'язку; 4) технічним станом, використанням та утриманням інших об'єктів нерухомого майна усіх форм власності, за належними, безпечними і здоровими умовами праці на цих підприємствах і об'єктах (підп. 2 п. «б» ст. 30); 5) дотриманням законодавства щодо захисту прав споживачів (підп. 3 п. «б» ст. 30); 6) використанням житлового фонду (підп. 5 п. «б» ст. 30); 7) станом квартирної обліку та додержанням житлового законодавства на підприємствах, в установах та організаціях, розташованих на відповідній території, незалежно від форм власності (підп. 7 п. «б» ст. 30); 8) використанням наданих Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України службових жилих приміщень, житлової площі та інших об'єктів та наданням житлово-комунальних послуг (підп. 11 п. «б» ст. 30); 9) дотриманням законодавства, затвердженої містобудівної документації при плануванні та забудові відповідних територій (підп. 1 п. «б» ст. 31); 10) забезпеченням надійності та безпечності будинків і споруд незалежно від форм власності в районах, що зазнають впливу небезпечних природних і техногенних явищ та процесів (підп. 1 п. «б» ст. 31); 11) дотриманням земельного та природоохоронного законодавства, використанням і охороною земель, природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, відтворенням лісів (підп. 1 п. «б» ст. 33); 12) діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності у сфері поводження з відходами (підп. 7-1 п. «б» ст. 33); 13) впровадженням заходів, передбачених документацією із землеустрою (підп. 10 п. «б» ст. 33); 14) додержанням юридичними та фізичними особами вимог у сфері поводження з побутовими та виробничими відходами (підп. 12 п. «б» ст. 33); 15) охороною праці, забезпеченням соціального захисту працівників підприємств, установ та організа-

цій усіх форм власності, у тому числі зайнятих на роботах із шкідливими та небезпечними умовами праці, за якістю проведення атестації робочих місць щодо їх відповідності нормативно-правовим актам про охорону праці, за наданням працівникам відповідно до законодавства пільг та компенсацій за роботу в шкідливих умовах (підп. 8 п. «б» ст. 34); 16) виконанням територіальних угод (підп. 9 п. «б» ст. 34); 17) поданням відповідно до закону підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності відомостей про наявність вільних робочих місць (посад); (підп. 11 п. «б» ст. 34); 18) прикордонною і прибережною торгівлею (підп. 1 п. «б» ст. 35); 19) використанням службових приміщень і жилої площі, інших об'єктів, наданих військовим частинам, установам, навчальним закладам Збройних Сил України, за наданням комунально-побутових послуг (п. 4 ст. 36); 20) станом розгляду звернень громадян на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності (підп. 1 п. «б» ст. 38); 21) за забезпеченням при проведенні зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів громадського порядку (підп. 3 п. «б» ст. 38).

Наведене переконливо свідчить, що кількість делегованих контрольних повноважень значно більша, ніж кількість самоврядних контрольних повноважень. Водночас, якщо проаналізувати питання і сфери, які контролюються виконавчими органами сільських, селищних, міських рад, то виявляється, що більшість із них значно ближчі територіальним громадам, зачіпають інтереси й переважно стосуються життя місцевого населення. Сьогодні, коли активно набирає обертів реформа, направлена на децентралізацію повноважень, делеговані повноваження не можуть залишитися без уваги. Потрібно внести зміни до Закону, насамперед у частині переведення значної частини контрольних повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад з делегованих у самоврядні.

У цьому напрямку перші кроки вже зроблено, коли у змінах до Закону, внесених в 2015 р., прямо було закріплено, що до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад віднесено здійснення державного архітектурно-будівельного контролю (підп. 1 п. «б» ст. 31), державного контролю за дотриманням договірних зобов'язань забудовниками, діяльність яких пов'язана із залученням коштів фізичних осіб у будівництво багатоквартирних житлових будинків (підп. 7 п. «б» ст. 31) [5]. Таким чином, законодавець фактично формує третю групу контрольних повноважень – здійснення державного контролю виконавчими органами сільських, селищних, міських рад.

Формою вирішення територіальною громадою шляхом прямого волевиявлення питань місцевого значення є місцевий референдум, предметом якого може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією та іншими законами України до відання місцевого самоврядування, в тому числі й питання контролю за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування. За чинним законодавством можуть виникати ситуації, коли рішення

відповідної ради може бути формально законним і одночасно суперечити інтересам територіальної громади (продаж за низькими цінами об'єктів комунальної власності, неефективне використання бюджетних коштів тощо). Тому доцільно було б передбачити правило, за яким у разі наявності електронної петиції, яка підтримана необхідною кількістю голосів членів територіальної громади, остаточне вирішення питань місцевого значення має належати територіальним громадам як первинним суб'єктам місцевого самоврядування. Особливу роль вони повинні відігравати також і в розв'язанні можливих конфліктів між представницькими органами місцевого самоврядування, з одного боку, та їх виконавчими органами і сільськими, селищними, міськими головами – з другого [3, с. 57].

За даними Міністерства юстиції України, з 1991 по 2009 р. Україні було проведено 150 місцевих референдумів: 50 – з питань адміністративно-територіального устрою; 34 – з питань зміни назви населеного пункту; 31 – з інституційних питань, включаючи дострокове припинення повноважень представницьких органів місцевого самоврядування; 13 – з питань благоустрою населених пунктів; 12 – із земельних питань; 10 – з інших питань. Отже, лише незначна частина місцевих референдумів була спрямована на реалізацію контрольних повноважень територіальних громад.

Ю. П. Стрілець зазначає, що громадський контроль здійснюється громадою через форми безпосереднього та опосередкованого контролю. Безпосереднє здійснення контролю громадою відбувається через вибори, референдуми, місцеві збори, громадські слухання, ініціативи, мітинги, протести, петиції тощо. Опосередкований контроль громада здійснює через органи місцевого самоврядування та різноманітні громадські об'єднання [7, с. 356]. Не заперечуючи поділу форм контролю територіальних громад на безпосередню та опосередковану, вважаємо дискусійною тезу про те, що безпосереднє здійснення контролю громадою відбувається через усі форми безпосередньої демократії (вибори, місцеві збори, громадські слухання, ініціативи, мітинги, протести, петиції тощо), переважна більшість із названих форм лише в окремих випадках можуть бути пов'язані з реалізацією територіальними громадами контрольних повноважень у сфері місцевого самоврядування.

Контроль передбачає перевірку виконання законів, рішень, повноважень та передує відповідальності чи іншим заходам впливу, спрямованих на приведення поведінки підконтрольного суб'єкта до визначених стандартів. Контроль здійснюється через нагляд та підзвітність. Підзвітність органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальними громадами чинним законодавством закріплена, однак механізми нагляду практично відсутні. Територіальні громади не мають реальної можливості для самостійного встановлення об'єктивної інформації (без отримання звіту) та системного дослідження стану дотримання нормативних приписів з правом надання обов'язкових для реагування вказівок або припинення (відміни) рішення.

Висновки. Проведений аналіз контрольних повноважень територіальних громад свідчить, що контрольний механізм не спрацьовує, причина полягає в тому, що належним чином не закріплені взаємні права та обов'язки територіальної громади як контролюючого суб'єкта та органів місцевого самоврядування як підконтрольних суб'єктів. За існуючого правового регулювання територіальні громади можуть здійснювати контроль у сфері місцевого самоврядування фактично лише через органи місцевого самоврядування.

Системний характер організації контролю територіальних громад, чітке визначення його форм, процедури, порядку розгляду й оцінки результатів, механізму реагування на факти правопорушень і зловживань у сфері місцевого самоврядування забезпечить його максимальну ефективність.

Напрямами подальшого дослідження має бути розроблення конкретних пропозицій щодо удосконалення законодавства, оцінка ефективності форм і методів контролю для вдосконалення правового регулювання механізмів його здійснення, вивчення основних напрямків оновлення правових та організаційних основ підвищення професійного рівня, спеціалізації контролю та запозичення кращого зарубіжного досвіду організації контролю територіальних громад за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Список літератури:

1. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: монографія / Ю. Г. Барабаш. – Харків : Право, 2008. – 220 с.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Любченко П. Територіальна громада: проблеми регулювання правового статусу / П. Любченко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць. – Вип. 2. – Харків : Право, 2002. – С. 50-60.
4. Олійник В. Київське самоврядування – самоправність чи самообман / В. Олійник // Дзеркало тижня. – 2013. – № 40. – 1 листоп. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/history/kiyivske-samovryaduvannya-samopravnist-chi-samoobman-.html>.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція) : Закон України від 12.02.2015 р. № 191-VIII // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – № 21. – Ст. 133.
6. Скопич О. Д. Контроль у системі місцевого самоврядування України : автореф. дис. ... канд. держ. упр. / О. Д. Скопич. – Київ : Рада по вивченню продуктивних сил України НАНУ, 2010. – 20 с.
7. Стрілець Ю. П. Види і форми контролю в місцевому самоврядуванні / Ю. П. Стрілець // Теорія та практика державного управління : зб. наук. праць. – Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2011. – Вип. 3. – С. 353–359.
8. Яковлев А. Правові основи модернізації системи місцевого самоврядування як фактор конституційного процесу в Україні / А. Яковлев // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. праць / редкол. : В. Я. Тацій та ін. – Харків : Право, 2013. – № 4 (75). – С. 81–89.

Smolar O. A., District Court Judge Cherkassy Cherkasy region, applicant State Building Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

Control of territorial communities in local government

Problem setting. According to Art. 5 of the Constitution of Ukraine all power in Ukraine belong to people, which is primary, unified, inalienable and carried people through free will through elections,

referendum and other forms of direct democracy, including those intended to control the activity of bodies and officials of the government and local government.

Paper objective. At the local level the main supervisory entity in local government is local community. Consolidation of the Constitution of Ukraine the primary subject of local self-government territorial community not only meets current international practice, but also the historical traditions of Ukrainian people. Control territorial community in all phases of local government is one of the most important functions of managing the development of appropriate settlements, and therefore needs an effective mechanism of legal regulation, clearly define mutual rights and responsibilities of controlling and controlled entities.

Recent research and publications analysis. Problems Assessment of local communities and the activities of local government officials in their works viewed Y.G. Barabash, P.M. Liubchenko, O.D. Skopych, Y.P. Strilets. However, given the variety of aspects of this area of research remain many questions that need resolving, on which depends largely on the further process of local governance.

The paper main body. The existing regulation territorial communities can exercise control in local government actually only through local governments. The control of the executive bodies of village, town council municipalities can only be made through the appropriate council.

The existing regulation of territorial communities can exercise control in local government actually only through local governments. The control of the executive bodies of village, town council municipalities can only be made through the appropriate council.

The author emphasizes that only by implementing self-control powers local authorities acting on behalf of and in the interests of the local community. In turn, implementing control functions in the framework of the powers delegated executive bodies of village, town and city councils are in the public interest as a whole, that is defending national interests.

The article introduces changes to the law, especially as regards the transfer of significant control powers of the executive bodies of village, town and city councils from delegated to self-governed.

Conclusions of the research. Analysis of the supervisory powers of local communities shows that the control mechanism does not work, the reason is that mutual rights and obligations of local community are not properly secured as controlling entity and local government. The systemic nature of the monitoring of territorial communities, clear definition of its forms, procedures, procedure review and evaluation results, the mechanism of response to the facts of violations and abuses in local government will ensure its maximum effectiveness.

Key words: control, local community, local government officials, public authorities.

Надійшла до редколегії 25.09.2015 р.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Надьон Вікторія Валентинівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права № 2
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: novikova.vic@yandex.ru
ORCID 0000-0001-8240-7717

УДК 347

ВИНИКНЕННЯ ПРАВ ТА ОBOB'ЯЗКІВ У ПІКЛУВАЛЬНИКА ПО ВІДНОШЕННЮ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ ТА ОСІБ, ОБМЕЖЕНИХ У ЦИВІЛЬНІЙ ДІЄЗДАТНОСТІ (ВІДПОВІДНО ДО ЦК УКРАЇНИ)

У статті аналізуються права та обов'язки піклувальника по відношенню до підопічної особи, зокрема неповнолітньої особи та особи, яка обмежена у цивільній дієздатності, відповідно до законодавства України.

Ключові слова: опікун, піклувальник, неповнолітня особа, фізична особа, яка обмежена у цивільній дієздатності, права, обов'язки.

Наден В. В., кандидат юридических наук, доцент кафедри гражданского права № 2, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: novikova.vic@yandex.ru ; ORCID 0000-0001-8240-7717

Возникновение прав и обязанностей у попечителя в отношении несовершеннолетних лиц и лиц, ограниченных в гражданской дееспособности (в соответствии с ГК Украины)

В статье анализируются права и обязанности попечителя по отношению к подопечному лицу, в частности несовершеннолетнему лицу и лицу, ограниченному в гражданской дееспособности, в соответствии с законодательством Украины.

Ключевые слова: опекун, попечитель, несовершеннолетнее лицо, физическое лицо, которое ограничено в гражданской дееспособности, права, обязанности.

Постановка проблеми. Відповідно до положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права та обов'язки (ст. 55 ЦК України).

Основна відмінність опіки та піклування полягає в обсязі цивільно-правових обов'язків, які закон покладає на опікунів та піклувальників, виходячи з обсягу дієздатності та стану здоров'я їх підопічних. Таким чином, опікун призначається над малолітньою та недієздатною фізичною особою, піклувальник призначається над неповнолітньою та фізичною особою, яка обмежена у цивільній дієздатності.

Метою статті є аналіз прав та обов'язків піклувальника по відношенню до неповнолітньої особи та особи, яка обмежена у цивільній дієздатності, відповідно до положень ЦК України, Сімейного кодексу України (далі – СК України), Правил про опіку та піклування (далі – Правил).

Актуальність теми. ЦК України виходить з розуміння опіки та піклування як цивільно-правового інституту, метою якого є охорона та захист особистих немайнових та майнових прав і інтересів найбільш вразливих категорій громадян – дітей, позбавлених батьківського піклування; повнолітніх осіб, які за станом здоров'я неспроможні самостійно здійснювати свої права й виконувати свої обов'язки. У таких випадках охорону та захист прав і інтересів такої категорії осіб бере на себе держава. У сфері опіки та піклування держава спрямовує свою діяльність на задоволення суспільного інтересу – запобігання незаконним діям осіб, які самостійно не можуть брати участь у суспільних відносинах. Належне функціонування й організація опіки та піклування дають можливість створити прийнятні умови життя для підопічної особи.

Виклад основного матеріалу. Зі змісту ЦК України можна зробити висновок, що законодавець акцентує увагу саме на обов'язках піклувальника, на аналізі яких і зупинимося.

1. *Дбати про підопічну неповнолітню особу, про її виховання, навчання та розвиток, створювати для неї необхідні побутові умови* (ч. 1 ст. 69 ЦК). Піклувальник над неповнолітньою особою зобов'язаний виховувати підопічних у дусі загальноприйнятих моральних норм, піклуватися про її здоров'я, духовний і фізичний розвиток, навчання, готувати її до праці та самостійного життя (п. 4.3 Правил). Відповідно до загальних положень Конвенції про права дитини, дитина має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в дусі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності [1].

2. *Забезпечити неповнолітній особі, особі, яка обмежена у цивільній дієздатності, догляд та лікування* (ч. 1 ст. 69 ЦК, п. 47 постанови КМУ «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»). Піклувальник зобов'язаний доглядати за підопічною особою, а також у міру необхідності направляти підопічних на лікування, виконувати всі необхідні вказівки лікарів.

3. *Надавати необхідні умови для набуття дитиною повної загальної середньої освіти* (п. 47 постанови КМУ «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини») Відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини, *дитиною* є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку. Забезпечити дитину умовами для набуття повної загальної середньої освіти — це обов'язок піклувальника, який повинен бути виконаний належним чином. Надати ж умови для набуття дитиною вищої освіти — це вже право піклувальників, що може бути виконано піклувальником.

4. *Вживати заходи щодо захисту цивільних прав та інтересів* (ч. 3 ст. 69 ЦК, п. 4.3. Правил). Відповідно до ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права та інтересу в разі його порушення, невизнання або оспорювання. Піклувальник зобов'язаний захищати права підопічної особи шляхом самозахисту (тобто застосовувати засоби протидії, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства), а також за допомогою державних органів (Президент України, органи державної влади або органи місцевого самоврядування, суд, нотаріус). Як показує практика, найчастіше піклувальники здійснюють захист прав та інтересів підопічних у таких категоріях цивільних справ: у справах про відшкодування майнової шкоди, завданої підопічним, у справах, які впливають зі шлюбно-сімейних відносин (зокрема, у справах про право на виховання дітей і про відібрання дітей без позбавлення батьківських прав у осіб, які обмежені у цивільній дієздатності за рішенням суду), велику увагу піклувальники мають приділяти захисту житлових прав підопічних. Це пов'язано з тим, що порушення житлових прав осіб, над якими встановлюється піклування, не лише зачіпає сферу їх найважливіших інтересів, але й може негативно вплинути на їхній психічний стан внаслідок створення несприятливих побутових умов.

5. *Раз на рік здійснювати повне медичне обстеження* (п. 4.3 Правил), тобто контролювати здоров'я підопічної особи;

6. *Визначати місце проживання підопічної особи* (ст. 29 ЦК). Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово. Неповнолітня особа (тобто особа у віці від 14 до 18 років) вільно обирає собі місце проживання (ч. 2 ст. 29 ЦК).

Місцем проживання неповнолітньої фізичної особи, особи дієздатність якої обмежена, є її місце проживання, місце проживання її піклувальника або інше місце проживання чи місцезнаходження спеціального закладу, який здійснює над нею піклування. Особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть мати кілька місць проживання. Під час визначення місця проживання неповнолітньої фізичної особи, особи, цивільна дієздатність якої обмежена, враховується думка такої особи та наявність необхідних умов для належного виконання піклувальником обов'язків щодо цієї особи. У разі зміни місця проживання піклувальник зобов'язаний письмово проінформувати орган опіки та

підкування, на обліку в якому перебуває підопічний, протягом трьох днів із дня вибуття підопічного з попереднього місця проживання.

7. *Надавати згоду підопічній особі на вчинення нею правочинів* (частини 2-5 ст. 32, ч. 3 ст. 37 ЦК). Неповнолітні особи самостійно вчиняють тільки правочини, зазначені в ч. 1 ст. 32 ЦК. Інші правочини неповнолітні можуть вчиняти за згодою піклувальників (ч. 2 ст. 32 ЦК). Особа, обмежена в цивільній дієздатності, може вчиняти тільки дрібні побутові правочини (ч. 2 ст. 37 ЦК). Через це ч. 2 ст. 69 ЦК передбачає, що піклувальник дає згоду на вчинення неповнолітніми особами й особами, обмеженими у цивільній дієздатності, правочинів, яких вони не можуть самостійно вчиняти. Однак піклувальник не може давати згоду на вчинення правочинів, зазначених у ст. 70 ЦК, а на вчинення правочинів, передбачених ч. 1 ст. 71 ЦК, він може давати згоду тільки з дозволу органу опіки та піклування.

8. *Надавати згоду про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності* (ч. 2 ст. 35 ЦК). Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою піклувальника.

9. *Надавати згоду підопічній особі на державну реєстрацію її суб'єктом підприємницької діяльності* (ч. 3 ст. 35 ЦК). Фізична особа, яка досягла 16-ти років, має право на державну реєстрацію її суб'єктом підприємницької діяльності за наявності письмової згоди на це піклувальника. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

10. *Одержувати заробітну плату, пенсію, стипендію, інші доходи особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпоряджатися ними на користь підопічної, а також надавати дозволи на здійснення зазначених дій підопічній особі* (ч. 4 ст. 37 ЦК). Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробітну плату, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.

11. *Подавати заяви до суду про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена* (ч. 3 ст. 38 ЦК, ч. 3 ст. 241 ЦПК). У разі видужання підопічного або поліпшення психічного стану підопічного, що обумовило поновлення здатності усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, або припинення підопічним зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, звернутися до суду за поновленням його дієздатності. Рішення суду про поновлення цивільної дієздатності є підставою припинення піклування, встановленого над фізичною особою (ст. 38 ЦК).

12. *Здійснювати особисті немайнові права в інтересах підопічних* (ч. 1 ст. 272 ЦК). У інтересах неповнолітніх, а також фізичних осіб, які обмежені

у цивільній дієздатності, які не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють піклувальники.

13. *Нести відповідальність у передбачених законом випадках.* Піклувальник несе відповідальність за порушення прав і обмеження законних інтересів підопічної особи на охорону здоров'я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання та ухилення від виконання взятих на себе обов'язків відповідно до закону.

14. *Звітувати щодо виконання своїх обов'язків (п. 4.11 Правил).* Піклувальник подає щорічно, не пізніше 1 лютого, до органів опіки та піклування звіт про свою діяльність за минулий рік щодо захисту інтересів підопічних, у тому числі щодо збереження належного їм майна та житла.

15. *Після припинення піклування піклувальник зобов'язаний подати загальний звіт про свою діяльність (п. 4.11 Правил),* в якому буде визначено про належне чи неналежне виконання взятих на себе обов'язків по відношенню до підопічного.

Таким чином, зазначені обов'язки не мають вичерпного характеру і можуть бути доповнені у межах закону.

Права піклувальника закріплюються іншими нормативно-правовими актами, на які робитимуться посилання при аналізі прав:

1. *Вимагати в судовому порядку повернення йому дитини, яка перебуває під його піклуванням, від будь-якої особи, яка незаконно утримує її у себе (ч. 2 ст. 249 СК, п. 4.1 Правил).* Це правило аналогічне праву батьків на відібрання малолітньої дитини від будь-якої особи, яка незаконно утримує її у себе (ст. 163 СК). Однак це право піклувальника, як і аналогічне право батьків, не має безумовного характеру. Суд вирішує пов'язаний з цим спір, керуючись інтересами дітей. Це означає, що він може відмовити у задоволенні позову піклувальнику, якщо вважатиме, що передання йому дитини не відповідає її інтересам. Видається, що в такому разі треба ставити питання про звільнення піклувальника від виконання покладених на нього обов'язків (ч. 3 ст. 75 ЦК, статті 250-251 СК).

Вирішуючи спір про повернення піклувальнику підопічної дитини, суд зобов'язаний, як і при вирішенні питання про повернення батькам дитини, з'ясувати низку обставин, передбачених пунктами 23, 24 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України» [2], керуючись інтересами дитини. При встановленні піклування у дитини не припиняються правовідносини з батьками та іншими родичами за походженням. Тому піклувальник не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам дитини.

2. *Прожити разом з підопічним і бути прописаним на житловій площі останнього на період виконання своїх обов'язків (п. 4.3 Правил).* Місцем проживання підопічного може бути власне житло або житло піклувальника.

3. *Управляти майном підопічної.* Під управлінням майном підопічного слід розуміти будь-які дії піклувальників, спрямовані на підтримання

у належному стані об'єктів нерухомості, іншого майна, яке належить підопічному, вжиття заходів до його своєчасного ремонту, сплати різного роду платежів, передбачених законом. До управління майном підопічного необхідно віднести вирішення питань про відчуження майна, яке стало непотрібним чи зайвим для підопічного, та вжиття заходів, які забезпечують схоронність іншого майна підопічного. Усі дії по управлінню майном піклувальники повинні виконувати в межах наданих їм прав і з точним додержанням покладених на них законом обов'язків.

4. *Отримувати суми, які належать підопічному у вигляді пенсій, допомоги чи аліментів, інших поточних надходжень або прибутків від належного їм майна і витрачати їх на утримання осіб, що перебувають під піклуванням, якщо цього вимагають інтереси зазначених осіб (п.п. 4.9-4.10 Правил).*

5. *Може бути в добровільному порядку звільнений від виконання взятих на себе обов'язків (ч. 1 ст. 75 ЦК).* Відповідно до ч. 1 ст. 75 ЦК суд, якщо він призначив піклувальника, або орган опіки та піклування може звільнити особу від повноважень піклувальника за його заявою. Ця заява розглядається судом або органом опіки та піклування протягом одного місяця.

Після подання заяви до відповідного органу піклувальник продовжує виконувати свої обов'язки до винесення рішення про звільнення його від повноважень чи до закінчення місячного строку від дня подання заяви, якщо вона не була розглянута протягом цього строку.

6. *Надавати згоду щодо зміни прізвища та (або) власного імені підопічної особи (ч. 2 ст. 295 ЦК).* У разі якщо над фізичною особою, яка досягла 14-ти років, встановлено піклування, зміна прізвища та (або) власного імені такої особи здійснюється за згодою піклувальника.

7. *Бути установником управління майном особи, цивільна дієздатність якої обмежена (ч. 5 ст. 1032 ЦК).* Якщо власником майна є особа, цивільна дієздатність якої обмежена, установником управління є її піклувальник; якщо власником майна є неповнолітня особа, установником управління є ця особа за дозволом піклувальника.

8. *Вирішувати питання про відмову від прийняття спадщини, належної підопічній особі з дозволу органу опіки та піклування (частини 2, 3 ст. 1273 ЦК).* Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, а також неповнолітня особа можуть відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування.

9. *Контролювати виконання заповіту (ч. 2 ст. 1292 ЦК).* Якщо спадкоємцями є неповнолітні особи, а також особи, які обмежені у цивільній дієздатності, контроль за виконанням заповіту здійснюють піклувальник, а також орган опіки та піклування.

10. *Надавати допомогу неповнолітній особі, а також особі, цивільна дієздатність якої обмежена, у здійсненні нею сімейних прав (ч. 2 ст. 14 СК).* За загальним правилом, зазначені особи здійснюють свої права самостійно, однак за допомогою піклувальника. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 92 СК на укладення шлюбного договору до реєстрації шлюбу, якщо його стороною

є неповнолітня особа, а також особа, яка обмежена у цивільній дієздатності, потрібна письмова згода піклувальника, засвідчена нотаріусом. Засвідчення дійсності підпису піклувальника не потрібно, якщо вони особисто подадуть нотаріусу заяву про згоду на укладення правочину. У цьому випадку нотаріус встановлює особу заявника, перевіряє дійсність його підпису, про що робить відмітку на заяві, і вказує назву документа, його номер, дату видачі та назву установи, що видала документ, який стверджує особу. Заява про згоду на посвідчення правочину може бути викладена на звороті примірника правочину, що залишається в справах державної нотаріальної контори чи приватного нотаріуса, або на окремому аркуші (абз. 12 п. 40 Інструкції).

11. *Пред'являти позов про визнання батьківства та встановлення факту материнства стосовно дитини, яку утримує і виховує піклувальник* (статті 128, 132 СК). Суд приймає відповідний позов, поданий піклувальником дитини, який є законним представником інтересів підопічного. При цьому у п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05. 2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» [3] вказано, що при зверненні до суду осіб, які утримують та виховують дитину, до участі у справі повинен бути залучений представник органу опіки та піклування.

Висновки. Таким чином, піклувальник повинен виконувати всі зазначені законодавством права та обов'язки відносно підопічної особи належним чином. У разі невиконання або неналежного виконання піклувальником узятих на себе обов'язків піклувальник повинен нести цивільно-правову відповідальність.

Список літератури:

1. Про права дитини: Конвенція ООН від 20.11.1989 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1.
2. Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.1998 р. № 16. – Режим доступу : [zakon.rada.gov.ua /laus/show/v0016700-98](http://zakon.rada.gov.ua/laus/show/v0016700-98).
3. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 р. № 3. – Режим доступу : [zakon.rada.gov.ua /laus/show/v0003700-06](http://zakon.rada.gov.ua/laus/show/v0003700-06).

Nadein V. V., PhD, assistant professor of civil law number 2, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: novikova.vic@yandex.ru; ORCID 0000-0001-8240-7717

The occurrence of right and responsibilities of trustee in relation to the minors, and persons wich are limited in civil capacity in accordance with the Civil Code of Ukraine

Problem setting. In accordance with the Civil Code of Ukraine guardianship and trusteeship are established to provide personal non-property and property rights and interests of minors, and adult persons who for health reasons can not independently exercise their rights and responsibilities (article 55 of the Civil Code).

The main difference between guardianship and trusteeship is in the volume of civil law responsibilities which the law imposes on Trustees and Guardians, based on the volume capacity and the health status of their wards. Thus, the trustee is appointed over the minor and persons which are incapacitated individual, the trustee, the guardian is appointed over minors and individuals that have limited civil capacity.

The Civil Code of Ukraine pays considerable attention to the guardian's responsibilities, which include:

- 1) to care for a ward, about his education, training and development, to create the necessary living conditions;
- 2) to provide that minors and persons limited civil capacity of care and treatment;
- 3) to provide the necessary conditions for obtaining a General secondary education;
- 4) to take measures to protect civil rights and interests;
- 5) once a year to carry out a full medical examination;
- 6) to determine the place of residence of the ward person.

To the rights of the Guardian in the legislation:

- 1) to demand in court the return of his child under his guardianship from any person who illegally hold on to it;
- 2) live together with the ward and can be registered on a residential square, the latter for the period of their responsibilities execution;
- 3) to manage the assets of the ward;
- 5) may be voluntarily released from fulfillment of the assumed obligations.

Conclusions of the research. Thus, the Guardian should execute law rights and obligations in respect of the trust persons properly. In case of default or improper performance by the Guardian of the assumed obligations, the Guardian should bear civil liability.

Key words: guardian, trustee, minor person, physical person that limits in a civil capability, rights, duties.

Надійшла до редколегії 07.07.2015 р.

Новохатська Яна Володимирівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права № 1
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків,
e-mail: avonaj@yandex.ru
ORCID 0000-0002-6400-3054

УДК 347.4 (477)

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР ЯК РЕГУЛЯТОР ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті розглядається комплекс питань, присвячених цивільно-правовому договору. Цивільно-правовий договір є основоположною конструкцією цивільних правовідносин. Інтереси осіб реалізуються через укладення і виконання договорів. Договір досліджується як універсальний правовий засіб регулювання майнових відносин, яким забезпечується досягнення цілей, визначених його учасниками.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, оферта, акцепт, умови договору.

Новохатская Я. В., кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права № 1, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: avonaj@yandex.ru; ORCID 0000-0002-6400-3054

Гражданско-правовой договор как регулятор гражданских отношений

В статье рассматривается комплекс вопросов, посвященных гражданско-правовому договору. Гражданско-правовой договор является основоположной конструкцией гражданских правоотношений. Интересы лиц реализуются через заключение и исполнение договоров. Договор исследуется как универсальное правовое средство регулирования имущественных отношений, которым обеспечивается достижение целей, определенных его участниками.

Ключевые слова: гражданско-правовой договор, оферта, акцепт, условия договора.

Постановка проблеми. Учасники цивільного обороту наділяються можливістю укладення договору, який є основоположною конструкцією цивільних правовідносин. Інтереси осіб реалізуються через укладення і виконання договорів. Договір становить собою універсальний правовий засіб регулювання майнових відносин, яким забезпечується досягнення цілей, визначених його учасниками. Мета договору може бути економічною, соціальною або іншою, не перестаючи бути юридично вираженою, тобто правовою. Цивільно-правовий договір виникає з приводу передання речей, виконання робіт або надання послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні теорії цивільно-правового договору викладено у роботах В. Луця, І. Жилінкової, М. Сібільова та інших авторів [Див.: 1–3]. Зараз договір поряд із основними нормами являє собою чи не основний засіб регулювання суспільних відносин. Підвищення значення договору як одного із джерел сучасного цивільного права призвело до розширення сфери договірної регулювання суспільних відносин. Конструкція договору проникає в усі сфери економічного та духовного життя суспільства. Роль договору як універсальної та найдоцільнішої правової форми опосередкування ринкових відносин зростає.

Метою статті є характеристика цивільно-правового договору як регулятора цивільних відносин, порядку його укладення, зміни та припинення, співвідношення різновидів умов, що складають його зміст.

Вклад основного матеріалу дослідження. Договором є домовленість двох або більше осіб про встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Домовленість становить собою єдність суб'єктивного елемента – волі, та об'єктивного елемента – виявлення волі. Вільне волевиявлення учасників договірних відносин є одним із проявів свободи договору як одного із принципів цивільного законодавства. Сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог закону, звичаїв ділового обороту, принципу розумності, добросовісності та справедливості.

Збіг волі сторін – волевиявлення однієї особи і зустрічне виявлення волі іншої особи – створює домовленість, яка породжує договірні правовідносини. Тобто укладення договору передбачає вираження волі кожною із сторін та її

збіг. Договір є тим результатом, в якому воля сторін знаходить своє загальне втілення, тобто єдиним в юридичному розумінні «вольовим актом».

Процес укладення договору визначений природою конструкції договору. Пропозиція укласти договір (оферта) та прийняття цієї пропозиції (акцепт) не є односторонніми правочинами. Оферта та акцепт розглядаються як стадії укладення договору і, як правило, не суміщаються, йдучи одне за одним.

Висуваючи оферту, сторона пропонує умови, за якими має бути досягнуто згоди. Оферта відображує волю сторони укласти договір. Офертою є тільки така пропозиція, яка характеризується низкою індивідуалізуючих ознак. Оферту відрізняє спрямованість – вона має виражати намір особи вважати себе такою, що уклала договір на вказаних умовах у разі, якщо інша сторона прийме пропозицію. Оферта має бути достатньо визначеною, що передбачає спроможність зробити з її змісту правильні висновки про волю оферента. Оферта має бути настільки визначеною, що в результаті її прийняття може бути досягнуто згоди про увесь договір. Оферта повинна містити усі істотні умови договору. Будь-яка невизначеність оферти, що стосується різних елементів майбутнього договору – предмета, прав і обов'язків сторін, може спричинити різне розуміння її змісту.

Оферту слід відмежовувати від звичайних переговорів (учинюваних усно або письмово), які мають за мету з'ясувати намір контрагента або спонукати його виступити з пропозицією у відповідь.

Оферта має бути адресованою конкретній особі (конкретним особам). За деяких умов офертою визнається пропозиція, адресована невизначеному колу осіб, якщо з неї вбачається воля оферента укласти правочини з «будь-ким і кожним».

Для укладення договору достатньо вираження волі, яка збігається з офертою. Більш конкретні наслідки залежать від виду оферти: зроблено її із зазначенням або без зазначення строку. Якщо оферту зроблено із зазначенням строку, вона пов'язує оферента з адресатом протягом цього періоду часу, і відкликати її за загальним правилом він не вправі. Строк, наданий оферентом адресату, починається з моменту отримання останнім оферти. Час, що пройшов з моменту вираження пропозиції до її отримання до уваги не береться. Оферент вправі відмовитися від оферти до моменту отримання її акцептантом. Оферент вважається таким, що відмовився від оферти і у разі, якщо відмову отримано адресатом одночасно із самою офертою. Оферент має право відмовитися від оферти і після отримання її адресатом у випадках, якщо це виходить із суті пропозиції або з обстановки, в якій оферту зроблено. Після прийняття акцептантом пропозиції без внесення будь-яких змін або доповнень оферент не може змінити перелік умов, які містяться в оферті.

Акцептом є відповідь на оферту, яка має бути безумовною. Акцепт в тій самій мірі виражає волю особи, як і пропозиція. Якщо у відповіді на оферту виключено хоча б одну з істотних умов, вона не є акцептом, однак може розглядатися як зустрічна оферта. Договір є укладеним з моменту одержання

особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції. Однократність оферти означає поглинання її укладеним договором. У момент укладення договору має зніматися пропозиція його укласти. В іншому випадку стосовно одного й того самого предмета може бути укладено декілька договорів, із яких реально можна виконати тільки один. Відповідь про прийняття оферти, отримана із запізненням, є новою офертою (ч. 2 ст. 645 Цивільного кодексу України) [4]. Акцептант може відкликати зроблений акцепт: а) до моменту отримання оферентом повідомлення; б) одночасно з таким повідомленням.

Акцепт може набувати форми вчинення дій по виконанню договірних умов, які в ньому містяться. Для кваліфікації дій як акцепту достатньо, щоб особа, що отримала оферту, стала до її виконання. У зв'язку з цим виникає питання про момент, з якого договір має вважатися укладеним через виконання акцептанта. Тут діють такі правила. По-перше, вчинення виконання само по собі є достатнім для визнання наявності акцепту. По-друге, адресат оферти, який щойно став до виконання, має спрямувати повідомлення оференту про відношення адресата до оферти. У разі спору посилення адресата оферти для підтвердження укладення договору тільки на ту обставину, що він став до виконання, недостатньо для визнання договору укладеним. Неповідомлення оферента про вчинення акцептантом дій по виконанню оферти поставило б у складне становище оферента, тому як означало б подовження дії пов'язаності за межі строку, вказаного в оферті. Договір вважається укладеним, коли оферент дізнався про вчинення акцептантом дій по виконанню умов оферти. Для визнання відповідних дій адресата оферти акцептом не вимагається виконання умов оферти в повному обсязі. У деяких випадках виконання акцептанта не визнається дією, що тягне укладення договору: якщо є спеціальна вказівка про це в оферті або в законі.

При укладенні договору сторони визначають стосовно чого їм належить дійти згоди, тобто якими будуть умови їх домовленості. Договірна умова – складова частина договору як домовленості, що становить собою спосіб фіксації взаємних прав та обов'язків сторін, які складають зміст договору. У теорії цивільного права виокремлюють звичайні, істотні та випадкові умови.

Звичайні умови закріплені для кожного з окремих видів договорів в нормі закону і в такому вигляді приймаються сторонами, тобто сторони їх не узгоджують. Оскільки звичайні умови сформульовані в законі або інших нормативних актах, а контрагенти досягли домовленості укласти даний договір, то тим самим вони погодилися із умовами, які закріплено законодавством щодо цієї договірної конструкції (які поширено на договірні відносини відповідного виду).

Істотні умови визначаються самою природою певного договірного типу. Вони є необхідними і достатніми для досягнення домовленості. Узгодження істотних умов означає, що договір укладено. До істотних відносять умови про предмет і умови, які необхідні для договорів даного виду (ціна, строк), а також

умови, стосовно яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди. Предметом договору можуть бути майно або дії учасників зобов'язання з передавання майна у власність, користування, з виконання робіт, надання послуг тощо. Договором, як правило, встановлюється строк виконання зобов'язання. Якщо зобов'язання не передбачає строку його виконання і не містить умов, які дозволяють визначити цей строк, воно має бути виконаним у розумний строк.

Однією із засад цивільних правовідносин загалом і договірних зокрема є принцип еквівалентності. У зв'язку із цим виокремлюють оплатні та безоплатні договори. Оплатність договору передбачає майнове надання однією стороною іншій. Наприклад, договір купівлі-продажу передбачає обов'язок кожної із сторін передати майно контрагенту у власність і право, що йому кореспондує – вимагати надання еквівалента переданого майна. Якщо в оплатному договорі ціну не передбачено і її не може бути визначено виходячи з умов договору, виконання договору має бути оплачено за ціною, яка за порівнюваних обставин звичайно стягується за аналогічні товари, роботи та послуги.

Таким чином, одні умови стають істотними в силу самого характеру відповідної договірної моделі та обов'язковості імперативної норми, інші в силу визнання сторонами необхідності включення у договір положення диспозитивної норми, треті в силу того, що сторони скористалися наданою диспозитивною нормою можливістю передбачити в договорі інше. Положення диспозитивної норми набувають обов'язковості у зв'язку із тим фактом, що сторони висловили згоду слідувати їй положенням і не передбачили в договорі інших правил. Відмова від застосування диспозитивної норми може набувати тільки однієї форми: її правила замінюються іншими, які сторони включають у договір. У той же час сторони вправі виключити дію відповідного положення, окрім випадків, якщо воно належить до істотних. Умови, які співпадають за межами своєї дії з однією із диспозитивних норм, однак містять відмінний від її диспозиції варіант, називають випадковими умовами. Названі умови, які складають варіант, заснований на факультативних нормах, а також сконструйовані самими сторонами поза зв'язком із якими-небудь положеннями законодавства, мають ознаки істотних.

Якщо сторони не узгодили якоїсь із числа істотних умов договору, це означає, що договору як юридичного факту немає, і, відповідно, не виникають наслідки цього факту – договірні правовідносини.

Таким чином, формулювання сторонами умов договору корелюється із законодавчими нормами. Обов'язковість окремих договірних умов слугує гарантією захисту інтересів слабкої сторони.

Оскільки договір є одним із видів правочинів, до його форми застосовуються загальні правила про форму правочинів. Договір – це найбільш поширений вид правочинів, у зв'язку із цим договір підпорядковується загальним для усіх правочинів правилам. Договір може бути укладено в будь-якій формі, передбаченій для вчинення правочинів, якщо законом для договорів даного виду не встановлено визначену форму. Якщо сторони домовилися

укласти договір у певній формі, він вважається укладеним після надання йому встановленої форми, хоча б законом для договорів даного виду така форма не вимагалася. Форма договору покликана закріплювати і правильно відображати узгоджене волевиявлення його сторін. Договір може бути укладено в усній, письмовій формі, нотаріально посвідчено.

Одним із проявів сучасного права є відродження формалізму. Спочатку форма договору слугувала тільки засобом доказування і була потрібна для посвідчення згоди. З ускладненням правочинів та юридичних відносин знадобилося надати більшу визначеність зовнішньому її вираженню. Письмова форма встановлена головним чином для визначення взаємовідносин сторін. Договір укладається шляхом складання документа, підписаного сторонами, обміну документами, здійснюваного з використанням поштового, телеграфного, телетайпного, телефонного, електронного та іншого зв'язку.

При укладенні договору правостворююче значення надається також конклюдентним діям. Можливість укладення договору за допомогою конклюдентних дій обох сторін є загально визнаною. Виражаючи волевиявлення сторін, конклюдентні дії набувають значення оферти або акцепту. Конклюдентні дії тієї зі сторін, яка є оферентом, мають містити істотні умови договору, а дії другої сторони підтверджувати згоду з такими умовами. Правове значення конклюдентної дії визначається характером самої дії та обставиною, в якій вчинено цю дію.

При конклюдентній дії особа виражає свою волю, а друга сторона – і в цьому сутність конклюдентної дії – має можливість зробити висновок про те, в чому полягає воля її потенційного або дійсного контрагенту. Якщо між сторонами при цьому виникає спір, його предметом стає та обставина, як сприйнято волю особи стороною, якій адресовано конклюдентні дії: правильно або неправильно. Якщо конклюдентні дії обох сторін дозволяють зробити висновок про збіг волі сторін, цього достатньо для визнання договору укладеним.

У випадках, передбачених у законі, юридичне значення для укладення договору має мовчання (ч. 3 ст. 205 Цивільного кодексу України). Мовчанням є відсутність словесного вираження волі. Як таке воно не може дати уявлення про волю особи. Правове значення мовчання визначається в законодавстві або узгоджується самими майбутніми контрагентами. Тобто в законі або самими сторонами заздалегідь визначається, що означає мовчання – наявність волі або її збіг з тим значенням, яке обумовлене в законі або яке сторони належним чином домовилися йому надати.

Висновки. Цивільні права та обов'язки завжди наводяться до певного часу. Тому встановленню моменту їх виникнення надається значення. Договір вступає в силу і стає обов'язковим для сторін з моменту його укладення. Якщо для укладення договору необхідне й передання майна, він вважається укладеним з моменту передання майна. Сторонам надається право поширити умови договору на їх відносини, що виникли до його укладення. Договір, який підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення.

Список літератури:

1. Договірне право: конспект лекцій / І. В. Жилінкова, В. І. Борисова, І. В., Спасибо-Фатєєва та ін. ; за заг. ред. І. В. Жилінкової, В. І. Борисової. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. – 116 с.
2. Луць В. До питання про сутність і зміст цивільно-правового договору / В. Луць // Приватне право. – № 1. – 2013. – С. 118–128.
3. Сібільов М. Цивільно-правовий договір в механізмі правового регулювання суспільних відносин в сфері приватного права / М. Сібільов // Юридичний вісник. – 2002. – № 3. – С. 105–109.
4. Цивільний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

Novokhatska Y., Ass. Professor Dept. of Civil Law №1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: avonaj@yandex.ru; ORCID 0000-0002-6400-3054

The agreement as a universal means of legal regulation of property relations

Problem statement. The participants of the civil circulation are given the opportunity to conclude a contract which constitutes a fundamental framework of civil relations. The interests of the parties are realized through the conclusion and implementation of contracts. The agreement is a universal means of legal regulation of property relations, which provides the achievement of objectives defined by the parties. The purpose of the contract may be economic, social or other, while remaining expressed in legal terms, that is legal. Civil contracts are concluded for the purpose of transferring items of property, execution of work or providing services.

Analysis of recent research works and publications. The modern theory of civil contract has been presented in the works by V.Lutsya, I. Zhylinkova, M. Sibilova and other authors.

The aim of this work is define the specific features of a civil contract as a regulator of civil relations, the order of its conclusion, modification and termination, the correlation of terms and conditions that constitute its content.

The main research material. A contract is an agreement between two or more parties on the establishment, modification or termination of civil rights and obligations. The agreement is a unity of the subjective element - the will and the objective element - declaration of intent. The free declaration of intent (will) of the parties to a contract is one of the manifestations of freedom of agreement as one of the principles of civil law. The parties are free to conclude a contract, to choose a contracting party and determine the contract terms and conditions on the basis of the law and customs of business conduct, the principle of prudence, integrity and fairness.

The concurrence of the wills of the parties - the expression of will by one party and counter-declaration by the other - creates an agreement that gives rise to a contractual relationship. That is a contract provides for expression of the will of each party and its concurrence. The agreement is the result, in which the will of the parties finds its general expression that is only in the legal sense of an "act of volition".

Conclusions. Civil rights and obligations are always placed in the specific time frame. Therefore it is important to establish the moment when they arise. The agreement enters into force and becomes binding on the parties after its conclusion. If the transfer of property is essential for concluding the contract, it is considered to be in force immediately upon the transfer of property. The parties are granted the right to extend the contract conditions on their relations that had been established before concluding the contract. The agreement, which must be notarized, comes into force immediately upon its notarization.

Key words: civil contract, offer, acceptance, conditions of contract.

Надійшла до редколегії 21.09.2015 р.

Цувіна Тетяна Андріївна,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного процесу
Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
ORCID 0000-0002-5351-1475

УДК 347.932

ОСОБЛИВОСТІ ОБЧИСЛЕННЯ РОЗУМНОГО СТРОКУ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ У КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті з урахуванням вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ розглянуто питання, пов'язані з порядком обчислення розумних строків судового розгляду цивільних справ. Досліджено особливості обчислення розумного строку судового розгляду у випадку, коли зверненню до суду передувало звернення до органів або посадових осіб виконавчої влади. Спростовується думка щодо того, що обчислення розумного строку починається з моменту звернення за захистом до будь-яких органів або посадових осіб виконавчої влади, передбачених у ст. 17 ЦК України.

Ключові слова: розумний строк судового розгляду, початок розумного строку судового розгляду; закінчення розумного строку судового розгляду, рішення Європейського суду з прав людини; строки в цивільному процесі.

Цувина Т. А., кандидат юридических наук, асистент кафедри гражданского процесса, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
ORCID 0000-0002-5351-1475

Особенности исчисления разумных сроков судебного разбирательства гражданских дел в контексте практики Европейского суда по правам человека

В статье с учётом требований п. 1 ст. 6 ЕКПЧ и практики ЕСПЧ рассмотрены вопросы, связанные с порядком исчисления разумных сроков судебного разбирательства гражданских дел. Исследованы особенности исчисления разумного срока судебного разбирательства в случае, когда обращению в суд предшествовало обращение к органам либо должностным лицам исполнительной власти. Опровергается точка зрения, согласно которой исчисление разумных сроков судебного разбирательства начинается с момента обращения за защитой к любым органам либо должностным лицам исполнительной власти, предусмотренным ст. 17 ГК Украины.

Ключевые слова: разумный срок судебного разбирательства, начало разумного срока судебного разбирательства; окончание разумного срока судебного разбирательства, решения Европейского суда по правам человека; сроки в гражданском процессе.

Постановка проблеми. Провідне значення для ефективного захисту прав та свобод людини і громадянина має реалізація в національному правопорядку міжнародних стандартів права на справедливий судовий розгляд цивільних справ. Зазначене право закріплене у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі – ЄКПЛ), відповідно до якого кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру.

Аналіз останніх досліджень. Розумний строк судового розгляду як імператив права на справедливий судовий розгляд є одним із найбільш визначальних його елементів з точки зору застосування ЄКПЛ і дотримання її положень у практиці судочинства. Дослідженням різних аспектів поняття «розумного строку судового розгляду» займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як С. Ф. Афанасьєв, В. В. Комаров, Т. М. Нешатаєва, О. І. Рабцевич, Н. Ю. Сакара. Однак наразі це питання не втрачає своєї актуальності, адже на практиці ще слабо впроваджено європейські підходи до критеріїв оцінки розумності строків судового розгляду та не запроваджено ефективних механізмів захисту порушеного права на розгляд справи в розумний строк.

Метою статті є з'ясування особливостей обчислення розумного строку судового розгляду цивільних справ у національному правопорядку з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ).

Виклад основного матеріалу. Вимога розумності строків судового розгляду закріплена у ч. 1 ст. 157 ЦПК України, де зазначається, що суд розглядає справи протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі, а справи про поновлення на роботі, про стягнення аліментів – одного місяця. Як бачимо, у цивільному процесуальному законодавстві вживається поняття «розумний строк», однак жодного його тлумачення чи вказівки на порядок обчислення не надається, що зумовлює необхідність дослідження концепту «розумного строку судового розгляду» у практиці ЄСПЛ.

ЄСПЛ неодноразово зауважував, що п. 1 ст. 6 ЄКПЛ покладає на держави обов'язок організувати свої судові системи так, щоб суди могли розглядати справи в розумні строки. Однак, незважаючи на те, що поняття строку іманентно пов'язане з певним кількісним виміром проміжків часу, ЄСПЛ ніколи не вважав своєю метою визначення меж розумності строків судового розгляду за допомогою кількісних показників. Натомість у кожній конкретній справі, виходячи з конкретних обставин, ЄСПЛ визначав, чи може вважатися розумною тривалість певного судового розгляду. Зважаючи на це, інтерес становить питання про те, з якого моменту слід починати обчислення розумного строку судового розгляду, і коли він закінчується, тобто який період слід брати до уваги, оцінюючи певний строк як розумний.

Як впливає з рішень ЄСПЛ, за загальним правилом для цивільних справ перебіг розумного строку починається з моменту, коли справу було

передано до суду, тобто з моменту порушення справи в суді (*when the action is filed; the proceeding concerned are instituted; case is referred* [1]), до юрисдикції якого належить розгляд такої справи, зазвичай, у суді першої інстанції. При цьому зміст поняття «порушення справи перед судом», що використовується у практиці ЄСПЛ, у національних правопорядках держав може різнитися. За загальним правилом ЄСПЛ інтерпретує його не як момент відкриття провадження у справі, а як момент звернення до суду за судовим захистом, тобто момент надходження до суду позовної заяви. Проте в деяких справах розумний строк судового розгляду обчислювався і з більш раннього періоду, наприклад, з моменту подання заяви про забезпечення позову, що передувало подачі позовної заяви [2].

Згодом ЄСПЛ почав керуватися правилом, відповідно до якого при обчисленні розумного строку судового розгляду в деяких випадках може братися до уваги і більш ранній період, що безпосередньо не пов'язаний із судом, який має розглянути справу по суті [3]. Особливий інтерес у цьому контексті становить питання щодо обчислення розумного строку розгляду справи, якщо зверненню до суду за судовим захистом передувало звернення за захистом до органів та посадових осіб виконавчої влади.

Ми вже акцентували увагу на тому, що з аналізу практики ЄСПЛ випливає, що, незважаючи на загальне правило, відповідно до якого розумний строк судового розгляду починається зі зверненням до суду за судовим захистом, існують випадки, коли до розумного строку судового розгляду має зараховуватися і більш ранній період, що пов'язується зі зверненням до органів виконавчої влади [Див.: 4, с. 235]. Так, у справі «*Schouten and Meldrum v. the Netherlands*» ЄСПЛ зауважив, що розумний строк може обчислюватися з моменту подання заяви до адміністративного органу, якщо певна адміністративна процедура має обов'язково передувати розгляду справи в суді, наприклад, надання адміністративним органом офіційного підтвердження свого рішення, необхідного для звернення до суду [5].

З критикою такого підходу виступив О. О. Біленський, який не погоджується з тим, що за загальним правилом перебіг розумного строку має починатися з дня звернення до суду за судовим захистом, і лише у виняткових випадках до зазначеного строку має зараховуватися більш ранній період. На думку автора, початок руху будь-яких правовідносин у процесуальній сфері розпочинається не моментом порушення юрисдикційним органом процедури розгляду цивільної справи, а моментом звернення особи за захистом свого порушеного права (інтересу) до органу чи посадової особи, до компетенції яких належить вирішення цивільних справ [6, с. 52]. При цьому мається на увазі звернення особи до будь-яких органів і посадових осіб виконавчої влади, передбачених у ст. 17 ЦК України (Президента України, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування) при використанні адміністративної форми захисту цивільних прав.

Переконані, що О. О. Біленський вдається до занадто вільного трактування положень п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ. Роблячи висновок, що розумний строк судового розгляду починається моментом звернення за захистом до будь-якого органу чи посадової особи виконавчої влади, що передбачені у ст. 17 ЦК України, автор безпідставно розширює сферу застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, що суперечить позиції самого ЄСПЛ.

Перш за все, при вирішенні питання про поширення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ на діяльність певних органів слід виходити із правил щодо сфери застосування цієї статті, розроблених самим ЄСПЛ. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ п. 1 ст. 6 ЄКПЛ є застосовним лише у тому випадку, якщо справа, що розглядається, відповідає критеріям «цивільних прав та обов'язків», а саме: 1) право або обов'язок, за захистом яких звертається особа, передбачені національним законодавством; 2) у справі є спір про право; 3) вирішення спору про право є вирішальним для цивільних прав та обов'язків, а не має опосередкований характер щодо них; 4) певні права та обов'язки тлумачаться ЄСПЛ саме як «цивільні». Зважаючи на зазначене, на нашу думку, очевидним є той факт, що не всі органи, передбачені у ст. 17 ЦК України, ухвалюють рішення зі спірних правових питань, тим більше не всі такі справи відповідають критеріям «цивілістичності» з точки зору практики ЄСПЛ. Варто також зазначити, що у літературі досі дискусійним залишається питання щодо поширення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ навіть на деякі судові провадження, приміром, окреме та наказне, зважаючи на їх безспірність [Див.: 4, с. 67-68; 7, с. 15], а тому не викликає сумнівів, що гарантії цієї статті до несудових органів мають застосовуватися обмежено, вибірково, лише за умови наявності зазначених критеріїв цивілістичності. Як бачимо, О. О. Біленський не звертає увагу на правила застосовності п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, безпідставно поширюючи гарантії права на справедливий судовий розгляд цивільних справ на діяльність усіх органів та посадових осіб виконавчої влади, закріпленим у ст. 17 ЦК, що не узгоджується з практикою ЄСПЛ та є неприпустимим.

Поряд із цим, у контексті зазначеної проблематики слід звернути увагу на ще один важливий момент. Для окреслення сфери застосування гарантій права на справедливий судовий розгляд, окрім критеріїв «цивілістичності спору», важливе значення має автономне тлумачення поняття «суд» у практиці ЄСПЛ. Аксиоматичним є те, що це поняття, виходячи з потреб п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, не обов'язково має розумітися як суд класичного типу, інтегрований у стандартну систему судів держави, воно має розглядатися у сутнісному сенсі цього слова відповідно до його судових функцій. Однак чи свідчить таке поширювальне тлумачення поняття «суд» у практиці ЄСПЛ про те, що всі органи та посадові особи виконавчої влади при зверненні до них за захистом цивільних прав можуть тлумачитися як «суд» у розумінні п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та мають забезпечувати усі відповідні гарантії права на справедливий судовий розгляд справи? Вважаємо, що ні.

ЄСПЛ виробив певні вимоги до органу, що розглядає спір про право цивільне, яким він повинен відповідати, щоб вважатися «судом» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Такими вимогами є: 1) наявність повноважень вирішувати справи відповідно до верховенства права та з дотриманням чітко визначених процедур; 2) наявність повноважень ухвалювати юридично обов'язкові та остаточні рішення; 3) наділення повною юрисдикцією щодо питань права та факту, щодо зміни рішень інших органів, тобто незв'язаність суду висновками інших органів щодо правових та фактичних питань; 4) неможливість скасування рішення такого органу несудовою установою; 5) неприпустимість вважати судом орган, що надає лише рекомендації, навіть у випадку існування практики дотримання таких рекомендацій [9–11]. Крім цього, відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ суд повинен мати такі характеристики, як незалежність, неупередженість та створення відповідно до закону, що є умовами легітимності суду.

Відповідно до означених критеріїв ЄСПЛ у своїй практиці поняття «суд» поширював на такі органи, як професійні дисциплінарні комісії адвокатів і лікарів; суд шерифа; регіональні органи з питань угод із нерухомістю; органи, що надають дозвіл на договори купівлі-продажу землі; органи, які займаються питаннями земельної реформи; комісії по трудових спорах; міжнародний комерційний арбітраж; Вищу раду юстиції; парламентський комітет тощо. Разом з тим таким, що не може вважатися судом у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, було визнано, наприклад, інтегрований у класичну судову систему адміністративний суд Франції через зв'язаність його рішень висновками адміністративних органів [9]. Із практики ЄСПЛ також випливає, що міністр чи уряд не можуть розглядатися як суд, навіть якщо вони мають повноваження виносити юридично обов'язкові рішення зі спірних питань [11].

Як бачимо, ЄСПЛ дуже прискіпливо ставиться до того, на які органи слід поширювати статус «суду» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, інколи не визнаючи «судом» в контексті ст. 6 ЄКПЛ навіть державні суди класичного типу. Щодо несудових органів, то очевидно, що далеко не всі органи виконавчої влади відповідають іманентним характеристикам «суду» у світлі п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Дійсно, практика ЄСПЛ містить випадки, коли дія цієї статті поширювалася на несудові органи. Так, у рішенні ЄСПЛ «*Oleksandr Volkov v. Ukraine*» статус суду було визнано за Вищою радою юстиції (надалі – ВРЮ), парламентським комітетом та парламентом. При цьому ЄСПЛ прямо зазначив, що ці органи відповідали іманентним характеристикам «суду» та чотирьом критеріям «цивільних прав та обов'язків». Зокрема, справа заявника розглядалася ВРЮ, яка встановила всі питання факту та права після проведення засідання та оцінки доказів. Розгляд справи ВРЮ завершився двома поданнями про звільнення заявника, поданими до парламенту. Після отримання подань парламентом вони були розглянуті парламентським комітетом з питань правосуддя, якому на той час було надано певну свободу дій при оцінці висновків

ВРЮ, оскільки він мав повноваження проводити обговорення та, за необхідності, додаткову перевірку, результатом чого могло стати внесення рекомендації про те, чи звільнити суддю, чи ні. На пленарному засіданні парламенту на підставі подань ВРЮ та пропозиції парламентського комітету було згодом ухвалене рішення про звільнення заявника. Насамкінець, рішення ВРЮ та парламенту були переглянуті ВАСУ. Отже, вирішуючи справу заявника та виносячи обов'язкове для виконання рішення, ВРЮ, парламентський комітет та пленарне засідання парламенту разом виконували функцію суду. Обов'язкове для виконання рішення про звільнення заявника було згодом переглянуто ВАСУ, який є судом, що входить до національної судової системи, у класичному розумінні цього слова [12].

Однак аналіз практики ЄСПЛ свідчить про те, що такі прецеденти є скоріше винятком із загального правила, що не може свідчити про можливість суцільного поширення гарантій права на справедливий судовий розгляд цивільних справ на діяльність усіх посадових осіб та органів виконавчої влади, які здійснюють адміністративну форму захисту згідно зі ст. 17 ЦК України. І вже зовсім неприйнятною видається можливість поширення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ на діяльність Президента України, можливість звернення до якого також передбачена цією статтею, адже він не розглядає спори про право цивільне та не наділений характеристиками «суду», закріпленими у практиці ЄСПЛ, що унеможливорює поширення на його діяльність гарантій п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Зважаючи на зазначене, можна висувати, що розумний строк судового розгляду цивільної справи може обчислюватися з моменту звернення до певного органу чи посадової особи виконавчої влади лише у тому випадку, якщо на них поширюється статус «суду» та справа, яку вони розглядають, відповідає критеріям «цивілістичності» в контексті практики ЄСПЛ з питань тлумачення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Якщо ж мова йде про звернення до певних органів державної влади та посадових осіб, які за своїми характеристиками не відповідають зазначеним вимогам, то це унеможливорює поширення на них гарантій п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, а, отже, з моменту звернення до таких органів перебіг розумного строку починатися не може. Виняток становлять лише ті випадки, коли звернення до адміністративної процедури є обов'язковим перед зверненням до суду, тобто коли незвернення до відповідного органу чи посадової особи виконавчої влади унеможливорює звернення до суду.

Цивільне процесуальне законодавство України не передбачає жодних обов'язкових досудових процедур, які унеможливають подання позову до суду, адже відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Зважаючи на те, що у цивільному судочинстві всі справи як суди першої інстанції розглядають місцеві суди, перебіг розумного строку має починатися з моменту подачі позовної заяви до суду першої інстанції. При цьому, з огляду на положення

статей 11¹, 118 ЦПК, таким моментом має бути визнано його реєстрацію в автоматизованій системі документообігу суду, що здійснюється працівниками апарату відповідного суду в день надходження документів. Зважаючи на необмежену судову юрисдикцію, видається, що розумний строк судового розгляду в національному правопорядку має обчислюватися з моменту звернення до несудового органу лише в тому випадку, коли такий орган відповідає характеристикам «суду», а справа відповідає критеріям «цивільності» спору в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Отже, звернення не до будь-якого органу чи посадової особи виконавчої влади, що передує зверненню до суду, тягне за собою початок перебігу розумного строку судового розгляду.

Оскільки відповідно до ч.ч. 4, 5 ст. 151 ЦПК за заявою заінтересованої особи суд може забезпечити позов до подання позовної заяви з метою запобігання порушенню права інтелектуальної власності, то у разі подання заяви про забезпечення позову до подання позовної заяви заявник має подати відповідну позовну заяву протягом трьох днів з дня постановлення ухвали про забезпечення позову. У такому випадку перебіг розумного строку має починатися з моменту реєстрації зазначеної заяви про забезпечення позову відповідно до вимог ст. 11¹ ЦПК.

Щодо моменту закінчення перебігу розумного строку судового розгляду, то він пов'язується з ухваленням остаточного рішення суду в цивільній справі та його виконанням. Неоднаковим слід вважати підхід ЄСПЛ щодо того, що варто вважати остаточним рішенням. Зокрема, зазначається, що поняття остаточності рішення суду слід розглядати в кожному разі з урахуванням національного законодавства. Так, під остаточним рішенням суду в різних національних правопорядках розуміють: рішення, ухвалене судом найвищої інстанції [13]; рішення після закінчення строку на оскарження, якщо воно не було оскаржене [14] тощо.

Вважаємо, що остаточність рішення суду пов'язана з набуттям останнім таких властивостей, як незмінність та виключність, що, виходячи з аналізу норм національного законодавства, може мати місце у різних випадках. Так, набуття рішенням статусу остаточного може відбуватися одночасно з його вступом в законну силу (рішення суду першої інстанції набуває законної сили та стає остаточним після спливу строку на апеляційне оскарження, якщо апеляційну скаргу не було подано), однак може і не пов'язуватися з ним (у разі подання апеляційної скарги на рішення, якщо його не скасовано, набуває законної сили після розгляду справи апеляційним судом, проте статусу остаточного воно набуває зі спливом строку на касаційне оскарження, якщо касаційну скаргу не було подано). У разі оскарження рішення суду до багатьох інстанцій, статусу остаточного воно набуває лише після його перегляду судом найвищої інстанції.

Поряд із цим наразі доктринально майже загально визнано, що стадія виконання судових рішень є структурним елементом, стадією цивільного

процесу. Зокрема, ЄСПЛ зазначає, що виконання рішення суду має розглядатися як інтегрована частина «процесу», відповідно до вимог ст. 6 ЄКПЛ. Кінцем судового розгляду, тривалість якого перевіряється на відповідність вимогам п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, є момент, коли право, яке захищається, справді стає ефективним [15]. Таким чином, якщо рішення підлягає виконанню, то розумний строк судового розгляду має закінчуватися не набуттям ним статусу остаточного, а його повним виконанням.

Зважаючи на зазначене, варто зробити висновок, що у тих випадках, коли рішення підлягає виконанню, тобто коли має місце рішення у справі за позовом про присудження, розумний строк судового розгляду має закінчуватися моментом повного виконання рішення суду. Натомість у тих випадках, коли йдеться про рішення, що не підлягають виконанню, тобто рішення у справах за позовами про визнання та перетворювальними позовами, розумний строк закінчується моментом набрання рішенням суду статусу остаточного. Зазначена позиція підтримувалася нами завжди, тому безпідставним видається зауваження, висловлене на нашу адресу О. О. Біленським щодо того, що ми неодмінно пов'язуємо закінчення розумних строків судового розгляду із виконанням остаточного рішення у справі [6, с. 52].

Такий підхід має бути застосований і при визначенні моменту закінчення розумних строків при розгляді справи несудовими органами, які відповідають характеристикам «суду» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У разі, якщо рішення таких органів підлягають виконанню, то розумний строк розгляду справи закінчується повним виконанням рішень таких органів. На підтвердження зазначеної тези варто навести, наприклад, рішення у справі «*Romashov v. Ukraine*», в якій розумний строк розгляду справи закінчувався моментом повного виконання рішення комісії по трудових спорах [16]. Якщо ж рішення несудового органу, який відповідає характеристикам «суду» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, не потребує виконання, то розумний строк розгляду справи має закінчуватися набуттям ним статусу остаточного.

Слід також звернути увагу на те, що деякі періоди часу не повинні зараховуватися відповідно до практики ЄСПЛ до загальної тривалості розумного строку судового розгляду. Зокрема, вимога щодо розумності строків не застосовується при зупиненні провадження у справі з моменту постановлення ухвали про зупинення провадження у справі і до моменту відновлення судового розгляду. На такі процедури поширюється дія п. 1 ст. 6 ЄКПЛ лише після того, як вони відновляться [17].

Висновки. Таким чином, наразі нагальною є потреба впровадження міжнародних стандартів розумності строків судового розгляду у національну практику. Це насамперед пов'язується із застосуванням на національному рівні правил обчислення розумних строків судового розгляду, зокрема, у випадках, коли зверненню до суду передувало звернення до певних органів чи посадових осіб виконавчої влади, або коли особою було використано

лише адміністративну форму захисту. При зарахуванні до загальної тривалості розумного строку судового розгляду періоду, протягом якого провадився розгляд питання зазначеними органами чи посадовими особами, варто виходити з того, що такий період може входити до загальної тривалості розумного строку судового розгляду лише у разі, якщо: а) на орган чи посадову особу виконавчої влади поширюється статус «суду», а справа, яку вони розглядають, відповідає критеріям застосовності п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, виробленим у прецедентній практиці ЄСПЛ з питань тлумачення зазначеної статті; або б) звернення до певного державного органу чи посадової особи виконавчої влади є обов'язковим перед зверненням до суду, тобто незвернення до зазначених суб'єктів унеможливорює звернення до суду за судовим захистом. За інших умов, на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування не можуть поширюватися гарантії п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, а строк розгляду ними заяв не повинен включатися до загальної тривалості розумного строку судового розгляду, який за загальним правилом починає обчислюватися з моменту звернення особою до суду за судовим захистом. Закінчення строків судового розгляду має пов'язуватися із набуттям рішенням органу, що відповідає характеристикам «суду» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, статусу остаточного або його повним виконанням, якщо останнє підлягає виконанню, адже лише за таких умов особа отримує ефективний захист своїх невизнаних, порушених чи оспорюваних прав, свобод та інтересів.

Список літератури:

1. Muti v. Italy, 23 March 1994, § 12, Series A no. 281-C [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57869>.
2. Cesarini v. Italy, 12 October 1992, § 16, Series A no. 245-B [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57773>.
3. Golder v. the United Kingdom, 21 February 1975, § 32, Series A no. 18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496>.
4. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія / Т. А. Цувіна. – Харків: Слово, 2015. – 281 с.
5. Schouten and Meldrum v. the Netherlands, 09 December 1994, §§ 61-62, Series A no. 304 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57907>.
6. Біленський О. О. Європейські стандарти ефективного відновлення порушених цивільних прав та інтересів в механізмі їх захисту органами і посадовими особами виконавчої влади / О. О. Біленський // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2014. – № 3. – С. 47–54.
7. Комаров В. В. Право на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві : навч. посібник / В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара. – Харків : НЮАУ, 2007. – 42 с.
8. Chevrol v. France, no. 49639/99, §§ 62-85, ECHR 2003-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60941>.
9. Van De Hurk v. Netherlands, 19 April 1994, § 45, Series A no. 288 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57878>.
10. Benthem v. Netherlands, 23 October 1985, § 40, Series A no. 97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57436>.

11. Oleksandr Volkov v. Ukraine, no. 21722/11, § 109-117, ECHR 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-115871>.
12. Vocaturo v. Italy, 24 May 1991, § 14, Series A no. 206-C [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57717>.
13. Vallée v. France, 26 April 1994, §33, Series A no. 289-A [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57884>.
14. Estima Jorge c. Portugal, 21 April 1998, § 37, Recueil des arrêts et décisions 1998-II [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58155>.
15. Romashov v. Ukraine, no. 67534/01, 27 July 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61946>.
16. Zasurtsev v. Russia, no. 67051/01, § 62, 27 April 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-75221>.

Tsuvinia T. A., Candidate of Legal Science, assistant of Civil Procedure Department of Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

ORCID 0000-0002-5351-1475

Features of calculation of reasonable time of the trial in civil cases in the context of the practice of the European court of human rights

Problem setting. European Convention of Human Rights (ECHR) guarantees right to a fair trial within a reasonable time for everyone (par. 1 art. 6 ECHR). Reasonable time of the trial is an element of the right to a fair trial. One of the main directions for development of civil procedure in Ukraine is the implementation of international standards of fair trial, in particular standards of reasonable time of the trial.

Recent research and publications analyses. Foreign and Ukrainian scientists such as Komarov V. V., Neshataeva T. M., Sakara N. U. and others in their works paid attention to different aspects of problems connected with the right to a fair trial within a reasonable time, but a comprehensive study devoted to a features of calculation of reasonable time of the trial taking into account the practice of the ECHR on this issue wasn't conducted.

Paper objective. Main objective of the article is to study decisions of the ECHR concerning the interpretation of Par. 1, Art. 6 ECHR and analyze features of calculation of reasonable time of the trial to make recommendations on implementation of such national level.

Paper main body. As a rule, according to a practice of ECHR reasonable time of civil proceedings begins on the date on which the case is referred to a judicial authority. Thus ECHR can take as the starting point the date of a preliminary application to an administrative authority, especially when this is a prerequisite for commencement of proceedings. The end of reasonable time of the trial connected with the moment when the court decision become final or its execution.

Conclusions of the research. Calculation of reasonable time of the trial in civil cases in circumstances when an application to the court was preceded by a seeking for protection from the authorities and public servants of executive power has features. In such situations a calculation of reasonable time of the trial doesn't begin from the moment of seeking for protection from any authority or public servant of executive power, provided by art. 17 of Civil Code of Ukraine. The calculation begins from this moment only if such authority provides guarantee of a "court" according to the practice of ECHR or this is a prerequisite for commencement of proceedings.

Key words: reasonable time of trial, the beginning of reasonable time of trial, the end of reasonable time of trial, judgment of European Court of Human Rights, terms in civil proceedings.

Надійшла до редколегії 08.09.2015 р.

Крат Василь Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права № 1
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: krat_v@mail.ru
ORCID 0000-0001-6595-1657

УДК 347.451.048

НЕДІЙСНІСТЬ ПУБЛІЧНИХ ТОРГІВ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

У статті досліджується дійсність публічних торгів у судовій практиці крізь призму розуміння публічних торгів, допустимості визнання недійсними публічних торгів та підстав для цього. Робиться висновок, що на рівні судової практики по суті сформувався окремий спосіб захисту – визнання недійсними публічних торгів. Допустимість існування і застосування визнання недійсними публічних торгів (як способу захисту, що не передбачений ні законом, ні договором) перебуває в площині з'ясування його ефективності для захисту порушених цивільних прав та інтересів.

Ключові слова: недійсність, недійсність правочинів, недійсність публічних торгів, підстави недійсності публічних торгів, публічні торги.

Крат В. И., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры гражданского права № 1, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: krat_v@mail.ru; ORCID 0000-0001-6595-1657

Недействительность публичных торгов в судебной практике

В статье исследуется недействительность публичных торгов в судебной практике сквозь призму понимания публичных торгов, допустимости признания недействительными публичных торгов и оснований для такого признания. Делается вывод, что на уровне судебной практики по существу сформировался отдельный способ защиты – признание недействительными публичных торгов. Допустимость существования и применения признания недействительными публичных торгов (как способа защиты не предусмотренного ни законом, ни договором) находится в плоскости выяснения его эффективности для защиты нарушенных гражданских прав и интересов.

Ключевые слова: недействительность, недействительность сделок, недействительность публичных торгов, основания недействительности публичных торгов, публичные торги.

Постановка проблеми і актуальність теми. Інтенсивне застосування в сучасних умовах публічних торгів, зокрема, при зверненні стягнення у виконавчому провадженні, викликало як у доктрині, так і в судовій практиці чимало проблем (наприклад, щодо розуміння публічних торгів допустимості визнання недійсними публічних торгів та підстав для такої недійсності). Причиною для цього послугувала недосконалість законодавчого регулювання недійсності публічних торгів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цивілістичній літературі відсутні сучасні дослідження недійсності публічних торгів у судовій практиці.

Як наслідок, **метою статті** є аналіз застосування недійсності публічних торгів у судовій практиці.

Виклад основного матеріалу. Традиційно у цивілістиці розгляд торгів відбувається в контексті укладення договору, оскільки ст. 650 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) направлена на регулювання специфіки укладення договору внаслідок проведення торгів шляхом відсилання до інших актів цивільного законодавства.

Процедура укладення договорів у цьому разі складніша, ніж двостадійна загальна процедура (оферта та акцепт) і становить собою юридичний склад, що полягає у проведенні торгів та укладенні за їх результатами договору [1, с. 167]. Тобто, торги – це особлива процедура укладення договору.

У законодавстві для характеристики торгів використовуються такі терміни як:

а) *«публічні»* (зокрема, статті 366, 591 ЦК України, ст. 25 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень», ст. 21 Закону України «Про заставу», п. 14.1.8 ст. 14, абз. 2 п. 59.3 ст. 59, ст. 95 Податкового кодексу України);

б) *«прилюдні»* (наприклад, гл. 9 Закону України «Про нотаріат», статті 15, 41, 43 Закону України «Про іпотеку», статті 62, 66 Закону України «Про виконавче провадження»).

Законодавець вживає формулювання «публічні торги» у контексті, перш за все, звернення стягнення при порушенні (невиконанні або неналежному виконанні) зобов'язань. Такий висновок зумовлений тлумаченням як статей 366, 591 ЦК України, так і норм інших законодавчих актів. Проте, звісно, це не надає відповіді на питання про співвідношення публічних та прилюдних торгів. Етимологічно поняття «прилюдний» [2, с. 387] є синонімом «публічний», що й пояснює його невідале та некоректне, з позицій юридичної техніки, застосування в законодавчих актах.

Термін «публічний» свідчить, скоріше за все, не про відкритий продаж майна із залученням значного кола осіб (характерно для більшості торгів), а про публічну «домінанту» у відносинах, які виникають при проведенні торгів внаслідок звернення стягнення за наявності порушення зобов'язання або ж

інших прав, і можливим (або ж наявним) втручанням держави у процедуру звернення стягнення [3, с. 305].

У чинному ЦК України не регулюється¹ недійсність публічних торгів. Натомість інші закони передбачають², наприклад:

– «недійсність *угод, укладених на аукціоні, конкурсі*» (ч. 2 ст. 20 Закону України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)»);

– «недійсність *результатів конкурсу та/або договору*» (ч. 3 ст. 28 Закону України «Про житлово-комунальні послуги»);

– «оскарження *результатів прилюдних торгів*» (ст. 48 Закону України «Про іпотеку»);

– «недійсність *результатів аукціону*» (ч. 3 ст. 55 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»).

Тлумачення перелічених норм навряд чи дозволяє зробити остаточний висновок про те, що ж слід оспорювати: а) публічні торги; б) результати публічних торгів; в) договір, укладений за результатами торгів.

Стан невизначеності в регулюванні недійсності публічних торгів відобразився й у судовій практиці щодо їх оспорювання. Цілком умовно можливо виокремити кілька етапів формування судової практики щодо визнання недійсними публічних торгів.

1-й етап – превалює підхід, за якого визнання публічних торгів недійсними не допускається. Наприклад, Верховний Суд України (далі – ВСУ) вказував, що «у ЦПК України та Законі України «Про виконавче провадження» відсутні правові норми, які б давали право боржникам звертатися з *позовом про визнання прилюдних торгів недійсними*, як і відсутні правові підстави для визнання їх дійсними, а містяться лише норми щодо визнання прилюдних торгів такими, що не відбулися. Крім того, ч. 2 ст. 388 ЦК України гарантує особам, які купили майно в порядку, встановленому для виконання судових рішень, захист їхніх прав від можливої виндикації, а боржники не є стороною в таких правовідносинах» [6]. Слід зазначити, що аналогічний підхід спостерігається й у інших судових актах ВСУ [Див.: 7–10].

2-й етап – констатується можливість оспорювати договір, який укладається за результатами торгів. Зокрема, ВСУ зауважив, що «за результатами торгів *укладається договір купівлі-продажу* між організатором торгів та його переможцем, який оформляється у вигляді протоколу проведення торгів, і *його, як і будь-який інший договір, може бути визнано недійсним*

¹ Відсутність регулювання недійсності публічних торгів мала місце й у радянський період. Втім в доктрині зауважувалося, що «хоча наш закон не передбачає недійсність торгів, але у випадках грубого порушення правил про торги така можливість має бути допущена» [4, с. 324].

² Слід відмітити, що недійсність публічних торгів певний час регулювалася в українському законодавстві. У ст. 399 Цивільного процесуального кодексу УРСР (глава 46) встановлювалася можливість визнання недійсними публічних торгів та підстави для оспорювання. У 2000 р. гл. 46 була виключена із ЦПК УРСР [5].

з підстав, передбачених законом, зокрема, через його невідповідність актам цивільного законодавства» [11];

3-й етап – здійснюється розмежування недійсності договору, що укладається в результаті торгів і власне недійсності публічних торгів. Наприклад, ВСУ відмітив, що «відчуження майна з прилюдних торгів відноситься до угод купівлі-продажу, така угода може визнаватися недійсною в судовому порядку з підстав недодержання в момент її вчинення вимог, які встановлені ч. 1-3 та 6 ст. 203 ЦК України. Виходячи зі змісту ч.1 ст. 215 ЦК України підставами недійсності укладеного за результатами прилюдних торгів правочину є недодержання вимог закону в момент його укладення, тобто безпосередньо за результатами прилюдних торгів, то підставами для визнання прилюдних торгів недійсними є порушення встановлених законодавством правил проведення торгів» [12]. Аналогічний підхід був висловлений й в інших постановках [Див.: 13–17].

4-й етап – допускається визнання публічних торгів недійсними, оскільки здійснюється їх кваліфікація як багатостороннього правочину. Зокрема, ВСУ підкреслив, що «проведені прилюдні торги за своєю суттю є багатостороннім правочином, не відповідають положенням ст. 203 ЦК України (додержання яких є необхідною умовою чинності правочину), що з урахуванням вимог ч. 1 ст. 215 ЦК України є підставою для визнання їх недійсними» [18].

Отже, аналіз судової практики підтверджує, що існують спроби:

– *по-перше*, кваліфікації публічних торгів як правочину з метою визнання їх недійсними. Це й не дивно, адже конструкція недійсності правочинів найбільш унормована в контексті її утилітарного застосування. Проте з позицій доктрини, вочевидь, таке розуміння торгів навряд чи прийнятне. Адже визнання торгів недійсними по суті стосується вимоги про недійсність цілого «блоку» юридичних актів і фактичних дій, які охоплюються єдиним поняттям. Юридичний склад буває настільки неоднорідним, що важко однозначно стверджувати про природу його складових [19, с. 191]. Тим паче, без застережень визначати публічні торги як правочин;

– *по-друге*, розрізнити недійсність торгів та договору, укладеного внаслідок торгів, і, відповідно, виділити підстави недійсності торгів і договору, який був укладений в результаті проведення торгів.

По суті, це свідчить про появу на рівні судової практики окремого способу захисту – визнання недійсними публічних торгів.

Допустимість існування і застосування способу захисту, що не передбачений ні законом, ні договором, перебуває в площині з'ясування його ефективності для захисту порушених цивільних прав та інтересів³ і встановлення, чи забезпечить він відновлення порушених прав та інтересів. Утім, у судовій практиці по оспорюванню публічних торгів такого роду оцінка

³ Неодноразово ВСУ вдавався до захисту прав способом, не передбаченим ні законом, ні договором, але ефективним для захисту порушених цивільних права та інтересів [Див.: 20; 21].

ефективності позову про визнання публічних торгів недійсними не проводиться. У певних випадках акцентується увага лише на необхідності встановлення, наскільки суттєві порушення існували при проведенні торгів та чи мали вони вплив на права та інтереси осіб, що оспорюють торги. Наприклад, у судовій практиці вказувалося, що:

– «при вирішенні позову про визнання прилюдних торгів недійсними суду необхідно було встановити такі факти: чи мало місце порушення вимог Тимчасового положення та інших норм при проведенні прилюдних торгів; чи вплинули ці порушення на результати торгів; чи мало місце порушення прав і законних інтересів позивачів, які оспорюють результати торгів» [12];⁴

– «під час розгляду позову про визнання публічних торгів недійсними і витребування майна в особи, яка придбала його на торгах, суд має дати оцінку тому, чи є порушення, на які посилається позивач, суттєвими та чи вплинули вони на результат торгів. У зв'язку із цим позов про визнання публічних торгів недійсними, пред'явлений особою, права і законні інтереси якої не були порушені внаслідок відступлення від встановленого законом порядку проведення торгів, і обґрунтовані такими обставинами позовні вимоги власника про витребування проданого на торгах майна задоволенню не підлягають» (п. 30 постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» від 07.02.2014 р. № 5).

Аналіз судової практики дозволяє констатувати, що виокремлення підстав недійсності публічних торгів відбувається шляхом вказівки того, які обставини:

1) кваліфікуються як підстава недійсності публічних торгів. Узагальнюючим формулюванням, що характеризує наявність підстав для недійсності публічних торгів⁵, є «порушення встановлених законодавством правил проведення торгів» [12–16]. Воно охоплює досить різноманітні порушення, які мають існувати на час проведення торгів.

Зокрема ВСУ вказав, що «підставою для визнання прилюдних торгів недійсними є порушення встановлених законодавством правил проведення торгів, визначених Тимчасовим положенням, а саме: правил, які визначають процедуру підготовки, проведення торгів (опублікування інформаційного повідомлення певного змісту про реалізацію нерухомого майна; направлення письмового повідомлення державному виконавцю, стягувачу та боржнику про дату, час, місце проведення прилюдних торгів, а також стартову ціну реалізації майна тощо); правил, які регулюють сам порядок проведення торгів; правил, які стосуються оформлення кінцевих результатів торгів» [17].

⁴ Схожа правова позиція була висловлена й в інших постановках [Див.: 22; 23].

⁵ Необхідно підкреслити, що в інших державах, цивільне законодавство яких дозволяє визнання недійсними торгів, встановлені схожі правила щодо підстав оспорювання. Це пов'язується, зазвичай, із спотворенням результатів торгів або недотриманням правил їх проведення (наприклад, ст. 230 Швейцарського зобов'язального закону, ст. 410 Цивільного кодексу Киргизької Республіки, ст. 419 Цивільного кодексу Республіки Білорусь) [Див.: 24–26].

В окремих справах відбувалася конкретизація підстав. При цьому, як підставу для недійсності публічних торгів, було кваліфіковано, зокрема:

а) відсутність державної реєстрації майна, яке продавалося на торгах [15];

б) закінчення строку звіту про оцінку майна [22; 27];

в) відсутність повідомлення боржника про дату, час, місце проведення прилюдних торгів, про стартову ціну, за якою майно пропонується до продажу [28];

2) не зумовлюють недійсності публічних торгів. Як правило, текстуальне вираження відбувається за допомогою перелічення юридичних фактів, що не можуть бути підставою для недійсності публічних торгів. Причому в разі констатації відсутності впливу на недійсність торгів зазвичай відбувається протиставлення тому, що це не охоплюється правилами проведення торгів. До них, зокрема, відноситься те, що «порушення, допущені державним виконавцем при здійсненні своїх повноважень, передбачених Законом України «Про виконавче провадження», до призначення аукціону, у тому числі щодо визначення вартості чи оцінки майна тощо, підлягають оскарженню в порядку, передбаченому цим Законом. Отже, дії державного виконавця у виконавчому провадженні, які не стосуються правил проведення аукціону, мають самостійний спосіб оскарження й не можуть бути підставою для визнання аукціону недійсними» [16; 29].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що на рівні судової практики сформувався окремий спосіб захисту – визнання недійсними публічних торгів. Причому невизначеність на рівні законодавства обумовлює й виокремлення підстав недійсності публічних торгів. Допустимість існування і застосування визнання недійсними публічних торгів (як способу захисту, що не передбачений ні законом, ні договором) перебуває у площині з'ясування його ефективності для захисту порушених цивільних прав та інтересів і встановлення, чи забезпечить він відновлення порушених прав та інтересів. Утім, у судовій практиці щодо оспорування публічних торгів такого роду оцінка ефективності позову про визнання публічних торгів недійсними не проводиться.

Список літератури:

1. Спасибо-Фатеева І. В. Глава 35 «Цивільно-правовий договір» / І. В. Спасибо-Фатеева // Цивільне право : підручник : [у 2 т.] / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Харків : Право, 2014. – Т. 2. – С. 135–177.

2. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови / А. О. Івченко. – Харків : Фоліо, 2000. – 540 с.

3. Крат В. І. Коментар статті 362 «Переважне право купівлі частки у праві спільної часткової власності» / В. І. Крат // Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатеевої. – Харків : Страйд, 2011. – Т. 5: Право власності та інші речові права. – С. 298–327.

4. Гражданский кодекс. С постатейно-систематизированными материалами / под общ. ред. С. Александровского. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1928. – 1104 с.

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям законів України «Про державну виконавчу службу» та «Про виконавче провадження» : Закон України від 19.10.2000 р. № 2056-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 50. – Ст. 436.

6. Рішення ВСУ від 08.07.2009 у справі № 6-22755св08 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4299480>.

7. Рішення ВСУ від 10.06.2009 р. у справі № 6-589св08 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4283885>.

8. Рішення ВСУ від 21.10.2009 р. у справі № 6-427св09 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6820186>.

9. Рішення ВСУ від 03.02.2010 р. у справі № 6-7095св09 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8039309>.

10. Ухвала ВСУ від 17.02.2010 р. у справі № 6-26819св08 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8531617>.

11. Ухвала ВСУ від 24.11.2010 р. у справі № 6-615св10 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/12615138>.

12. Постанова ВСУ від 24.10.2012 р. у справі № 6-116цс12 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27226081>.

13. Постанова ВСУ від 13.02.2013 р. у справі № 6-174цс12 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29624898>.

14. Постанова ВСУ від 18.09.2013 р. у справі № 6-76цс13 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33770799>.

15. Постанова ВСУ від 15.01.2014 р. у справі № 6-148цс13 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36756760>.

16. Постанова ВСУ від 26.08.2014 р. у справі № 3-36гс14 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40352210>.

17. Постанова ВСУ від 22.10.2014 р. у справі № 6-124цс14 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41242767>.

18. Постанова ВСУ від 25.02.2015 р. у справі № 3-8гс15 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43203775>.

19. Спасибо-Фатеева И. В. Категория недействительности в гражданском праве Украины / И. В. Спасибо-Фатеева // Гражданское законодательство. – Алматы : Раритет, 2012. – № 40. – С. 189–207.

20. Постанова ВСУ від 21.05.2012 р. у справі № 6-69цс11 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24976440>.

21. Постанова ВСУ від 12.06.2013 р. у справі № 6-32цс13 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32056429>.

22. Постанова ВСУ від 01.10.2014 р. у справі № 6-147цс14 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41019664>.

23. Постанова ВСУ від 15.04.2015 р. у справі № 6-42цс15 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43721207>.

24. Швейцарский обязательственный закон. Федеральный закон о дополнении Швейцарского гражданского кодекса (ч. 5: Обязательственный закон) : от 30 марта 1911 г. (по состоянию на 1 марта 2012 г.). – Москва : Инфотропик Медиа, 2012. – С. 1 – 526.

25. Гражданский кодекс Кыргызской Республики от 8 мая 1996 г. [Электронный ресурс] // Официальный веб-сайт ИС «КОНТИНЕНТ». – Режим доступа : http://continent-online.com/Document/?doc_id=30212538#sub_id=3810000.

26. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. [Электронный ресурс] // Справочная правовая система «КонсультантПлюс: Беларусь».

27. Постанова ВСУ від 22.04.2015 р. у справі № 6-85цс15 [Електронний ресурс] : Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43832139>.

28. Постанова ВСУ від 17.12.2014 р. у справі № 6-143цс14 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42685793>.

29. Постанова ВСУ від 26.12.2012 р. у справі № 6-140цс12 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28841858>.

Krat V. I., Candidate of Juridical Sciences, associate professor, associate professor of civil law department № 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail krat_v@mail.ru; ORCID 0000-0001-6595-1657

Nullity of public auction is in judicial practice

Problem setting. Nullity is the enough widespread phenomenon in a civil law. The analysis nullity determines a requirement in finding out nullity of public auction is in judicial practice.

Recent research and publications analysis. To the analysis nullity of public auction, in particular, such researchers applied as Krat V.I., Romanyuk Y.M., Spasybo-Fatieieva I.V.

Paper objective. Intensive application in the modern terms of public auction, in particular, at the appeal of penalty in an executive production, stipulated both in a doctrine and in judicial practice far of problems (for example, in relation to understanding of public auction, admission of confession nullity of public auction, and grounds for such nullity).

Paper main body. In the article is investigated nullity of public auction in judicial practice through the prism of understanding public auction, admission of confession nullity of public auction and grounds for such nullity.

Conclusions of the research. Drawn conclusion, that at the level of judicial practice was essentially formed the separate method of defence – confession nullity of public auction. Admission of existence and application of confession nullity of public auction (as a method of defence unforeseen nor by law, nor by agreement), is finding out of his efficiency for the protection broken civil rights and interests and establishment or he will provide their renewal.

Надійшла до редколегії 10.07.2015 р.

Остапенко Юлія Ігорівна,
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри господарського права
Національний університет України
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: julost@rambler.ru
ORCID: 0000-0002-4033-5927

УДК 346.13(094)

СТРУКТУРУВАННЯ СФЕРИ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ЯК ПЕРЕДУМОВА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Стаття присвячена проблемі структурування економічних відносин та функціонування законодавчої системи відповідно до диференціації на систематизаційні елементи, що включає в себе її інструментальну частину, а саме: предметний, галузевий, інституційний рівень; а також функціональну частину – механізм ринкової організації економічного життя як такого та його внутрішньої класифікації. Проаналізовано вихідні юридичні положення кожної систематизаційної законодавчої системи як комплексу джерел права щодо специфіки регулювання економічних відносин. Шляхом системного аналізу встановлено, що кожен галузевий бізнес-комплекс окремо є єдиним законодавчим механізмом зі своєю специфічною класифікацією економічних відносин відповідно до певної галузі.

Ключові слова: економічне законодавство, галузеві комплекси господарського законодавства, функціональні комплекси господарського законодавства.

Остапенко Ю. И., кандидат юридических наук, ассистент кафедры хозяйственного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков; e-mail: julost@rambler.ru; ORCID: 0000-0002-4033-5927

Структурирование сферы экономических отношений как предпосылка систематизации хозяйственного законодательства

Статья посвящена проблеме структурирования экономических отношений и функционирования законодательной системы в соответствии с дифференциацией на систематизационные элементы, включает в себя ее инструментальную часть, а именно: предметный, отраслевой, институциональный уровень; а также функциональную часть – механизм рыночной организации экономической жизни как таковой и его внутренней классификации. Проанализированы

выходные юридические положения отдельно каждой систематизационной законодательной системы как комплекса источников права о специфике регулирования экономических отношений. Путем системного анализа установлено, что каждый отдельный отраслевой бизнес-комплекс является единственным законодательным механизмом со своей специфической классификацией экономических отношений в соответствии с данной отраслью.

Ключевые слова: экономическое законодательство, отраслевые комплексы законодательства, функциональные комплексы законодательства.

Постановка проблеми. Сфера господарювання, в якій поєднуються суто ринкові механізми із вимогою соціального спрямування економіки, потребує структурного аналізу останньої та встановлення такого законодавчого регулювання економічних відносин, яке здатне забезпечити гармонічний розвиток національної економіки, а також урегулювати приватні та публічні інтереси.

Отже, питання структурування національної економіки базується на основних теоретичних та методологічних положеннях економічної науки, а саме на теорії секторальної структури, започаткованої К. Кларком [14, с. 92], яка характеризувалася поділом на три сектори: первинний (сільське господарство), вторинний (промисловість), третинний (сфера послуг). Згодом у ході динамічних еволюційних змін в економіці у ній з'явилися п'ять і більше секторів. Це можна пояснити тим, що, по-перше, структура національної економіки, яка відображала макроекономічні пропорції в процесі економічного розвитку, динамічно еволюціонувала і модифікувалася. По-друге, в Україні відбувалася заміна однієї системи іншою, а звідси в деяких структурних підрозділах промисловості на національному рівні руйнувалася система виробництва замкнутого циклу – від добування чи розробки, обробки чи виготовлення до завершального продукту; тобто здійснювався рух від одного технологічного укладу до іншого, а з ним і рух національної економічної системи до постіндустріального суспільства. Унаслідок цього виникає ціла низка проблем, пов'язаних із структуруванням національної економіки і законодавчим забезпеченням її правового функціонування. Таким чином, швидкість структурних змін у реальній економіці є базовим чинником динаміки структурних змін у предметі господарського права і передусім законодавства.

Актуальність теми. Сучасний структурний розвиток української економіки, у тому числі її виробничої сфери, потребує ґрунтовного аналізу в контексті збалансованості структурних пропорцій та задіяння відповідних механізмів законодавчої регуляції задля сталого розвитку країни, протистояння зовнішнім негативним дестабілізуючим впливам, підвищення конкурентоспроможності промислового комплексу країни на світовому ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що вагомий внесок у вивчення природи економічних відносин, необхідності правового забезпечення реалізації даних відносин, а також ролі систематизаційних, глобалізаційних та інтеграційних процесів зробили російські вчені, а саме: В. В. Безбах, М. Н. Кузнецов, М. Г. Масевич, М. П. Мозольний, В. Г. Ульяновцев тощо.

Додамо, що в Україні цією проблематикою займалися такі видатні науковці-господарники, як: В. К. Мамутов, О. М. Вінник, Д. В. Задихайло, Г. Л. Знаменський. Розвитку науки і його аналізу були присвячені роботи П. Г. Скрипник, В. А. Устименко та ін. Однак у працях цих науковців не представлено системного погляду на природу економічних відносин та стратегії формування сучасного правового забезпечення функціонування економічної системи відповідно до специфіки її природи.

Метою статті є аналіз змісту систематизаційних елементів економічних відносин, нормотворчої діяльності в кожному окремому сегменті у сфері економічного права, а також різноманітних підходів до правового регулювання як на рівні національної економіки, так і у глобалізаційному вимірі.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. українська економіка, як і суспільство у цілому, пережила два послідовні потрясіння, своєрідні суспільно-економічні «тектонічні зсуви» – внутрішній та зовнішній. Внутрішній «зсув» був пов'язаний із крахом планової системи господарювання на тлі розпаду СРСР, переходом до ринкової моделі економіки, а зовнішній – із впливом глобалізації в процесі зростання відкритості економіки [1].

У сучасних умовах ринкової економіки структура економічного простору суттєво ускладнилася саме відповідно до її елементів внаслідок дії суперечливої сукупності багатьох чинників. Звідси, класифікація сегментів національної економічної системи має наступний вигляд: 1) внутрішні (адміністративно-територіальний поділ, рівень інституційної впорядкованості економічної системи, рівень її відкритості), зовнішні (глобалізація, діяльність транснаціональних корпорацій та міжнародних економічних інститутів) та проміжні (структура національної економіки, рівень розвитку інформаційних та телекомунікаційних мереж), а також їх співвідношення та взаємний вплив на різних етапах розвитку економічного простору; 2) макрорівень (рівень агрегативного розгляду економічної системи в масштабах світового господарства, національного господарства країни, секторів економіки) та мікрорівень (рівень розгляду економічної системи в масштабах її окремої ланки, сегмента); 3) предметні чи інституційні (галузі, сектори, кластери) та функціональні (щодо макрорівня, забезпечення функціонування ринку, наприклад, інвестиції; мікрорівень – банкрутство, зовнішньоекономічна діяльність, а відтак – сегменти, комплекси); 4) організаційно-господарські (відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю), господарсько-виробничі (майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання під час безпосереднього здійснення господарської діяльності) та внутрішньогосподарські відносини (відносини, що встановлюються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами); 5) публічні (державний контроль за господарською діяльністю, ліцензу-

вання, квотування, стандартизація тощо) і приватні (підприємницька діяльність, виробничі кооперативи, правомочності суб'єктів господарювання щодо комерційної таємниці тощо); 6) національний капітал (національний товаровиробник, казенне підприємство, державне комерційне підприємство тощо) та іноземний капітал (іноземний інвестор, транснаціональні корпорації тощо); 7) стійкі (машинобудування, електроенергетичний комплекс тощо) та комплексні чи стикові (екологічне підприємство, природоресурсне тощо).

Наведена класифікація сегментів національної економіки свідчить про те, що у сучасних умовах значно підвищилася роль неекономічних, у тому числі інституційних, чинників економічного зростання. Отже, постає нагальна потреба у розширенні категоріального ряду у систематизації економічних відносин та встановленні ключового критерію систематизації економічних елементів, щодо якого можливе упорядковане систематизування національного законодавства для регулювання останніх.

За систематизаційну модель чи головні систематизаційні елементи класифікації економічного простору, на яких ґрунтується і має спиратися національне економічне законодавство, вважаємо за доцільне обрати декілька структурних критеріїв, а саме: 1) предметний чи інституційний (вид; основний об'єкт – предмет ринкової реалізації: товари та послуги); 2) функціональний (послуги, які здебільшого носять не інструментальний характер, а саме функціональний, тобто забезпечують ринкову саморегуляцію). Предметний критерій ілюструють саме галузеві комплекси як такі, бо розподіл на галузі відбувається відповідно до секторів економіки, які при ринковій економіці являють собою цілісну систему макроекономічних комплексів, складових і зв'язків між ними.

Враховуючи вимоги, що висувуються до предметного критерію, зазначимо, що доцільно буде застосовувати класифікацію, яка відповідає цілісним системам галузевого характеру, тобто галузевим комплексам, як-от: телекомунікаційний, електроенергетичний, медичний, морегосподарчий тощо. Наприклад, рибне господарство України (вид), головними завданнями якого як галузевого комплексу економіки є вивчення, охорона, відтворення, вирощування, використання водних біоресурсів (товар), їх вилучення (добування, вилов, збирання), реалізація та перероблення з метою отримання харчової, технічної, кормової, медичної та іншої продукції (предмет ринкової реалізації), а також забезпечення безпеки мореплавства суден флоту рибної промисловості [2, с. 99].

Слід зауважити, що кожен галузевий комплекс має свою унікальну інфраструктуру, яка функціонує як на мікро-, так і на макрорівні. Прикладом може слугувати електроенергетичний комплекс, інфраструктура якого на макрорівні охоплює складну систему двосторонніх і багатосторонніх міждержавних взаємовідносин, правових механізмів і організаційних структур, що забезпечують видобуток, транспортування енергоресурсів, формування їх ринків, включаючи ціноутворення та питання енергетичної безпеки [3, с. 49]. Отже, функціонування електроенергетичної системи як такої на макрорівні впливає на

стан усієї економічної кон'юнктури і таких її чинників, як, наприклад, ціна на електроенергію, а на мікрорівні – це і генеруючі компанії, обленерго, централізоване диспетчерське управління, лінії електропередачі, монополізований державною оптовий ринок – «Енергоринок», Національна комісія регулювання енергетики України тощо [4, с. 12-13]. Слід додати, що існують такі сектори економіки, функціонування яких необхідне тільки для задоволення попиту на національному чи локальному рівні, тобто на мікрорівні. Зокрема, ПРАТ «Хлібозавод «Салтівський»», який виготовляє продукти харчування для задоволення попиту населення Харківської області та деяких суміжних областей, чи ТОВ «Дружківський фарфоровий завод», що випускає продукцію, якість якої відповідає тільки національним показникам стандартів рівня якості.

Таким чином, галузеві комплекси, які класифікуються відповідно до предметного критерію і функціонують як у національному, так і в глобальному економічному вимірі, мають забезпечуватися законодавчо-регулятивним комплексом норм, до того ж останні мають стосуватися кожного окремо взятого комплексу. Наприклад, на переконання В. М. Пашкова, медичний комплекс повинен забезпечуватися відповідним предметним законодавством, оскільки медична діяльність є сукупністю різної складності суспільних відносин, які завдяки врегульованості нормами права набувають характеру правових відносин; у нашому випадку специфічною ознакою таких відносин є те, що вони існують і розвиваються переважно з приводу особистих немайнових благ людини – життя і здоров'я, а взаємовідносини лікаря і пацієнта – лише різновидом правових відносин, обидва учасники яких є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [5, с. 11]. Враховуючи сказане, можна констатувати, що надання медичної допомоги являє собою комплексну систему, в якій знайшли відображення передбачені законодавством права громадян, як пацієнтів, так і лікарів, які надають таку допомогу [6]. Однак і законодавча політика, і система відносин у медичному комплексі в цілому виступають макрооб'єктами правового впливу, оскільки функціонування цієї галузі відбувається не лише на мікрорівні. Такий процес характерний для більшості галузевих комплексів.

Дійсно, на мікрорівні законодавче регулювання функціонування окремих галузевих комплексів повинно мати індивідуальний характер і, на наш погляд, реалізовуватися через механізм організаційно-господарських відносин, одним із суб'єктів якого і буде безпосередній суб'єкт господарювання, який має в процесі організації або здійснення власної господарської діяльності (функціонування) забезпечити публічні інтереси [7, с. 13]. Розглянемо це на прикладі телекомунікаційної галузі, адже в єдиному комплексі узгоджено функціонують суб'єкти телекомунікаційної діяльності – оператори, провайдери тощо, які як суб'єкти господарювання в процесі організації або здійснення передачі інформації (власної господарської діяльності (функціонування)) різноманітними каналами зв'язку, устаткування телекомунікаційного обладнання та телемереж, забезпечують функціонування мобільних компаній та компаній по обслуго-

уванню мережі Інтернет тощо. Ці суб'єкти господарювання задовольняють публічні інтереси саме передачею інформації. Додамо, що хоча цей галузевий комплекс на рівні відносин та частково на макрорівні має узгоджений вигляд, на рівні права (тобто щодо чинного законодавства) багатьма вченими, у тому числі і автором статті (Ю. І. Остапенко), його врегулювання характеризується як часткове, фрагментарне, неузгоджене та структурно не впорядковане [8, с. 149]. Ці явища говорять про ігнорування публічних і превалювання приватних інтересів у цьому секторі економіки, а також про те, що це виникає через лобіювання бізнес-інтересів мобільних компаній, інтернет-компаній, телеком-центрів тощо. Іншим яскравим негативним прикладом може слугувати фармацевтична галузь. Її специфіка в межах вітчизняної економічної системи полягає в домінуванні «власних» олігархічних промислово-фінансових груп (недостатньому забезпеченні публічних інтересів), що шляхом монополізації низки галузей та свого впливу на законодавчу політику держави більш-менш успішно спромоглися не допустити іноземні транснаціональні компанії на ринок, уникаючи в такий спосіб прямої конкуренції з ними. Між тим необхідно відзначити, що на фармацевтичному ринку посилюється конкурентна боротьба як українських виробників з імпортерами, так і між вітчизняними виробниками фармацевтичної продукції [9].

На макрорівні законодавче регулювання будь-якого з галузевих комплексів хоча і має у складі правовідносин суб'єктів господарювання, але кінцевою його метою є мультиплікаційні ефекти, що проявляють себе на макроекономічному рівні через активізацію чи гальмування саме діяльності будь-якого з відповідних комплексів чи структурних частин цих комплексів (господарської діяльності великої кількості суб'єктів господарювання), які не є безпосередніми їх учасниками [10, с. 199]. Іншими словами, мова йде саме про нормативи, які забезпечують активні відносини між державою та суспільною організацією, в яких держава повною мірою використовує свої права, реалізує владний характер впливу через відповідні норми на суспільні відносини.

Якщо проілюструвати наведене судження на прикладі морегосподарського комплексу та, відповідно, морської законодавчої політики держави, які безперечно являють собою макрооб'єкти правового впливу з боку держави [11, с. 211], то слід наголосити, що в цьому єдиному комплексі узгоджено мають функціонувати правові інститути, підгалузі і навіть галузі законодавства, що регулюють діяльність у сфері морських та річкових перевезень вантажів та пасажирів, суднобудування та судноремонту, рибного господарства, видобування корисних копалин на морському шельфі, рекреаційної та туристичної діяльності, альтернативної енергетики, екологічної безпеки, транспортної портової інфраструктури тощо [13, с. 162]. Однак якщо регулювання суспільних відносин на мікрорівні за своєю галузевою приналежністю може залишатися достатньо автономізованим одне від одного, то макроекономічне вимагає від нормативного забезпечення єдності,

системності, адже його найвища мета за рахунок використання потенціалу узгодженості між його складовими – досягти загального синергетичного ефекту, наприклад, значної активізації господарської діяльності в усьому морегосподарському комплексі. Названий тип регулювання відзначається також і застосуванням засобів стимулювання приватної ініціативи, приватних інвестицій, засобів державного регулювання, передбачених алгоритмами виконання державної політики в цій сфері, залученням державних ресурсів шляхом виконання цільових державних програм, реалізації потенціалу державно-приватного партнерства, а також програмуванням узгодженого розвитку усіх секторів цього господарського комплексу та ін. [12, с. 218].

Крім того, не може залишитися поза увагою той факт, що сфера морської, телекомунікаційної чи фармацевтичної діяльності, як і будь-які інші галузеві комплекси, як об'єкти різної належності регулюються нормами відповідної галузі права: господарським, адміністративним, фінансовим, міжнародним, міжнародним приватним, міжнародним публічним правом тощо. Отже, правове регулювання будь-якої галузевої діяльності на мікрорівні неможливо здійснювати в межах однієї окремої галузі права. Відтак доцільним буде використовувати норми комплексної галузі права, але у кінцевому підсумку виникає необхідність створення спеціальних галузей (інституційних, предметних) як на мікрорівні, так і на макрорівні для забезпечення необхідною кількістю спеціально адаптованих юридичних норм до того чи іншого галузевого комплексу.

Таким чином, розглядаючи функціональний критерій, слід наголосити, що послуги переважно носять не інструментальний характер для функціонування саме економічної системи, тобто ринкова саморегуляція забезпечується за допомогою інвестиційної та інноваційної системи: банківських послуг, послуг страхування, послуг щодо вжиття та використання технологій, послуг з цінними паперами тощо. Вичерпний перелік послуг, які належать до цього критерію, відповідає видам економічної політики, що закріплені у ст. 10 Господарського кодексу України: інвестиційна, амортизаційна, цінова, грошово-кредитна тощо. Ці послуги є допоміжним каналом зв'язку для задовільного функціонування збалансованої ринкової системи.

Висновки. Підсумовуючи сказане, додамо, що для вирішення проблеми структурування економіки, формування ринкової економіки та руху в напрямку постіндустріального суспільства в Україні слід розробляти на законодавчому рівні стратегію розвитку, спеціальну виважену економічну концепцію, враховуючи теоретичні та практичні напрацювання, які пройшли випробування часом, історією та досвідом. Ігнорування елементарних принципів і закономірностей структурування національної економіки призводить до глибоких структурних деформацій, що стримують економічний розвиток країни та ведуть до значних соціальних втрат. Отже, динаміка структурних змін у реальній економіці є чинником, який зумовлює структурні зміни в предметі господарського права та законодавства.

Список літератури:

1. Логвиненко О. О. Економічний простір в системі категорій інституційної архітекτονіки [Електронний ресурс] / О. О. Логвиненко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 802. – Сер. : Економіка. – Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/4525>.
2. Буткевич О. В. Економіко-правова характеристика сучасного стану рибного господарства України / О. В. Буткевич // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 3 [14]. – С. 99–107.
3. Васильєв О. Розвиток електроенергетичного комплексу як основа підвищення експортного потенціалу та економізації зовнішньої політики України / О. Васильєв // Зовнішні справи. – 2013. – № 11. – С. 48–51.
4. Битяк О. Ю. Господарсько-правове забезпечення функціонування електроенергетичного комплексу України : монографія / О. Ю. Битяк. – Харків : ФІНН, 2011. – 168 с.
5. Стеценко С. Г. Медичне право України : підручник / С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта. – Київ, 2008. – 507 с.
6. Пашков В. М. Сутність медичних послуг у системі господарського законодавства / В. М. Пашков // Медичне право. – 2013. – № 2 (12). – С. 88–101.
7. Задохайло Д. В. Пропеси концентрації капіталу в економіці України (господарсько-правові позиції) / Д. В. Задохайло // Засоби та механізми господарсько-правового регулювання : монографія. – Харків : Юрайт, 2013. – Т. 3. – С. 8–45.
8. Остапенко Ю. І. Напрями та зміст модернізації законодавчого регулювання телекомунікаційних відносин в Україні : монографія / Ю. І. Остапенко ; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків : Юрайт, 2014. – 190 с.
9. Пашков В. М. Господарсько-правове забезпечення конкурентоспроможності фармацевтичної продукції [Електронний ресурс] / В. М. Пашков // Аптека: on-line.ua / Офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.apteka.ua/article/307655>.
10. Задохайло Д. В. Господарсько-правове забезпечення економічної політики держави : монографія / Д. В. Задохайло. – Харків : Юрайт, 2012. – 456 с.
11. Задохайло Д. В. Економічна система як органічний об'єкт законодавчого забезпечення / Д. В. Задохайло // Вісник Національної академії правових наук України. – 2012. – № 4 [71]. – С. 210–221.
12. Задохайло Д. В. Економічна політика держави в системі правового і законодавчого забезпечення / Д. В. Задохайло // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 3 [74]. – С. 214–221.
13. Письменна К. С. Морська доктрина як важливий чинник формування морегосподарського комплексу України / К. С. Письменна // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Сер. : Економіка і право / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – 2012. – № 4 [11]. – С. 99–107.
14. Прушківська Е. В. Еволюція концепцій структурування національної економіки / Е. В. Прушківська // Проблеми економіки. – 2013. – № 2. – С. 87–94.

Ostapenko Y. I., candidate of Legal Sciences, assistant lecturer of Economic Law Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: julost@rambler.ru ; ORCID 0000-0002-4033-5927

Structuring areas economic relations as precondition systematization economic legislation

Problem setting. Dynamics of structural changes in the real economy is a basic factor in the dynamics of structural change in the subject of economic law and primarily - law.

Hence, the structural development of the Ukrainian economy, including its manufacturing sector requires a thorough analysis in the context of the structural balance of proportions and involvement of the legislative regulation of mechanisms for sustainable development, the opposition of destabilizing external negative influences, increased competitive industrial complex in the world market.

Recent research and publications analysis. An important achievement in the analysis of the nature of economic relations, the need for legal support for the implementation of these relations and the role system, globalization and integration processes on sources of economic law did Russian scientists, namely V. Bezbakh, M. Kuznetsov, M. Masevich, V. Ulyanischev more.

Regarding the analysis of research on the territory of Ukraine is involved in this issues outstanding scientists, business executives such as: V. Mamutov, O. Vinnyk, D. Zadyhaylo, G. Znamenski. Also involved in the analysis of science P. Skrypych, V. Volodya and more. But these scientists have not paid sufficient attention is systemic view on forming nature of economic relations and developing strategies to ensure the formation of modern legal relations of the economic system according to the specific nature of the system is economic relations.

Paper objective. The article is an analysis on the contents system elements of economic relations and legislative activity in each segment in the field of economic law and different approaches to regulation at both the national economy and in the globalization context.

Paper main body. The scope of management, which are purely market mechanisms combined with the requirement of social direction of the economy requires structural analysis and installation of the latest legal regulation of economic relations that can ensure a harmonized development of the national economy and regulate private and public interests. Thus, the structuring of the national economy based on major theoretical and methodological principles of economics, namely the sectoral structure theory, initiated K. Clark [14], which interpreted the division into three sectors - primary (agriculture), secondary (industry), tertiary (Service Industries); and later in the dynamic evolutionary changes in the economy has five or more sectors. Indeed, the structure of the national economy, which reflects the macroeconomic proportions in economic development, and evolve dynamically modified. Second, Ukraine has made replacing one system to another, and from some in some structural subdivisions and destroyed at the national level closed-loop manufacturing system - development or mining, processing or manufacturing, to final product; and, consequently, traffic from one technological way to another, and with it the movement of national economic system to a postindustrial society. Consequently, there are a number of problems related to the structuring of the economy and legislative support to its legal function. Thus, the dynamic structural changes in the real economy is a basic factor in the dynamics of structural change in the subject of economic law and primarily – law.

Hence, the current structural development of the Ukrainian economy, including its manufacturing sector requires a thorough analysis in the context of the structural balance of proportions and involvement of the legislative regulation of mechanisms for sustainable development, the opposition of destabilizing external negative influences, increased competitive industrial complex in the world market.

Conclusions. Problems structuring of the economy, the formation of a market economy and the movement towards a post-industrial society in Ukraine should develop a strategy for the development, special prudent economic concept in law given theoretical and practical achievements that have passed the test of time, history and experience. Ignoring basic principles and laws of structuring national economy leads to deep structural deformities that hinder economic development and causing considerable social losses. In summary, it should be emphasized that the dynamics of structural changes in the real economy is a factor in structural changes in the subject of business law and legislation.

Key words: economic legislation, trade legislation systems, functional complexes legislation.

Надійшла до редколегії 04.09.2015 р.

ЕКОЛОГІЧНЕ ТА ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Даниленко Богдан Вікторович,
кандидат юридичних наук,
Україна, м. Харків
e-mail: danilenko1@ukr.net

УДК 349.4

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

За роки незалежності в Україні створено велику кількість нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Уряд звітує про високі показники виконання екологічних програм зі збільшення площі охоронюваних природних територій різних категорій (так званий показник заповідності території країни). Проте значна кількість створених об'єктів не має меж, встановлених у порядку, передбаченому законом. Це призводить до постійних втрат природних територій, яким законом начебто вже надано охоронюваний режим на території всієї країни. Запропоновано шляхи вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: природно-заповідний фонд, встановлення меж, проект землеустрою, суд, стале землекористування.

Даниленко Б. В., кандидат юридических наук, Украина, г. Харьков.
e-mail: danilenko1@ukr.net

Проблема определения границ территорий и объектов природно-заповедного фонда Украины в контексте устойчивого землепользования

За годы независимости в Украине создано значительное число новых территорий и объектов природно-заповедного фонда. Правительство отчитывается о высоких показателях выполнения экологических программ по увеличению площади охраняемых природных терри-

терий разных категорий (так называемый показатель заповедности территории). Однако большое количество созданных объектов не имеет границ, установленных в порядке, предусмотренном законом. Это приводит к постоянным потерям природных территорий, которым законом якобы уже предоставлено охраняемый режим на территории всей страны. Предложены пути решения этой проблемы.

Ключевые слова: природно-заповедный фонд, установление границ, проект землеустройства, суд, устойчивое землепользование.

Постановка проблеми. Однією з найбільш важливих практичних та теоретичних проблем земельного права України є проблема визначення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового режиму земель територій та об'єктів природно-заповідного фонду України були предметом дослідження українських учених: В. І. Андрейцева, А. П. Гетьмана, П. Ф. Кулиничча, А. М. Мірошниченка, М. В. Шульги та ін. Проте в юридичній літературі не приділялося достатньо уваги проблемі визначення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

Формулювання цілей статті. Для того, щоб окреслити предмет дослідження, необхідно розмежувати поняття «визначення меж» та «встановлення меж», позаяк у чинному законодавстві ці поняття чітко не розмежовано. Для цілей дослідження надаємо такі визначення цих понять: встановлення меж – визначений нормами права порядок офіційного закріплення меж об'єкта, завершальний етап його формування. Визначення меж – з'ясування тим чи іншим суб'єктом дійсних меж об'єкта. Саме визначення меж об'єктів природно-заповідного фонду України і є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що встановлений законом правовий режим будь-якого просторового об'єкта немає ніякого значення, якщо не визначено межі цього об'єкта.

Незважаючи на те, що чинне законодавство на перший погляд достатньо вичерпно регулює ці суспільні відносини, юристи не можуть дійти одностайності щодо вирішення вказаної вище проблеми. Більше того, вона є предметом гострих дискусій. І небезпідставно.

Спершу наведемо норми чинного законодавства.

Відповідно до ч. 4 ст. 7 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [1] межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюються в натурі відповідно до законодавства. До встановлення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду в натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Згідно з ч. 1 ст. 25 Закону України «Про землеустрій» [2] документація із землеустрою розробляється у вигляді схеми, проекту, робочого проекту або технічної документації. Пунктом в) ч. 2 цієї статті до видів документації із землеустрою віднесено проекти землеустрою щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісгосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон, обмежень у вико-

ристанні земель та їх режимоутворюючих об'єктів. Статтею 47 Закону України «Про землеустрій» визначено мету розроблення таких проектів землеустрою, їх зміст, підстави розроблення та склад. Відповідно до ч. 6 цієї статті межі територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісогосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон встановлюються і по суходолу, і по водному простору. Згідно із ч. 7 цієї статті рішення про затвердження проектів землеустрою щодо організації і встановлення меж таких територій одночасно є рішенням про встановлення їх меж.

Отже, чинним законодавством встановлено спосіб визначення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду України – їх межі встановлюються за проектами землеустрою.

На практиці всі проблеми виникають тому, що дуже часто проекти землеустрою на відповідні об'єкти просто відсутні. Це зумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. До об'єктивних належить великі обсяги робіт із землеустрою, значна складність, висока вартість. До суб'єктивних – велике небажання осіб, які мають реальний доступ до земельних ресурсів, обмежувати себе у розпорядженні цим ресурсом сьогодні чи в майбутньому.

У разі будь-якого спору щодо таких земель кожна з сторін спору намагається довести, що межі існують або ж не існують, залежно від того, що відповідає її інтересам. Судова практика у таких справах суперечлива. Нерідко суди, що розглядають спори, які виникли з одних і тих же правовідносин, приймають протилежні рішення.

Відповідно до ч. 4 ст. 7 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюються в натурі відповідно до законодавства. До встановлення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду в натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Отже, у разі відсутності проекту землеустрою, межі можуть визначатися відповідно до проекту створення.

Останніми роками в Україні створюється велика кількість національних природних парків. Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» створення національного природного парку складається з багатьох етапів. Зазвичай після оголошення національного природного парку та до визначення меж у натурі (тобто затвердження проекту землеустрою) минає декілька років. Упродовж цього періоду вчиняються численні порушення їх режиму. Більше того, за свідченнями екологів, саме в цей час порушники активізуються, оскільки знають, що найближчим часом межі парку буде встановлено.

Первісна редакція Закону України «Про природно-заповідний фонд» не регулювала ці відносини. Але відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 21 січня 2010 р. № 1826-6 [3] ст. 7 Закону була доповнена ч. 4, відповідно до якої межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюються в натурі відповідно до законодавства. До встановлення меж територій

та об'єктів природно-заповідного фонду в натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Існує судова практика застосування цієї норми права.

Так, 2010 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто С. за ч. 1 ст. 248 Кримінального кодексу України [4] «Незаконне полювання». Відповідно до чинного законодавства за порушення правил полювання винна особа може бути притягнута до адміністративної чи кримінальної відповідальності. До кримінальної відповідальності така особа може бути притягнута лише за порушення правил полювання, які передбачені ст. 248 Кримінального кодексу. Зокрема, відповідно до ч. 1 цієї статті передбачена кримінальна відповідальність за незаконне полювання в заповідниках або інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Отже, в такому випадку обвинувачення має надати докази того, що браконьєрські дії вчинені в межах природно-заповідного фонду. Під час розгляду кримінальної справи судом встановлено, що 27 серпня 2010 р. на відстані 200 м від с. Суха Гомільша Зміївського району Харківської області на річці Гомільшанка, на території господарської зони національного природного парку «Гомільшанські ліси», С. знайшов стежки диких тварин та поставив саморобний капкан з металевого тросу. Наступного дня до капкану потрапила самка дикого кабана, яку С., що не мав дозволу на полювання, незаконно добув. У судовому засіданні захист наполягав на тому, що межі НПП «Гомільшанські ліси» не встановлені в натурі, тому формально не можна довести, що порушення правил полювання було вчинене на його території.

Відповідно до ч. 3 ст. 21 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» зонування території національного природного парку, рекреаційна та інша діяльність на його території провадяться відповідно до Проекту організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів, що затверджується центральним органом виконавчої влади у галузі охорони навколишнього середовища. Відповідно до ч. 4 ст. 7 цього Закону до встановлення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду в натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. На відміну від проекту організації території, розроблення проекту створення національного природного парку не потребує великих затрат часу. Проект створення виконує роль обґрунтування заснування парку та разом з іншими документами подається органу влади, до повноважень якого входить прийняття рішення про його заснування.

У рішенні суду серед доказів вини С. зазначено проект функціонального зонування національного природного парку «Гомільшанські ліси», відповідно до якого місце, в якому С. незаконно добув самку дикого кабана, віднесено до території господарської зони національного природного парку «Гомільшанські ліси». При цьому мається на увазі саме проект створення, оскільки на момент вчинення злочину проект організації території ще не було розроблено. Саме завдяки цьому документу було доведено вину С. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 248 Кримінального кодексу [5].

Як уже було сказано, первісна редакція Закону України «Про природно-заповідний фонд» не містила норми, що була застосована судом у кримінальній справі. Більш того, в ній не було й норми, відповідно до якої межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюються в натурі відповідно до законодавства. Чи може це означати, що до набрання чинності останньою правовою нормою межі не обов'язково мали визначатися в натурі відповідно до законодавства, тобто за проектом землеустрою? На нашу думку, так. Відповідно до ч. 7 ст. 47 Закону України «Про землеустрій» рішення про затвердження проектів землеустрою щодо організації і встановлення меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісгосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон одночасно є рішенням про встановлення меж таких територій. Проте Закон України «Про землеустрій» набув чинності 4 липня 2003 р. (з дня опублікування). А чинна редакція ст. 47 була прийнята Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення складу, змісту та порядку погодження документації із землеустрою» від 2 червня 2015 р. № 497-VIII [6]. Отже, принаймні до набрання чинності Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 21 січня 2010 р. № 1826-6 (тобто до 16 лютого 2010 р. – дати опублікування), якою було визначено порядок встановлення меж, такі межі могли визначатися й іншим способом.

Такий підхід має велике практичне значення, адже, як відомо, земельна ділянка як об'єкт цивільних прав та обов'язків характеризується тривалістю існування в часі. Тому спори щодо цього об'єкта часто виникають із праввідносин, що почалися багато років тому.

Найбільш відомим екологічним земельним скандалом м. Києва є історія ландшафтної заказника місцевого значення «Жуків острів». З 1923 по 1934 рр. на південь від тодішньої межі Києва, на заплавних землях Дніпра, існував один з перших в Україні заповідників, який називався «Конча-Заспа». Улітку 1934 р., разом із багатьма іншими радянськими заповідниками, «Конча-Заспа» ліквідували. Після цього територію заплави розділили під сінокоси між чотирма колгоспами Києво-Святошинського району Київської області. У 1957 р. територія «Конча-Заспа» увійшла до складу м. Києва [7].

Рішенням Київської міської ради «Про оголошення природних об'єктів пам'ятками природи та заказниками місцевого значення у м. Києві» від 2 грудня 1999 р. № 147/649 [8] оголошено ландшафтний заказник місцевого значення острів Жуків. У додатку до рішення у формі таблиці було визначено загальну характеристику об'єктів, зокрема, і острова Жуків. Місце розташування: м. Київ, острів Жуків. Власники і користувачі природних об'єктів: лісопаркове господарство «Конча-Заспа», колективне с/г підприємство «Хотівське». Характеристика: в урочищі збереглося виняткове багатство тваринного, рослинного світу, цінні нерестилища, незаймані луки. Наступними рішеннями Київської міської ради було визначено площу заказника – 1794,6 га [9].

У 2001 р. біля південної околиці Києва почався масовий гідронамив у заплаві Дніпра та будівництво елітного малоповерхового житла. У дуже короткий час вартість земельних ділянок тут стала вищою, ніж на південному узбережжі Криму. Надзвичайно висока вартість маєтків на суміжних із заказником землях швидко породила бажання забудувати і «Острів Жуків» [7].

І влада відреагувала на цю суспільну потребу. Рішенням Київської міської ради «Про питання створення ландшафтного заказника місцевого значення «Жуків острів» від 22 серпня 2007 р. № 162/1996 [10] схвалено Схему меж ландшафтного заказника місцевого значення «Жуків острів». Відповідно до схеми площа заказника – 196 га [11].

Отже, останнім рішенням площу заказника було зменшено майже вдесьтеро. Очевидно, таке рішення було прийнято не в інтересах територіальної громади міста Києва. У лютому 2008 р. заступник прокурора м. Києва звернувся до господарського суду м. Києва з позовною заявою, у якій просив визнати недійсним п. 1 рішення Київської міської ради № 162/1996 від 22 серпня 2007 р. «Про питання створення ландшафтного заказника місцевого значення «Жуків острів». Справа розглядалась господарськими судами неодноразово. Постановою Вищого господарського суду України від 19 травня 2010 р. у справі № 36/131-21/64 у задоволенні позову відмовлено повністю [12]. Суд встановив, що з норм законодавства України випливає, що встановлення меж ландшафтного заказника місцевого значення «Острів Жуків» можливо лише при затвердженні Радою відповідного проекту землеустрою з організації та встановлення меж. Проте матеріали справи не містять доказів, які б свідчили, що Рада затверджувала такий проект [12]. Цим рішенням було завершено судовий спір про встановлення меж заказника «Острів Жуків» і створено сприятливі умови для знищення унікальної природної території.

Чи дійсно межі заказника неможливо було визначити відповідно до рішення Київської міської ради 1999 р.?

Законом України «Про природно-заповідний фонд України» передбачено подання клопотань про створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Відповідно до ч. 2 ст. 51 цього Закону клопотання має містити обґрунтування необхідності створення чи оголошення території або об'єкта природно-заповідного фонду певної категорії, характеристику природоохоронної, наукової, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, що пропонуються для заповідання, відомості про місцезнаходження, розміри, характер використання, власників та користувачів природних ресурсів, а також відповідний картографічний матеріал [1]. На практиці складається наукове обґрунтування. Підставою для прийняття рішення Київської міської ради «Про оголошення природних об'єктів пам'ятками природи та заказниками місцевого значення у м. Києві» від 2 грудня 1999 р. № 147/649 у частині ландшафтного заказника «Острів Жуків» стало «Наукове обґрунтування необхідності оголошення території центральної частини колишнього заповідника «Конча-Заспа» ландшафтним заказником місцевого значення», складене на

біологічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка [13]. Відповідно до цього документа обрис території, яка пропонується під заказник, має досить складну конфігурацію і тому потребує детального опису. Північна межа – північний край острова Жуків на рівні будинків 92-94 по вул. Набережно-Корчуватській. Західна межа обумовлюється річкою Коник до селища Чапаєвка; далі межа визначається течією річки Віта і іде на південь по межі лісу, яка збігається з земельними ділянками численних установ відпочинку, що розмістилися саме на цій межі. Далі майбутній заказник обмежується правим берегом оз. Конча, за винятком території існуючого локального заказника, до складу якого не ввійшла акваторія озера Конча, а лише відрізок лівого берега. Межа заказника правим берегом озера Конча, із включенням до заказника прилеглих лучно-лісових формацій, простягається до межі земель, що входять до складу Київської області. Ця ж адміністративна лінія визначає й південний край майбутнього заказника. Східні кордони заказника обумовлюються береговою лінією правого берега Дніпра здовж островів Ольжин та Козачий, до північного краю острова Жуків [13, с. 1].

Отже, межі заказника були визначені із точністю, достатньою для прийняття рішення Київською міською радою про надання земельних ділянок під забудову.

А от при прийнятті рішення 2007 р. наукове обґрунтування не складалося.

Господарський суд міста Києва в рішенні від 25 листопада 2009 р. у справі № 36/131-21/64 цілком обґрунтовано встановив, що зміна меж, категорії та скасування статусу територій та об'єктів природно-заповідного фонду проводиться згідно із ч. 1 ст. 54 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» відповідно до статей 51-52 вказаного Закону, тобто на підставі наукового обґрунтування. Оскаржуваним рішення Київська міська рада схвалила Схему меж ландшафтного заказника місцевого значення «Жуків острів», розроблену комунальним об'єднанням «Центр містобудування та архітектури» у складі детального плану території острова Жуків.

Відповідно до п. 21 Положення про комунальну організацію виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) організація «Центр містобудування та архітектури» створена з метою ведення господарської діяльності та надання платних послуг юридичним, фізичним особам у сфері містобудування і архітектури. Отже, при розробці детального плану території острова Жуків КП «Центр містобудування та архітектури» діяло відповідно до укладеного договору як суб'єкт господарювання, а отже висновок, на підставі якого було прийнято оскаржуване рішення, не може вважатися науковим обґрунтуванням та таким, що відповідає нормам статей 51-53 Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Суд дійшов висновку, що відповідач зменшив площу заказника без дотримання встановленого законодавством порядку створення чи оголошення таких територій та об'єктів природно-заповідного фонду [14]. Площа заказника була

встановлена на підставі досліджених судом доказів. Так, в генеральному плані розвитку м. Києва до 2020 р., затвердженому рішенням Київради від 28 березня 2002 р. № 370/1804, загальна площа ландшафтного заказника місцевого значення «Жуків острів» зазначена 1794,6 га. Дане підтверджується і відповіддю на запит суду № 367 від 18 листопада 2009 р. ДП «Інститут генерального плану міста Києва», відповідно до якої діючому Генеральному плану м. Києва відповідає встановлений розмір Заказника «Жуків острів» – 1794,6 га [14].

На жаль, рішення Господарського суду міста Києва від 25 листопада 2009 р. у справі № 36/131-21/64 було скасоване судами вищих інстанцій. Остаточне рішення у цій справі було прийнято вказаною вище постановою Вищого господарського суду України від 19 травня 2010 р. Прокуратура оскаржувала і на цей час продовжує оскаржувати в різних судових провадженнях рішення Київської міської ради, якими було надано земельні ділянки в межах ландшафтного заказника «Острів Жуків» приватним особам.

У рішенні Господарського суду м. Києва від 30 квітня 2014 р. у справі № 910/3725/14 [11] суд наголосив на тому, що єдиним належним доказом, що підтверджує межі заказника «Острів Жуків», виходячи з яких можна встановити факт знаходження спірних земельних ділянок в цих межах, є затверджений проект землеустрою щодо організації і встановлення меж ландшафтного заказника місцевого значення «Острів Жуків». Також суд встановив, що рішення Київської міської ради від 2 грудня 1999 р. № 147/649 було в частині заказника «Острів Жуків» прийнято без обґрунтованих клопотань із картографічним матеріалом, без розробленого проекту створення заказника. Вказаним рішенням не встановлені межі та конкретна площа цього заказника. Прокуратура надавала наукове обґрунтування, проте судом не було дано оцінки цьому доказу.

Ця справа цікава тим, що судом було дуже ємно викладено в рішенні підхід «немає проекту землеустрою – немає об'єкта». Як встановлено судом, ландшафтний заказник місцевого значення Жуків Острів не створено, що виключає знаходження будь-якої земельної ділянки в його межах [11].

Проте, на нашу думку, судом було неправильно застосовано норми Закону України «Про природно-заповідний фонд України» (у редакції, чинній на момент прийняття рішення про оголошення заказника). Порядок створення й оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначено Розділом VII Закону. Статтею 53 визначено порядок прийняття рішень про створення чи оголошення територій, об'єктів природно-заповідного фонду та їх охоронних зон. Рішення про створення природних заповідників, національних природних парків, а також щодо інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення приймаються Президентом України. Рішення про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та встановлення охоронних зон територій та об'єктів природно-заповідного фонду приймається обласними, міськими (міст республіканського підпорядкування) Радами народних депутатів.

Порядок відведення земельних ділянок природним заповідникам, біосферним заповідникам, національним природним паркам, регіональним ландшафтним паркам, а також ботанічним садам, дендрологічним паркам, зоологічним паркам визначається Земельним кодексом України.

Заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва й інші територій та об'єкти природно-заповідного фонду, які створюються без вилучення земельних ділянок, що вони займають, передаються під охорону підприємствам, установам, організаціям і громадянам органами Міністерства охорони навколишнього природного середовища України з оформленням охоронного зобов'язання [1].

Отже, заказники створюються шляхом їх оголошення без вилучення земельних ділянок. Заказники місцевого значення оголошуються органами місцевого самоврядування.

Відповідно до п. 1 рішення Київської міської ради від 2 грудня 1999 р. № 147/649 оголошено природні об'єкти пам'ятками природи місцевого значення згідно з додатком. Пункт 14 додатку – Ландшафтний заказник місцевого значення острів Жуків.

Таким чином, заказник створено з моменту прийняття рішення про оголошення. Суд вказує на те, що при прийнятті оспорюваного рішення не було дотримано порядку його прийняття (без обґрунтованих клопотань із картографічним матеріалом, без розробленого проекту створення заказника). У той же час він зазначає, що правомірність та законність цього рішення не можуть бути поставлені під сумнів під час розгляду даної справи. Отже, висновки суду не відповідають обставинам справи, встановленим судом [11].

Суд не збентежив також той факт, що земельна ділянка, яка була предметом спору, передана ОКЖК «Харчомашівець» за рахунок частини земель сільськогосподарського товариства з обмеженою відповідальністю Агрокомбінат «Хотівський» – правонаступника колективного сільськогосподарського підприємства «Хотівське». У додатку до спірного рішення Київської міської ради 1999 р. визначені власники і користувачі природних об'єктів ландшафтного заказника місцевого значення – лісопаркове господарство «Конча-Заспа» та колективне сільськогосподарське підприємство «Хотівське». Державне управління екології та природних ресурсів в м. Києві видало цим суб'єктам охоронне зобов'язання № 4-2-8 від 20 грудня 2002 р. [12].

Отже, заказник місцевого значення створено у встановленому законом порядку. Рішення про його створення визнано судами правомірним. Після його створення землевласникам (землекористувачам) видано охоронне зобов'язання, як додаткова правова гарантія дотримання особливого режиму заказника. І врешті-решт виявляється, що заказник не створено, його площу визначити неможливо, а тому будь-яка земельна ділянка не може перебувати в його межах. І рішення про надання земельних ділянок під забудову за рахунок земель юридичної особи, яка підписала охоронне зобов'язання, також правомірне.

Постановою Вищого господарського суду України від 7 серпня 2014 р. у цій справі скасоване рішення судів першої та апеляційної інстанцій та направлено на новий розгляд до Господарського суду міста Києва. Рішенням Господарського суду міста Києва від 25 листопада 2014 р. позов заступника Генерального прокурора України в інтересах держави задоволено [15]. Цікаво, що позов задоволено не з тих підстав, що земельна ділянка надана під забудову у межах заказника, що суперечить режиму заказника. Основною підставою стали вади правосуб'єктності відповідача – житлового кооперативу «Харчомашовець». Ми повністю погоджуємося з рішенням суду в цій частині.

Суд також вказав на те, що рішенням Київської міської ради № 806/3381 від 19 липня 2005 р. регламентовано утриматися до встановлення меж ландшафтного заказника місцевого значення острів Жуків від розгляду відведення земельних ділянок, які відповідно до рішення 1999 р. можуть бути включені до складу заказника. Також суд посилався на охоронні зобов'язання та висновки органів державної влади щодо погодження проекту землеустрою, в яких указувалось на розміщення спірних земельних ділянок на території заказника.

Таким чином, суд уникає вирішення проблеми встановлення меж заказника.

На нашу думку, викладене вище дає підставу для таких можливих способів визначення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду: 1) наукове обґрунтування. Як було продемонстровано вище, в науковому обґрунтуванні межі об'єкта можуть визначатися досить детально; 2) перелік власників (користувачів) земельних ділянок. Визначення у рішенні про створення об'єкта повного переліку власників та користувачів земельних ділянок дає можливість точно окреслити межі, оскільки межі цих земельних ділянок вже визначені документацією із землеустрою; 3) містобудівна документація.

Переважна більшість юристів-практиків глибоко переконана в тому, що єдиним способом встановлення меж може бути лише проект землеустрою. Цю думку неофіційно поділяють навіть представники органів державної влади, які під час захисту суспільних інтересів в суді вимушені займати протилежну позицію. Основний аргумент, який наводять на користь цієї позиції – без проекту землеустрою ніякий суб'єкт не може визначити межі об'єкта. Отже, не може знати, чи порушує він ці межі, чи ні. На нашу думку, такий підхід дуже обмежений і викликаний професійною деформацією його прибічників.

Розглянемо це на конкретних прикладах. Коли особа приватизує земельну ділянку, що може входити у межі об'єкта природно-заповідного фонду, розробляється проект землеустрою, який погоджується компетентними органами державної влади. Дійсно, на стадії погодження органи влади (зокрема, органи земельних ресурсів) мають доступ до проекту землеустрою, і на підставі проекту дають позитивний чи негативний висновок. Таку ситуацію і мають на увазі більшість юристів.

Проте можуть бути й інші ситуації. Звідки сільському мисливцю знати про те, що межі національного природного парку встановлюються окремим видом проекту землеустрою? Більше того, він не має права доступу до

такого проекту, навіть якщо (!) здогадається його подивитись. Так само, чи дивитиметься проект землеустрою міський турист, що безтурботно збирає гриби на території заповідника? Тут ми бачимо всю абсурдність твердження про те, що будь-який суб'єкт може визначити межі об'єктів природно-заповідного фонду лише за проектом землеустрою.

Чи може, ці люди побачать межові знаки? У нас виникає питання: чи багато межових знаків ви бачили на місцевості? Автор, наприклад, не бачив. Проте на основних проїздах і проходах до усіх об'єктів природно-заповідного фонду завжди можна побачити інформаційні щити із короткою текстовою і графічною характеристикою об'єкта. Саме вони наочно демонструють розмір і межі такого об'єкта.

Звичайно, багато хто не погодиться з нашим підходом. Адже запропоновані нами способи визначення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду не передбачені законодавством. Але варто враховувати не лише правові норми, а й принципи земельного права.

Принципи земельного законодавства сформульовані в ст. 5 Земельного кодексу України [16]. З шести принципів три мають екологічну спрямованість. У юридичній літературі підкреслюється екологічна спрямованість чинного Земельного кодексу України [17, с. 8; 18, с. 94-96].

Відповідно до п. д) ч. 1 ст. 5 Земельного кодексу України до принципів земельного законодавства віднесено принцип пріоритету вимог екологічної безпеки. А. М. Мірошниченко вважає, що це принцип може бути безпосередньо застосований у багатьох випадках, коли земельним законодавством передбачено прийняття тим чи іншим органом дискреційного рішення. Саме цим принципом слід керуватися при вирішенні питання про надання чи ненадання погодження на проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок, зміни їх цільового призначення, затвердженні землевпорядної та містобудівної документації [19, с. 43].

Окрім принципів, що прямо передбачені законом, існують ті, що прямо не визначені в законі. П. Ф. Кулинич вважає, що в земельному праві існує принцип пріоритету природоохоронного використання земель [20, с. 48]. У проведеному науковому дослідженні автор погоджується з таким висновком [21].

Виходячи із цих принципів земельного права, наші пропозиції цілком виправдані. І, що головне, вони відповідають концепції сталого розвитку, яка на сьогодні є основною ідеологією розвитку людства, визнаною Організацією Об'єднаних Націй. Адже якщо ми не збережемо природні території сьогодні, нам нічого буде залишити наступним поколінням.

Висновки. Отже, на наше переконання, основний спосіб визначення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду – проект землеустрою. Додатковий – проект створення. Але за їх відсутності можуть використовуватись й інші способи, прямо не передбачені законом, зокрема: наукове обґрунтування, перелік власників (користувачів) земельних ділянок, містобудівна документація.

Список літератури:

1. Про природно-заповідний фонд України : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.
2. Про землеустрій : Закон України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 25. – С. 122. – Ст. 1178.
3. Про внесення змін до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» : Закон України від 21.01.2010 р. № 1826-6 // Відом. Верхов. Ради України. – 2009. – № 11. – Ст. 112;
4. Кримінальний кодекс України : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 24. – Ст. 131.
5. Справа № 1-161/10, розглянута Зміївським районним судом Харківської області [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11730960>.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення складу, змісту та порядку погодження документації із землеустрою : Закон України // Голос України. – 2015. – № 113.
7. Жуків острів : Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Жуків_острів.
8. Рішення Київської міської ради від 2 грудня 1999 р. № 147/649 «Про оголошення природних об'єктів пам'ятками природи та заказниками місцевого значення у м. Києві» від 2 грудня 1999 р. № 147/649 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kga.gov.ua/dp.kga.gov.ua/images/files/5_RKMR_147-649.pdf.
9. Рішення Київської міської ради від 19 липня 2005 р. № 806/3381 «Про затвердження Програми розвитку зеленої зони м. Києва до 2010 р. та концепції формування зелених насаджень в центральній частині міста» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com/big/text246/pg7.htm>.
10. Рішення Київської міської ради від 22 серпня 2007 р. № 162/1996 «Про питання створення ландшафтного заказника місцевого значення «Жуків острів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kga.gov.ua/dp.kga.gov.ua/images/files/7_RKMR_162-1996.pdf.
11. Рішення Господарського суду м. Києва від 30.04.2014 р. у справі № 910/3725/14 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38579775>.
12. Постанова Вишого господарського суду України від 19 травня 2010 р. № 36131-21/64 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10007063>.
13. Наукове обґрунтування необхідності оголошення території центральної частини колишнього заповідника «Конча-Заспа» ландшафтным заказником місцевого значення: поточний архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
14. Рішення Господарського суду міста Києва від 25.11.2009 р. у справі № 36/131-21/64 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6891360>.
15. Рішення Господарського суду міста Києва від 25.11.2014 р. у справі № 910/3725/14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41844807>.
16. Земельний кодекс України: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 27.
17. Кулинич П. Ф. Земельний кодекс України: п'ять років застосування / П. Ф. Кулинич // Земельне право України. – 2006. – № 8. – С. 3-9.
18. Титова Н. Новий Земельний кодекс України: екологізація його норм / Н. Титова // Підприємство, господарство і право. – 2002. – № 7. – С. 94-96.
19. Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник / А. М. Мірошніченко. – Київ : Алерта. – 2009. – 712 с.
20. Кулинич П. Ф. Принцип пріоритету сільськогосподарського використання земель в земельному праві України / П. Ф. Кулинич // Право України. – 2004. – № 8. – С. 45-49.
21. Даниленко Б. В. Сучасний стан еколого-правового регулювання землекористування в Україні / Б. В. Даниленко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 919. – С. 119-124.

Danylenko B. V., Phd, Ukraine, Kharkiv, e-mail : danilenko1@ukr.net

The problem of defining the limits of protected areas in Ukraine regarding to the sustainable land management

Problem setting. Nowadays all over the world new protected areas are being created. In Ukraine this process is developed within European programs. During the years of independence many new protected areas were created. Large amount of them were included in so called Ukrainian ecological network that ought to be built in 2015. This network is connected with the European ecological network. The governmental reports show high level of the execution of the programs of developing of the protected areas. But in reality we can see that many of new protected areas do not have the determined limits. This results in dangerous human occupation of such lands. Businessmen understand that occupation will be impossible soon. And they think that such protected areas are proclaimed but yet not really exist. And most of Ukrainian courts agree with this.

Recent research and publications analyses. Research of management of protected areas through legal means in Ukraine was made by many Ukrainian scientists (V.I. Andreytsev, A.P. Hetman, M.V. Shulga, P.F. Kulynich, A.M. Myroshnychenko and others). At the same time the scientists have not paid enough attention to the problem of defining the limits of protected areas which is now really a great legal problem in Ukraine.

Paper objective is the legal problem of defining the limits of protected areas in Ukraine regarding to the sustainable land management.

Paper main body. Generally, protected areas are understood to be those in which human occupation or at least the exploitation of resources is limited. The definition that has been widely accepted across regional and global frameworks has been provided by the International Union for Conservation of Nature (IUCN) in its categorization guidelines for protected areas. The definition is as follows: "A clearly defined geographical space, recognized, dedicated and managed, through legal or other effective means, to achieve the long-term conservation of nature with associated ecosystem services and cultural values."

In Ukraine all protected areas consist of a «fund». Its name can be translated into English like «natural reserved fund». It includes areas of national and regional value. Protected areas are divided into categories. The most widespread are: nature reserve (most protected), national park, zakaznik (a type of protected area in Ukraine and some other former Soviet republics that meets World Conservation Union's (IUCN) category III, or more frequently category VI criteria).

In Ukraine there are two types of land planning: 1) land management; 2) planning of development of territories which includes city planning. The limits of each land lot are determined by special documentation within the system of land management. The main type of documentation is the project of land management. This document is also made for protected area as a separate geographical space.

According to the law the limits of each protected area are determined by the project. But very often we face the situation when there is no such project. The reasons are different. One of them is that many people are not interested in creation of a new protected area.

The amendments to the law "About natural reserved fund of Ukraine" made in 2010 give the solution of this problem. Before the land management project is contained the limits are determined by project of creation of protected area. This document is contained before the proclamation of protected area.

But lawyers often face the situation that appeared before 2010. Most of them think that the only evidence of existence of protected area is the land management project. They are so fascinated with this thing that many of them still even do not know about the project of creation of protected area. The author disagrees with them.

On the basis of analysis of laws of Ukraine and many other court rulings he offers several new ways of definition of the limits of protected areas.

Conclusions of the research. The main way to define the limits of protected areas is to make the project of land management. The additional way is to make the project of creation of protected area. If these documents do not exist other ways would be used: scientific justification, list of landowners, city planning documentation.

Key words: protected areas, definition of limits, project, court, sustainable land management.

Надійшла до редколегії 22.09.2015 р.

Мікулін Денис Миколайович,
здобувач кафедри екологічного права
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків

УДК 349.6:630

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ДОВГОСТРОКОВОГО ТИМЧАСОВОГО КОРИСТУВАННЯ ЛІСАМИ В УКРАЇНІ

У статті висвітлюються проблеми притягнення до юридичної відповідальності за скоєння правопорушень, пов'язаних з тимчасовим користуванням лісами, в Україні. Вивчені суттєві прогалини в законодавстві у даній сфері. Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні чинники, що перешкоджають ефективному та сталому тимчасовому користуванню лісами в Україні.

Ключові слова: тимчасове користування лісами, правопорушення, юридична відповідальність, лісова ділянка, тимчасовий користувач.

Микулин Д. Н., соискатель кафедры экологического права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

Проблеми реалізації юридическої відповідальності за правонарушення в сфері довгострокового тимчасового користування лісами в Україні

В статье освещаются проблемы привлечения к юридической ответственности за совершение правонарушений, связанных с временным пользованием лесами, в Украине. Изучены существенные пробелы в законодательстве в данной сфере. Проанализированы объективные и субъективные факторы, препятствующие эффективному и устойчивому временному пользованию лесами в Украине.

Ключевые слова: временное пользование лесами, правонарушение, юридическая ответственность, лесной участок, временный пользователь.

Постановка проблеми. Як відомо, основним завданням юридичної відповідальності є забезпечення законності, запобігання правопорушенням, а також усунення шкоди, завданої суспільству. Без налагодженої системи юридичної відповідальності право стає безсилим і ненадійним, не виправдовує

покладених на нього соціальних очікувань. Правові норми, що породжують права та обов'язки суб'єктів правовідносин, перетворюються на побажання, якщо держава не здатна забезпечити відновлення порушених прав, примус до виконання зобов'язань, покарання винних. Однак і на сьогодні юридична відповідальність діє недостатньо ефективно, що можна пояснити слабкою теоретичною розробкою проблем даного інституту в окремих правових науках (зокрема в екологічному праві); прогалинами в законодавстві; низьким рівнем кваліфікації співробітників виконавчих органів зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів [23, с. 104]. Наведені положення повною мірою стосуються й проблем юридичної відповідальності за правопорушення у сфері довгострокового тимчасового користування лісами, розгляд яких і є *метою* даної статті.

Актуальність теми. Поспішність і недостатня продуманість проведених соціальних реформ призвели до підриву правових засад суспільних відносин в Україні. Громіздкість, часті зміни і доповнення чинного законодавства про ліси роблять складним застосування його на практиці. З цим пов'язано чимало проблем і конфліктних ситуацій, що виникають між органами влади і постійними лісокористувачами, з одного боку, та тимчасовими лісокористувачами і громадськістю – з іншого, при розгляді питання про притягнення до відповідальності довгострокових тимчасових лісокористувачів за порушення кримінального, адміністративного, цивільного законодавства.

Так, наприкінці 2008 р. низка видань поширила у мережі Інтернет відкрите звернення 33 директорів баз відпочинку смт Коблеве у Березанському районі Миколаївської області з приводу незаконних дій посадових осіб приватного підприємства «ААС» [5; 17]. Автори звернення просили провести перевірку щодо факту незаконних дій при використанні земельної ділянки пляжу власниками підприємства та законності дій посадовців, що видали нижчезгадане розпорядження. Підприємству «ААС» розпорядженням голови Миколаївської обласної державної адміністрації «з метою надання пляжних послуг» у довгострокове тимчасове користування терміном на 49 років виділена лісова ділянка, яка перебувала в постійному користуванні ДП «Очаківське лісомисливське господарство» Миколаївського обласного управління лісового та мисливського господарства [15]. Цінність виділених ділянок полягала в їхньому розташуванні в межах прибережної захисної смуги (пляжної зони) Чорноморського узбережжя. На ділянці не було жодної лісової рослинності, сама ділянка – вкрита суцільним шаром піску і, на думку місцевих мешканців, «не містила жодних ознак лісових ділянок (зокрема – лісової рослинності)» [5].

За заявами директорів баз було проведено низку перевірок, зокрема прокуратурою Миколаївської області встановлено, що ПП «ААС» у пляжній зоні відпочинку «Коблеве», порушуючи законодавство, без дозволу на виконання

будівельних робіт самовільно зводяться двоповерхове літнє кафе та інші споруди. Однак попри зафіксовані акти перевірок Інспекції державного архітектурно-будівельного контролю у Миколаївській області, відповідно до яких на території пляжної зони відпочинку «Коблеве» було збудовано капітальну споруду літньої естради та двоповерхову будівлю літнього кафе, Вищий господарський суд України залишив без задоволення вимоги прокурора та визнав вище згадані споруди тимчасовими будівлями [10], і станом на сьогодні ПП «ААС» досі має право довгострокового тимчасового користування ділянкою в рекреаційній зоні урочища «Коблеве» [20].

Виклад основного матеріалу. Наведемо деякі судження стосовно наведеного прецеденту. Лісовий кодекс України надає право довгостроковим тимчасовим лісокористувачам вести господарську діяльність на лісовій ділянці та отримувати від такої діяльності продукцію і доходи. Беручи таке до уваги, можна припустити, що жодних порушень законодавства у реалізації «бізнес-плану» миколаївських підприємців з утримання лісової прибережної ділянки не вбачається. Однак вони не врахували одного з суттєвих положень екологічного законодавства, яким декларується право громадян на вільний доступ у ліси [8]. Оскільки в цій ситуації *de facto* звичайний морський пляж має *de jure* статус лісу, то, виходячи з положень закону, тимчасовий лісокористувач зобов'язаний безперешкодно пускати всіх бажаючих до пляжної зони. До речі, у прибережній смузі спірної ділянки Чорного моря нормативно не встановлена водоохоронна зона, отже, спірна земельна ділянка формально не була віднесена до водного фонду, залишаючись землями лісогосподарського призначення. Напевне, законодавець не передбачив ситуації, коли прибережні берегові смуги морського узбережжя перебуватимуть у постійному користуванні держлісгоспів і цим користуватимуться винахідливі підприємці.

Не менш жваве обговорення громадськості викликав конфлікт з тимчасовими лісокористувачами у Канівському районі Черкаської області. 22 вересня 2009 р. обласною державною адміністрацією було видано розпорядження, згідно з яким лісова ділянка, що перебуває в постійному користуванні «Канівського лісгоспу», виділена в довгострокове тимчасове користування київському ТОВ «Власок» в культурно-оздоровчих цілях терміном на 49 років [19]. Незадовго до цього дванадцятьом приватним підприємствам так само було виділено 12 лісових ділянок загальною площею приблизно 6 га терміном на 49 років в адміністративних межах району [19]. Особливістю виділеного лісу було його унікальне місцезнаходження в одному з наймальовничіших куточків Черкащини – на узбережжі Канівського водосховища.

Причина бойкоту громадськістю виділення указаних ділянок полягала в конфлікті мешканців с. Ліпляве та найманих лісокористувачами співробітників служби охорони. Останні не тільки заборонили пройти до берега Дніпра, а й взагалі не пустили громадян у ліс. На запитання, для яких потреб взяті ділянки, представники лісокористувачів зухвало відповіли:

«...а Вам яка різниця? Захочемо, польоти комарів досліджувати будемо...» [6]. Реакція черкашан була закономірною – вони звернулись до сільської ради за роз'ясненнями, однак її керівництво пояснити нічого не змогло за браком відповідної інформації.

Наступним кроком громади на шляху до з'ясування обставин справи стало депутатське звернення до Генеральної прокуратури України, ініційоване трьома депутатами Канівської районної ради, з вимогою провести перевірку за наведеними фактами. На думку депутатів, слід було провести відповідний конкурсний відбір при наданні землі, погодити рішення з сільськими радами, забезпечити прозорість погодження у відповідних державних органах. Підозри також викликав і маленький розмір орендної плати [7]. Однак попри очевидні ознаки корупційного правопорушення, Генеральна прокуратура України доручила провести перевірку обласній прокуратурі, представники якої невдовзі направили депутатам Канівської районної ради листа про відсутність підстав для прокурорського реагування, первинна перевірка обласної прокуратури жодних порушень не виявила, а погрози начальника обласного УДСБЕЗ щодо порушення кримінальної справи так і залишились погрозами [1; 18].

14 травня 2010 р. прокурор Черкаської області в порядку нагляду за дотриманням природоохоронного законодавства вніс до обласної державної адміністрації протест № 07/4-2197-10 про скасування розпорядження від 20 березня 2010 р. № 61 «Про виділення в довгострокове тимчасове користування лісових ділянок», яке, на думку прокурора, видане з порушенням вимог закону, а саме: цим розпорядженням низці приватних підприємств надано у платне довгострокове тимчасове користування лісові ділянки, що знаходяться в адміністративних межах Ліплявської сільської ради Канівського району Черкаської області площею 22 га та Пекарівської сільської ради Канівського району Черкаської області площею 10 га для використання в культурно-оздоровчих цілях терміном на 49 років [9]. Приводом для опротестування, на думку прокуратури, стало порушенням вимог статей 37, 38 Лісового кодексу та статей 85, 88 Водного кодексу України [2; 8]. Варто зазначити, що на той час в області вже змінився керівник виконавчої влади, а попереднє керівництво (яке й видавало резонансні розпорядження) звільнилось із займаних посад. Новопризначений голова обласної адміністрації С. Б. Тулуб не лише повністю задовольнив вимоги обласного прокурора щодо повернення трьох ділянок, а й скасував майже всі попередні розпорядження про надання лісових ділянок у довгострокове тимчасове користування [24]. Було ухвалено безпрецедентне розпорядження № 102 від 21.05.2010 р., згідно з яким позбавлено фактичних підстав набуття ділянок понад півтора десятка тимчасових лісокористувачів [25]. Проте правомірність такого акта викликала сумніви у фахівців у сфері права, адже ст. 43 Закону «Про місцеві державні адміністрації» встановлено, що розпорядження голови дер-

жавної адміністрації, що суперечать Конституції України, законам України, рішенням Конституційного Суду України, іншим актам законодавства або є недоцільними, неекономними, неефективними за очікуваними чи фактичними результатами, скасовуються Президентом України, головою місцевої державної адміністрації вищого рівня або в судовому порядку [14]. Окрім цього, Конституційний Суд України в рішенні у справі про скасування актів органів місцевого самоврядування вказав, що органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення [22]. Тому незадоволені лісокористувачі, зокрема ПП «ШАУН ДСК», звернулись до Черкаського окружного адміністративного суду, який задовольнив їхній позов про часткове скасування розпорядження Черкаської ОДА постановою від 14 лютого 2011 р. [12]. Однак крапку в цій справі досі не поставлено – після тривалого процесу оскарження вище згаданої постанови в апеляційній та касаційній інстанціях у 2015 р. Верховний Суд України скасував попередню ухвалу Вищого адміністративного суду України та направив матеріали на новий касаційний розгляд [9]. Описаний конфлікт яскраво засвідчив, що на місцях органи влади відчувають гостру потребу в належному врегулюванні правовідносин у сфері лісокористування, а громадськість має брати безпосередню участь у вирішенні цих питань.

Повертаючись до обговорення саме законності рішення про надання ділянок лісового фонду в довгострокове тимчасове користування лісами кільканадцятьом невідомим місцевим жителям приватним підприємствам, виникає слушне запитання щодо доцільності розмежування лісових ділянок на кожне підприємство, адже закон не забороняє отримати таку площу єдиним масивом на одну юридичну особу. Цілком логічно припустити, що підприємці в цій схемі вирішили використовувати установчі документи таких підприємств як своєрідний «державний акт на право користування лісовими ділянками». Як відомо, ЛК України забороняє тимчасовим лісокористувачам передавати лісові ділянки у користування іншим особам, однак закон дозволяє засновникам і власникам приватних підприємств продавати майнові права на засновані ними юридичні особи [8]. Це означає, що після продажу документів на підприємство новому власнику передається і відповідна лісова ділянка, яка перебуває в його користуванні. Тому таку «лазівку» і збирались використати лісокористувачі для подальшого продажу «у роздріб» корпоративних прав на приватні підприємства разом з основним активом – лісовими ділянками. Виникнення таких ситуацій є вкрай загрозливим сигналом для влади, оскільки свідчить, що недобросовісний сегмент бізнесу вже використовує недосконалість лісового законодавства для корисливих спекуляцій. Адже процедура отримання лісів у довгострокове тимчасове користування є доволі

нескладною та непрозорою, а будь-які законні обмеження на виділення лісових ділянок майже відсутні. Необхідні погодження обласного управління та держлісгоспів були отримані, тому можна цілком впевнено припустити, що керівництво обласної адміністрації, видаючи розпорядження, діяло в межах наданої компетенції і формально вимог закону не порушило [6]. Через брак нормативного регулювання встановлення розмірів збору за використання корисних властивостей лісів, обласні державні адміністрації мають право встановлювати вельми низькі розміри плати.

Отже, проблеми контролю за дотриманням лісового законодавства на місцях, а також подальшого притягнення до юридичної відповідальності залишаються невирішеними. Нижче наведемо кілька випадків порушення лісового законодавства, виявлених під час перевірок діяльності тимчасових лісокористувачів, які використовують ділянки на умовах довгострокового тимчасового користування лісами.

Так, за інформацією Державної екологічної інспекції у Львівській області, її співробітниками було проведено перевірку дотримання вимог природоохоронного законодавства при довгостроковому тимчасовому користуванні лісами суб'єкта підприємницької діяльності С. І. Мединської, якій строком на 49 років було надано лісову ділянку площею 1,6 га для культурно-оздоровчих та рекреаційних потреб у ДП «Золочівський лісгосп». В укладеному договорі встановлено такі обмеження щодо використання ділянки: без права вирубки дерев, капітального будівництва, знищення лісової підстилки будівельними роботами, а також будівництва бетонних доріжок, пошкодження дерев та кущів. Однак під час перевірки було виявлено низку порушень, що могли стати причиною розірвання договору: територія площею 0,4 га загорожена парканом, на ній збудовано два дерев'яні будиночки, металеву споруду, а також розташовано десять дерев'яних альтанок; до одного з будиночків підведено газові труби; знайдено споруджений каналізаційний колектор, перелив з якого здійснюється безпосередньо в ґрунт. Шкода, заподіяна лісу внаслідок самовільної рубки дерев, становила 2274 грн, однак жодної інформації про подальший рух справи про адміністративне правопорушення або про розірвання договору довгострокового тимчасового користування лісовою ділянкою громадським активістам віднайти не вдалося [4].

Однак деінде позовні вимоги щодо розірвання договорів довгострокового тимчасового користування лісових ділянок через встановлені факти самовільної забудови, рубки лісу та встановлення парканів задовольняють у суді та повертають землю постійному лісокористувачу під тиском громадськості. Так, наприклад, Харківською ОДА у 2010 р. трьом фізичним особам було надано лісові ділянки Червоноосколівського лісництва ДП «Ізюмське лісове господарство» загальною площею 2,2 га для рекреаційних цілей терміном на 49 років [19]. За деякий час мешканці області звернулися до органів місцевого самоврядування з численними скаргами про проведення на землях

природно-заповідного фонду області будівництва. Цей факт був підтверджений комісією по обстеженню земельних ділянок лісового фонду, розміщених у рекреаційно-охоронній зоні Червонооскільського водосховища за межами населених пунктів Червонооскільської сільської ради. З акта перевірки від 4 червня 2010 р. випливає, що на об'єднаних в одну трьох лісових ділянках проводилося будівництво паркану. Опитані наймані працівники не мали жодної земельної, будівельної, дозвільної документації та навіть ліцензії на здійснення будівельної діяльності [21]. Здійснювана лісокористувачами діяльність була визнана судом істотним порушенням не лише умов договорів, укладених з постійними лісокористувачами, але й рішення Харківської обласної ради, яким передбачено, що на землях, що резервуються, не допускається без погодження з обласною радою промислове, дачне та інше будівництво. Згідно з переліком до таких територій віднесено й Червонооскільське водосховище та землі, прилеглі до нього [16].

Не менш актуальними для України є спори, пов'язані з оскарженням неправомірних дій державних адміністрацій, обласних управлінь лісового та мисливського господарства, лісгоспів стосовно непрозорого прийняття рішень та надання погоджень при виділенні лісових ділянок. Так, 15 травня 2008 р. представники ПП «Едікула» звернулися з листом до Харківської ОДА з клопотанням виділити в довгострокове тимчасове користування для рекреаційних цілей терміном на 49 років лісової ділянки площею 2 га, розташованої на території Печенізької селищної ради, за межами населених пунктів, для створення зони відпочинку, за рахунок лісів Чугуєво-Бабчанського держлісгоспу, без зміни її цільового призначення [11]. У відповідь на адресу приватного підприємства надійшов лист від Харківського обласного управління лісового та мисливського господарства, де заявникам було відмовлено у наданні ділянки з посиланням на розпорядження КМ України № 610-р від 10.04.2008 р. [3]. Більшості фахівців у галузі екологічного права відомо, що указаний доволі суперечливий (з точки зору закону) акт стосується заборони надання земель лісового фонду у власність або оренду. Згідно з вимогами цього документа, Держкомлісгоспу (нині – Державному агентству лісових ресурсів України) було наказано зупинити прийняття рішень про надання згоди на вилучення земельних лісових ділянок, передачу їх у власність та оренду зі зміною цільового призначення, що суперечить низці положень лісового законодавства. Зокрема, ст. 1 ЛКУ надається визначення земельних лісових ділянок та лісових ділянок, і, виходячи з їхнього змісту, вони не є тотожними, а окремими юридичними поняттями, і, відповідно, процедури оформлення прав на вказані ділянки є різними. Лісовим кодексом передбачено, що об'єктом довгострокового тимчасового користування можуть бути всі ліси, які перебувають у державній, комунальній або приватній власності. Таким чином, Лісовим кодексом не встановлено заборони щодо отримання фізичною або юридичною особою в довгострокове тимчасове користування лісової ділянки. Дослідивши обста-

вини справи, суд дійшов висновку, що обласна адміністрація своїми діями, які полягали у ненаданні належної відповіді на звернення позивача, порушила вимоги статей 9, 10, 21 Закону України «Про інформацію» [13] та ст. 31 Лісового кодексу України, та зобов'язав Харківську ОДА ухвалити розпорядження про надання ПП «Едікула» вказаної лісової ділянки [11].

Висновки. Таким чином, виходячи з аналізу наведених прецедентів, можна дійти однозначного висновку, що лісове законодавство недостатньо врегульовує питання притягнення до відповідальності за правопорушення у сфері довгострокового тимчасового користування лісами в Україні. Лісокористувачі почасти не дотримуються вимог договору довгострокового тимчасового використання в частині заборони проведення господарської діяльності, а також масово споруджують паркани, чим перешкоджають місцевим мешканцям доступ до природних ресурсів. Процедура отримання лісових ділянок залишається непрозорою та вкрай корумпованою, і громадяни вимушені звертатися до суду для притягнення обласних державних адміністрацій до адміністративної відповідальності за необґрунтовані відмови у виділенні лісових ділянок у довгострокове тимчасове користування. На наше переконання, дієве вирішення сучасних проблем полягає не в збільшенні штрафів за відповідні адміністративні та інші правопорушення, а у підвищенні ступеня прозорості і відкритості дозвільної системи, обмеження корумпованої практики розподілу лісових ділянок у кабінетах чиновників. Не менш важливим є й втілення принципу невідворотності юридичної відповідальності та запровадження системних змін у структуру суспільних відносин з тим, аби ліквідувати передумови для зловживань.

Список літератури:

1. 16 гектарів лісу віддали фірмам для «вивчення польотів комарів та комах» [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2010/05/13/5037517>.
2. Водний кодекс України : Закон України від 6 черв. 1995 р. за № 213/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
3. Деякі питання розпорядження земельними лісовими ділянками : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2008 р. за № 610-р // Офіційний вісник України. – 2008. – № 31. – Ст. 1001.
4. Екоінспекція виявила порушення на території Золочівського лісгоспу [Електронний ресурс] // Український лісовод. – Режим доступу : <http://www.lesovod.org.ua/?q=node/5122>.
5. Звернення щодо незаконних дій в прибережній захисній смузі вздовж Чорного моря в курортній зоні с. Коблеве (Миколаївська область) [Електронний ресурс] // Николаевская областная Интернет-газета. – Режим доступу : <http://novosti-n.mk.ua/analytic/read/?id=397>.
6. Кому не дає спати «слава» Лозинського, або хто збирається досліджувати польоти комарів у лісах під Каневом [Електронний ресурс] // Друзі лісу. – Режим доступу : <http://pryroda.in.ua/lis/komu-ne-daye-spaty-slava-lozynskogo/#more-59>.
7. Ліси на березі Дніпра передавали на 49 років за 37 грн на рік [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – Режим доступу : <http://gazeta.ua/index.php?id=341869>.
8. Лісовий кодекс України : Закон України від 21 січ. 1994 р. за № 3852-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 99.

9. Постанова Верховного суду України від 10 лют. 2015 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43141696>.
10. Постанова Вищого господарського суду України від 20 трав. 2010 р. у справі №15/407/09 [Електронний ресурс] // Вищий господарський суд України. – Режим доступу : http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_2810060.html.
11. Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 13 листоп. 2008 р. у справі № 2а-22376/08 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3211401>.
12. Постанова Черкаського окружного адміністративного суду від 14 лютого 2011 р. у справі № 2а-6800/10/2370 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/13946334>.
13. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
14. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. за № 586-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 20-22. – Ст. 190.
15. Про надання лісової ділянки в довгострокове тимчасове користування ПП «ААС» [Електронний ресурс] : розпорядження Миколаївської обласної державної адміністрації від 21 квіт. 2008 р. за № 157-р // Ліга: Закон. – 1 файл. – MI080133.LHT.
16. Про резервування природних територій та об'єктів для наступного віднесення до природно-заповідного фонду області [Електронний ресурс] : рішення Харківської обласної ради від 6 верес. 2007 р. № 370-V // Харківська обласна рада. База даних нормативних документів. – Режим доступу : http://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=1547&base=77.
17. Прокуратура визнала, що губернатор Миколаєва незаконно передав в оренду коблевські пляжі [Електронний ресурс] // Коментарі. – Режим доступу : http://ua.comments.ua/politics/94350-Prokuratura_viznala_shcho.html.
18. Прокурор Черкащини Лісовий – «ворог лісу»? [Електронний ресурс] // Український лісовод. – Режим доступу : <http://www.lesovod.org.ua/node/6439>.
19. Реєстр договорів довгострокового тимчасового користування лісовими ділянками, які перебувають в постійному користуванні державних підприємств, що належать до сфери управління Держлісагентства України, за період 2006 – 2011 рр. та перше півріччя 2012 р. [Електронний ресурс] / Державне агентство лісових ресурсів України. – Режим доступу : <http://dklg.kmu.gov.ua/forest/document/117256;/2014-01-13.xls>.
20. Рішення Господарського суду Миколаївської області від 28 жовт. 2014 р. у справі №915/1955/13 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41278261>.
21. Рішення Ізюмського міськрайонного суду Харківської області від 7 лют. 2012 р. у справі № 2016/2-1006/11 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/>.
22. Рішення Конституційного Суду України від 16 квіт. 2009 р. № 7-рп/2009 (у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень ч. 2 ст. 19, ст. 144 Конституції України, ст. 25, ч. 14 ст. 46, частин 1, 10 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [Електронний ресурс] / Конституційний Суд України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=50464>.
23. Середюк В. Сучасний стан і тенденції здійснення наукових досліджень юридичної відповідальності в теорії права / В. Середюк // Вісник прокуратури. – 2015. – № 3. – С. 100–108.
24. Тулуб заявляє про скасування 30 земельних рішень від попередників [Електронний ресурс] / Главний портал города Черкасы. – Режим доступу : <http://www.gorod.ck.ua/news/5074/>.
25. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 25 верес. 2014 р. у справі № К/9991/41464/11 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40821099>.

Mikulin D. M., Researcher, Department of Environmental Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

Problems of applying legal liability for offenses in the sphere of long-term temporary usage of forests in Ukraine

Problem setting. Today the institute of legal responsibility functionates inefficiently, which can be explained by a weak theoretical development problems of this institution in particular legal sciences (including the environmental law); legislative gaps; low level of skills of the executive officers in the field of environmental protection, rational use, restoration and protection of natural resources. These provisions completely relate as well to the problems of applying legal responsibility for violations in the field of long-term temporary use of forests.

Recent research and publications analysis. Issues of legal responsibility for offenses in the sphere of forest usage were considered in the scientific works of B. Boreiko, S. Kravchenko, O. Shumilo, O. Storchous etc. Anyhow, the legal precedents in the scope of offenses in the sphere of long-term temporary usage of forests in Ukraine remains not studied.

Paper objective is the analysis of the most typical recent legal cases in the scope of long-term temporary usage of forests that demonstrate the roots for conflicts between the forest users, local public authorities and the public.

Paper main body. Based the an analysis of cited precedents, it can be unequivocally concluded that the forest legislation doesn't regulate efficiently the liability for violations in the field of long-term temporary usage of forests in Ukraine. Forest users often fail to comply with the contract terms of using forests in the part of veto on business activity, as well as constructing fences, that impedes the access of local residents to natural resources. The procedure for receiving forest lands in temporary usage is extremely corrupt, and citizens have to go to court to bring regional administrations to administrative responsibility for unjustified refusal to provide forest lands in the long-term temporary usage.

Conclusions of the research. Author believes that the effective solution of modern problems is not to increase fines for administrative and other offenses, but in enhancing the transparency and openness of the permit system, limiting corrupt practices in providing forest lands in temporary usage.

Key words: temporary usage of forests, legal liability, offense, forest land, temporary user.

Надійшла до редколегії 02.07.2015 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

Голіна Володимир Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail : golina1935@mail.ru
ORCID 0000-0001-9166-3472

УДК 343.97:343.85

КРИМІНОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИННОСТІ: ПОНЯТТЯ, СПЕЦИФІКА, СТРУКТУРА, ОБ'ЄКТ ЗАПОБІЖНОГО ВПЛИВУ

У статті розглядається комплекс питань, присвячених кримінологічній профілактиці як складовій частині спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. Дається визначення її поняття та структура, обґрунтовується специфіка цього напрямку протидії злочинності, приділена увага об'єкту запобіжного впливу саме кримінологічної профілактики злочинності.

Ключові слова: кримінологічна профілактика, поняття, структура, спеціально-кримінологічне запобігання злочинності, об'єкт, запобіжний вплив, криміногенність.

Голіна В. В., доктор юридических наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, Національний юридический університет імени Ярослава Мудрого, Україна, г. Харьков.
e-mail : golina1935@mail.ru ; ORCID 0000-0001-9166-3472

Кримінологическая профилактика преступности: понятие, специфика, структура, объект предупредительного воздействия

В статье рассматривается комплекс вопросов, посвященных криминалогической профилактике преступности как составной части специально-криминалогического предупреждения

преступности. Даётся её понятие и структура, обосновывается специфика этого направления противодействия преступности, уделяется внимание объекту предупредительного воздействия именно криминологической профилактики преступности.

Ключевые слова: криминологическая профилактика, понятие, структура, специально-криминологическое предупреждение преступности, объект, предупредительное воздействие, криминогенность.

Постановка проблеми. Злочинність («зло чинити») – одна із стародавніх форм соціального буття, яка існує, незважаючи на палке бажання переважної частини людства позбутися її. Це складне соціальне явище, причини й умови якого пов'язані як із генетичними схильностями людей до відхиленої, у тому числі злочинної поведінки, так і з вадами та недосконалістю самого суспільства й ступенем його здатності формувати правослухняну людину. У процесі історичного розвитку людство поступово переконувалося, що для ефективної протидії злочинності недоцільно впливати на тіло, плоть злочинця (жорстокі, нелюдські покарання). Потрібно змінити духовний стан людини, а це можливо шляхом усунення тих різноманітних подразників, які посилюють людські пристрасті і ведуть до нераціональної, деструктивної поведінки. Отже, для протидії злочинності недостатньо тільки кримінально-правових заходів. При всій важливості останніх, очевидно, що вони носять обмежений характер, бо повністю не зачіпають причин і умов злочинності. Виникло (ще з давніх часів) розуміння, що для більш-менш перспективної протидії злочинності потрібні не тільки спеціальні, в тому числі кримінально-правові, але й загально-правові заходи щодо удосконалення суспільних відносин, законодавства, культури, виховання, побуту, самої людини, усунення (при можливості) негативних явищ і процесів у суспільстві, впровадження законності й справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея зв'язку права, справедливості, законності і запобігання злочинності знаходить свій значний розвиток у роботах мислителів і просвітителів XVII-XIX століть: Т. Мора, Ж.-Ж. Руссо, Т. Кампанелли, Ж. Мельє, І. Бентама, Ш. Монтеск'є, Вольтера, Ч. Беккарія, К. Сен-Симона, Ш. Фур'є, р. Оуена та ін. Тоді ж у науці виникло й утвердилось положення про правову державу, в якій право є могутнім регулятором суспільних відносин і засобом вирішення суспільних суперечностей [6, с. 14–18].

Теорія протидії злочинності переважно шляхом її запобігання збагатилась новим змістом завдяки науковим працям вітчизняних і зарубіжних криминологів і вчених інших галузей знань XIX-XXI ст. У їх творах були закладені філософські, соціологічні, моральні психологічні, соціальні, антропологічні, організаційно-управлінські, економічні, педагогічні, пенітенціарні та інші основи запобігання злочинності й окремих її проявів (Ю. Антонян, А. Геррі, А. Кетле, Ч. Ломброзо, Д. Дриль, Е. Дюркгейм, Г. Тард, Е. Феррі, р. Гарофало, О. Кистяківський, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, М. Гернет, А. Герцензон, Е. Сатерленд, Н. Кузнецова, В. Кудрявцев, О. Сахаров, І. Карпець, А. Зелінський, В. Дрьомін, О. Туляков, О. І. Литвинов, А. Закалюк, В. Шакун,

Б. Головкін та багато інших). Разом із тим окремих робіт, присвячених власне проблемі кримінологічної профілактики як складової частини спеціально-кримінологічного запобігання злочинності, досі не було.

Мета статті – дати уявлення про кримінологічну профілактику як самостійний напрям запобігання злочинності, що має свою специфіку, структуру і об'єкти запобіжного впливу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, запобігання злочинності – це соціальна політика держави, спрямована на подолання кримінально небезпечних суперечностей у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витиснення (так зване загально-соціальне запобігання), а також спеціальна випереджальна практика протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів (спеціально-кримінологічне запобігання).

Теорія і практика розробки та реалізації заходів і методів руйнівного впливу на явища і процеси, які зумовлюють або можуть зумовлювати активізацію криміногенного потенціалу суспільства у виді злочинних проявів, а також недопущення їх здійснення на різних стадіях злочинної поведінки, тобто на стадіях формування кримінальної мотивації, виникнення умислу на вчинення злочинів, готування до злочинів та замаху на злочини, називається спеціально-кримінологічним запобіганням. Зважаючи на викладене, можна зробити висновок, що завдання спеціально-кримінологічного запобігання є як запобігання виникненню детермінуючих злочинні прояви негативних явищ і процесів, обмеження, їх розповсюдження і сфери дії, і навіть усунення, так і оперативне (силове) реагування на формування і розвиток злочинної поведінки. У зв'язку з цим спеціально-кримінологічне запобігання здійснюється за трьома головними напрямками: а) кримінологічна профілактика; б) відвернення злочинів; в) припинення злочинів [9, с. 357–400].

Кримінологічна профілактика злочинності є найбільш складним і разом з тим тонким по розробці і виконанню наступальним запобіжним діям. Незважаючи на значний інтерес учених і практиків до проблеми профілактики злочинності, багато питань її теорії потребують вивчення. Перш за все, це стосується структури профілактики, правильне змістовне розуміння якої має не тільки суто теоретичне, а й практичне значення. Справа в тому, що деякі вчені взагалі не бажають виокремлювати цей особливий кримінологічний напрям у протидії злочинності і використовують термін «профілактика» як синонім терміна «запобігання» [1, с. 9]. На наш погляд, це все одно, що, наприклад, у медицині вчені і практики відмахнулися б від медичної профілактики, яка дала людству доленосні засоби збереження здоров'я та виживання і лікування небезпечних хвороб (щеплення, вакцинація, гігієна, вітаміни тощо).

Отже, профілактика означає вжиття заходів, які здатні перешкодити реалізації небажаних явищ, подій, зв'язків, наслідків чогось. Завчасне вживання заходів як певна предметна діяльність включає до себе заходи щодо випере-

дження виникнення або використання у злочинних цілях криміногенних явищ і процесів, обмеження розповсюдження і послаблення дії вже існуючих, усунення їх, а також захисту осіб та різних соціальних (матеріальних і духовних) цінностей і благ від можливих злочинних посягань. Залежно від того, на які прогнозовані чи існуючі криміногенні явища і процеси, людські дії спрямована профілактична діяльність, її можна представити за принципом професіоналізації і спеціалізації як окремі види кримінологічної профілактики: а) профілактика випередження; б) обмеження; в) усунення; г) захисту. Вважаємо, не дивлячись на можливі заперечення учених, що сьогоденна практика протидії злочинності потребує саме такої структури кримінологічної профілактики, оскільки в ній дійсно викристалізуються види діяльності, які вимагають специфічних навичок, вмінь, підготовки, знань, тобто того, на що на практиці не звертається належної уваги і, відверто кажучи, не сприймається державою і суспільством. Неможливо не погодитися з А. Е. Жалінським, який зазначає, що професіоналізація і спеціалізація у сфері запобігання злочинності полягає в тому, що вона, по-перше, потребує все більше спеціальних, у тому числі кримінологічних, знань, підготовки, заснованих на кримінологічній базі; по-друге, в тому, що розширюється коло посадових осіб, для яких ця діяльність є основною або провідною; по-третє, всередині профілактики утворюються види діяльності, які потребують специфічних знань, навичок та вмінь [4, с. 283].

Динаміка і трансформація спеціальних процесів, які відбуваються у суспільстві, зобов'язують суб'єктів запобіжної діяльності передбачати і випереджати виникнення нових кримінологічних явищ і процесів або нових зв'язків на тлі тих, що вже існують і діють. Розрив за часом між виникненням і осмисленням кримінологічної проблеми, як свідчить практика, прямо пропорційна небезпеці поглиблення протиріч, появи негативних наслідків, які дорого коштують нашому суспільству і державі (алкоголізм, торгівля людьми, міграція, наркоманія, корупція, сімейне насильство, безпритульність, жебрацтво тощо).

Профілактика випередження – це вид запобіжної діяльності спеціалізованих суб'єктів, заснований на прогнозі, що спрямована на недопущення виникнення криміногенних явищ і процесів, які здатні масово формувати злочинну мотивацію. Профілактика випередження заздалегідь інформує владу про суспільно небезпечні явища, що можуть виникнути в разі здійснення тих чи інших соціально-економічних заходів і безпосередньо або опосередковано детерминувати певні злочинні прояви. Наприклад, своєчасне врегулювання суспільних відносин з метою усунення в такий спосіб причин та умов майбутніх (можливих) злочинів. Ті чи інші недоліки у різних сферах буття і діяльності людей швидко неправомірно використовуються частиною членів суспільства у власних інтересах. Як відзначає відомий російський кримінолог В. В. Лунєєв, інші галузі права, на які покладено завдання оптимального правового регулювання суспільних відносин у різних сферах, а саме в них зосереджено головні детермінанти, що обумовлюють вчинення злочинів, міцно відгородилися від

надання будь-якої допомоги у вирішенні кримінологічних проблем. Однак те чи інше правове регулювання різних сфер суспільних відносин створює або прямі й побічні передумови для злочинності, або правові перепони до їх здійснення, запобігаючи їх вчинкам на різних стадіях визрівання намірів суб'єкта та вирішення своїх проблем злочинним шляхом [8, с. 111]. Злочинність, як пише В. М. Дрьомін, у своїй основній масі віддзеркалює особливості задоволення тих чи інших потреб людини у межах певного різновиду його предметної діяльності [3, с. 90]. Ось чому професор А. І. Долгова визначає злочинність як «соціальне явище, яке полягає у вирішенні частиною населення своїх проблем з винним порушенням кримінально-правової заборони» [2, с. 7].

Прикладом можливого впровадження профілактики випередження є реалізація ідеї кримінологічної експертизи законопроектів в Україні, цінність якої, за думкою її розробника академіка А. П. Закалюка, вбачається саме в тому, що вона дає обґрунтування для своєчасної, як правило, ще до прийняття останніх у формі закону, суспільно доцільної фахової корективи їх змісту, спрямованої на усунення сумнівних або суперечливих норм, і тим самим запобігає негативним наслідкам упровадження законів у життя у вигляді створення сприятливих умов для вчинення злочинів [5, с. 191-192].

Профілактика обмеження передбачає вжиття таких запобіжних заходів, що перешкоджають поширенню в країні, регіоні, місті криміногенних явищ, детермінації окремих видів злочинності та формуванню типових рис різних категорій злочинців [7, с. 80]. У наукових працях профілактика обмеження спеціально не виділяється і частіше розглядається як метод, різні способи організації і управління діяльністю, спрямованої на обмеження факторів і явищ, які детермінують злочинні прояви. Але уже сам факт, що цей метод характеризується сукупністю різних способів організації і управління діяльністю певних суб'єктів, тобто, по суті, діяльність несе яскраво виражений спеціалізований характер, наводить на думку, що профілактика обмеження не стільки спосіб чи метод, скільки вид кримінологічної профілактики, як ми її розуміємо, яка має свої об'єкти запобіжного впливу, ресурсне забезпечення, фахівців, критерії оцінки результатів здійснення та ін. Обмежувальні заходи застосовуються тоді, коли йдеться про явища та процеси, існування яких неминуче в силу певних історичних умов, і які не можуть бути усунені за короткі строки. Отже, профілактика обмеження – і як метод, і як сукупність специфічних заходів, і як вид діяльності – займає проміжне місце між профілактикою випередження і профілактикою усунення. Відомо, що багато негативних явищ у сучасному житті, як це не прикро усвідомлювати, не можуть бути усунені, ліквідовані тими засобами і технологіями, які є у розпорядженні держави та суспільства. Це реальний факт і його слід враховувати у запобіжній діяльності. Профілактика обмеження ставить перед усіма суб'єктами (перш за все не зайнятими тільки протидією злочинності) і намагається вирішити не утопічні, а реальні завдання – завдання складні, можливо на цей час нерозв'язні, але разом з тим

які потребують вирішення. Профілактика обмеження – це застереження від волонтаризму у сфері запобігання злочинності. Наприклад, заходи щодо обмеження незаконного обігу в Україні наркотичних речовин; обмеження поширення віктимізації населення; вживання спиртних напоїв за місцем роботи і в громадських місцях; продажу алкогольних напоїв неповнолітнім; заходи щодо обмеження торгівлі людьми; незаконного обігу вогнепальної зброї, вибухових пристроїв, бойових припасів; фінансування тероризму; корупції та ін.

Профілактика усунення визначає таку діяльність суб'єктів, яка декриміногенізує або навіть ліквідує негативні явища та процеси, що детермінують злочинні прояви. Успіхи профілактики усунення наразі дуже скромні. Жодне велике кримінологічне явище нам ліквідувати не вдалось. Навпаки, з'явилися нові (наприклад, кіберзлочинність, тероризм, торгівля органами або тканинами людини тощо). У зв'язку з цим перед наукою і практикою ставиться завдання пошуку нових профілактичних заходів (профілатехніка, профілатехнологія) та їх експериментальної перевірки, без чого неможливо виробити прийнятні рішення проблеми. Невдачі у проведенні профілактики усунення злочинності та її проявів можуть свідчити як про неадекватність використання засобів, некомпетентність виконавців, поверхові судження щодо природи явищ, так і про їх несвоєчасність або передчасність. Як показує світовий досвід, усунення деяких асоціальних транснаціональних явищ перетворюється на війну (США – «сухий закон»; Колумбія – війна з наркобізнесом; Ірак – протидія тероризму; Сомалі – морське піратство та ін.). Профілактика усунення – бюджетозатратна протидія злочинності. Здійснення профілактики усунення негативних явищ потребує від держави і суспільства розроблення відповідних наукових і управлінських підходів, досвіду, фахівців, наукового, правового, фінансового, матеріально-технічного та іншого ресурсного забезпечення. Отже, тільки багата держава здатна здійснити цей масштабний кримінологічний проект.

Профілактика захисту розглядається як сукупність заходів, що здійснюються з метою ліквідації умов, які сприяють виникненню злочинних проявів, та (опосередковано) антисуспільних поглядів. На відміну від профілактики усунення чи обмеження, профілактика захисту має за мету створення достатнього захисту і безпеки людей та речей, рухомого і нерухомого майна, а також зовнішніх перешкод на шляху посягання на суспільні цінності. Профілактика захисту, якщо взяти її окремо, зрозуміло, остаточно не вирішує питання ліквідації криміногенних явищ або відвернення криміногенної мотивації, але її повсюдне і послідовне проведення ускладнює, а подекуди і робить неможливим вчинення значної групи (особливо майнових) злочинів. Форми реалізації заходів профілактики захисту відомі і широко використовуються практикою протидії злочинності з давніх-давен (нічні дозори, віконні ґрати, металеві двері, складні замки, озброєність населення (в деяких країнах), прилади спостереження, протиугонні засоби, пакетування товарів та багато інших захисних пристосувань). Але головне не в цьому: профілак-

тика захисту, як світова стратегія зменшення практичних можливостей злочинних проявів, потребує наукового обґрунтування запобіжного впливу на свідомість потенційних злочинців технічної охоронної озброєності суспільства, вивчення практики уразливості і можливостей захисту тих чи інших матеріальних і духовних цінностей від злочинних посягань, використання новітніх засобів їх захисту в різних сферах життя, виробництва, розподілу благ тощо, зацікавленість держави в залученні та впровадженні різних ноу-хау, дослідження доцільності запозичення світового досвіду профілактики захисту в національному просторі та ін. Проте не все так просто. Потрібні державні структури, які б займалися цією проблемою.

Кримінологічна профілактика повинна бути суб'єктна, оскільки заходи запобігання пов'язані з конкретними суб'єктами, їх можливостями та ресурсним забезпеченням. А щоб результативно функціонувати в межах зазначених вище різновидів кримінологічної профілактики, суб'єкт такої пізнавально-практичної діяльності зобов'язаний добре знати об'єкт, з яким він має справу [11, с. 107]. Не заглиблюючись у філософське розуміння об'єкта, в дискусії з цього приводу, у кримінологічному значенні об'єкт запобіжного діяння – це окремі негативні явища і процеси реальної дійсності матеріального і духовного характеру (або їх сукупність), різні за генезою, сферою, формами та інтенсивністю проявів, які взаємодіючи з властивостями особистості, призводять до виникнення на загальному та індивідуальному рівнях протиправної, у тому числі кримінальної, мотивації, наміру, прийняття рішення на вчинення злочинів та їх реалізацію. Поняття об'єкта слабко піддається науковій формалізації, але очевидно, що об'єкт (об'єкти) запобіжного впливу відносяться до категорії кримінологічної детермінації. Ще за часів появи кримінології як науки виник термін «криміногенність» як небезпечна властивість об'єктів створювати ймовірність злочинної поведінки, обумовлювати злочинність [10, с. 292; 6, с. 50–53]. Криміногенність об'єкта – величина змінна, а тому вона може бути відображена кількісно-якісними показниками: ступінь криміногенності (вище – нижче); криміногенний набір (більше – менше); криміногенний інтервал (ближче – далі у кримінальному причинно-наслідковому ланцюгу).

Кримінологічна профілактика – діяльність держави і суспільства, спрямована на недопущення або повернення людського свавілля у русло демократії і законності. Тому важливим є не перелік неконкретизованих об'єктів взагалі кримінологічної профілактики, що ледве чи було б доцільним, а визначення об'єктів залежно від її структурних різновидів, тобто об'єкти профілактики випередження, обмеження, усунення і захисту.

Об'єкти профілактики випередження. Нагадаємо, що профілактика випередження є втручанням спеціалізованих суб'єктів у суспільні відносини різних сфер соціального буття (існуючі чи ті, що можуть з'явитися) з метою перешкодження їх криміногенної дії. Відверто кажучи, зараз це звучить як перебільшення

і навіть як фантастика. Але доти, поки не почне практично впроваджуватися цей різновид профілактики (або її заходи). Складовою частиною механізму виявлення криміногенних об'єктів профілактики випередження є, наприклад, наукова кримінологічна експертиза законопроектів, а згодом загалом проектів нормативно-правових актів, ідея виникла ще у 90-х роках ХХ ст. Тут об'єктами є сумнівні суперечності, дисфункції, невідповідність, інші деструктивні чинники, що можуть призвести до суспільної дестабілізації, економічного, соціального, соціально-психологічного напруження, загострення конфліктів, суперечностей, посилення криміногенності об'єктів, зрештою – можливого вчинення правопорушень і злочинів [5, с. 191]. Отже, об'єктами профілактики випередження є недоліки законопроектів та інших нормативно-правових актів, які можуть бути використані зі злочинними намірами. Це лише один з прикладів встановлення об'єктів профілактики випередження.

Об'єкти профілактики обмеження. Криміногенні об'єкти даного різновиду профілактики знаходяться у сферах суспільних відносин, пов'язаних з такими крупними негативними явищами, як пияцтво, алкоголізм, наркоманія, корупція, вандалізм, тероризм, аморалізм, хуліганство, сексуальні збочення (гомосексуалізм, педофілія тощо), торгівля людьми («біле рабство») та ін. Конкретизація криміногенних об'єктів залежить від природи і поширеності явища. А тому їх можна класифікувати на соціально-економічні, ідеологічні, правові, соціально-гігієнічні, контрольно-дозвільні, медичні, педагогічні та ін. Але в узагальненому вигляді об'єктами профілактики обмеження є: правове регулювання суспільних відносин, що виникають і поширюються у зв'язку з існуванням цих явищ; правосвідомість необмеженого кола осіб; суспільно небезпечна поведінка контингенту осіб, які потребують корекції з боку держави і суспільства; криміногенна поведінка окремих осіб тощо.

Об'єкти профілактики усунення. Її криміногенні об'єкти ті ж самі, що й у попередніх різновидів кримінологічної профілактики. Повторюємо, що криміногенні об'єкти розрізняються залежно від соціального рівня суспільних відносин. Одна справа усунення криміногенних об'єктів на індивідуальному рівні (наприклад, лікування наркотичної чи алкогольної залежності особи), інша – на рівні суспільства. Історія людської цивілізації показує, що усунення крупних криміногенних об'єктів (явищ) на рівні суспільства, держави досить складно, якщо не сказати більше – майже неможливо нині. У державі і суспільстві бракує для цього ресурсів і методів запобіжного впливу. Людина змінюється, але не в кращий бік. Але працювати в цьому напрямі, вести пошук необхідно, що підтверджується світовим досвідом. Скажімо, США – «сухий закон», Колумбія – війна з наркобізнесом, Іран, Сомалі – протидія тероризму і морському піратству, Грузія – боротьба з корупцією. І певні успіхи у людства є! Профілактика усунення – найбільш важкий напрям запобігання злочинності, який потребує відповідних наукових підходів, досвіду, навичок, фахівців, наукового, правового, фінансового та іншого ресурсного забезпечення.

Об'єкти профілактики захисту. До об'єктів профілактики захисту належать, з одного боку, різні засоби захисту та збереження державного і приватного майна, документів, грошей, засоби особистого захисту (зброя, спеціальний одяг, запобіжна реклама, технологічні пристрої, протиугонні засоби, віктимологічні заходи, пристрої спостереження, новітні біотехнології); з другого – правосвідомість потенційних злочинців. Профілактика захисту, як світова стратегія зменшення практичних можливостей злочинних посягань, вимагає наукового обґрунтування запобіжного впливу на свідомість потенційних злочинців, технічної охоронної озброєності суспільства, вивчення практики уразливості і можливостей захисту тих чи інших матеріальних і духовних цінностей від злочинних проявів, використання новітніх засобів їх захисту в різних сферах життя і галузей виробництва, розподілу та зберігання, зацікавленості держави у розробленні та впровадженні різних ноу-хау тощо.

Висновки. Як показує наша дослідницька розвідка, існує певна незавершеність теорії запобігання злочинності, поки в ній фактично відсутнє вчення про об'єкт запобіжного впливу. Деякі вчені лише торкаються цієї проблеми, не розробляючи її, не вирішуючи нагальних теоретичних і практичних завдань. Слід підтримати міркування окремих кримінологів про те, що кримінологічною профілактикою повинні займатися не ті, котрі вміють лише говорити, а ті, які вміють і робити, конструктивно діяти, оптимально поєднуючи вербальні засоби і методи з практичним вирішенням суто утилітарних задач (організаційного, правового, фінансового, технічного та іншого характеру) [11, с. 108-109].

Слід також наголосити, що для вирішення теоретичних і практичних питань визначеність змісту понять у кримінології не менш важлива, ніж у інших науках. На практиці наукове поняття «матеріалізується» у певній діяльності, дозволяє окреслити його зовнішні межі, конкретизувати характер, сферу застосування, відповідні методи і засоби. Здійснення кримінологічної профілактики потребує суттєвого наукового, правового, фінансового, кадрового та іншого ресурсного забезпечення.

Список літератури:

1. Давиденко Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы : монография / Л. М. Давиденко, А. А. Бандурка. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. – 302 с.
2. Долгова А. И. Преступность, её организованность и криминальное общество / А. И. Долгова. – Москва : Российская криминологическая ассоциация, 2003. – 572 с.
3. Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография / В. Н. Дрёмин. – Одесса : Юрид. лит., 2009. – 618 с.
4. Жалинский А. Э. Предупреждение преступлений в условиях НТР / А. Э. Жалинский // Совершенствование мер борьбы с преступностью в условиях научно-технической революции / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – Москва : Наука, 1980. – 283 с.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. / А. П. Закалюк. – Київ : Ін Юре, 2008. – Кн. 3: Практична кримінологія. – 320 с.
6. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посібник / В. В. Голіна. – Харків : Нац. юрид. академія України, 2011. – 120 с.

7. Игошев К. Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений (проблемы социального контроля) / К. Е. Игошев, И. В. Шмаров. – Москва : Юрид. лит., 1980. – 176 с.

8. Лунеев В. В. Правовое регулирование общественных отношений – важный фактор предупреждения организованной и коррупционной преступности : тез. докл. / В. В. Лунеев // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 106–113 .

9. Правова система України: історія, стан, перспективи : в 5 т. – Харків : Право, 2008. – Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. – 840 с.

10. Российская криминологическая энциклопедия / под общ. ред. А. И. Долговой. – Москва : НОРМА, 2000. – 808 с.

11. Смирнов Г. Г. Причинный комплекс преступности как объект криминологического предупреждения / Г. Г. Смирнов // Правоведение. – 2005. – № 2. – С. 104–117.

Golina V. V., Doctor of Law, Full Professor, Full Professor of Department of Criminology and Penitentiary Law, corresponding member NAPrN Ukraine, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : golina1935@mail.ru; ORCID 0000-0001-9166-3472

Criminological crime prevention: the concept, the specifics, the structure, the object of precautionary influence

Problem setting. Crime is one of the oldest existing forms of social life, despite the burning desire of human to destroy it. World history persuades explicitly that cruel, inhumane punishment punishments are inefficient to prevent crime. It's necessary to rebuild human behavior, and this is possible through the elimination of various stimuli that enhance human passions and lead to irrational, destructive behavior.

Recent research and publications analysis. Theory of combating crime primarily through its prevention has been substantively enriched during XIX-XXI centuries through scientific works of domestic and foreign criminologists and other researchers, which laid the philosophical, sociological, moral, psychological, social, anthropological, organizational, managerial, economic, educational, penitentiary and other types of crime prevention (Yu. M. Antonyan, A. Herry, A. Quetelet, C. Lombroso, D. Drill, E. Durkheim, G. Tarde, E. Ferry, R. Garofalo, A. Kystyakovskiy, M. Gernet, A. Gertsenzon, E. Sutherland, N. Kuznetsov, V. Kudryavtsev, A. Sakharov, I. Karpets, A. Zelinsky, V. Dryomin, O. Tulyakov, O. Litvinov, A. Zakalyuk, V. Shakun, B. Golovkin etc.).

Paper objective is providing a thorough analysis of a range of issues, related to the criminological crime prevention as an essential part of special criminological crime prevention.

Paper main body. Crime is a complex social phenomenon whose causes and conditions are usually associated with a genetic predisposition to decline form normal behavior, along with the defects and imperfections of the society. Crime prevention is state social policy aimed at overcoming dangerous criminal contradictions in social relations in order to reach positive resolution and the gradual elimination (so-called general social prevention) along with proactive practice of combating criminal offenses at various stages. Crime prevention can be divided into several types: prevention in advance, restrictive prevention, eliminative prevention, protective prevention.

Conclusions of the research. The research demonstrates that the theory of crime prevention is still incomplete, as well as the other doctrines of preventive impact. Some scientists only describe this problem without analysis or solving the relevant theoretical and practical problems. It is necessary to support the hypothesis of some criminologists that criminological prevention has to be placed in the competence of professionals who can act constructively, and combine verbal means and methods of practical solutions in the most efficient way.

Key words: criminological prevention, concept, structure, special criminological crime prevention, object, precautionary impact, criminality.

Надійшла до редколегії 13.07.2015 р.

Оболенцев Валерій Федорович,
кандидат юридичних наук, доцент
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
ORCID 0000-00001-8360-8959

УДК 343.9

БАЗОВІ ЗАСАДИ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена використанню системного методу при вивченні системи запобігання злочинності. Обґрунтовується методика дослідження, визначається поняття «система», описуються основні системні властивості досліджуваного явища.

Ключові слова: система, системний метод, системний аналіз, запобігання злочинності.

Оболенцев В. Ф., кандидат юридических наук, доцент, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
ORCID 0000-00001-8360-8959

Основные принципы системного анализа предупреждения преступности в Украине

Статья посвящена исследованию основных принципов системного анализа предупреждения преступности. Обосновывается методика и системные свойства этой деятельности.

Ключевые слова: система, системный анализ, системный метод, предупреждение преступности.

Постановка проблеми. Складна криміногенна ситуація в Україні вимагає розробки нових кримінологічних теорій, які б стали надійним підґрунтям ефективної правоохоронної діяльності. Тому в цій публікації спробуємо розкрити базові засади системного аналізу вітчизняної системи запобігання злочинності – методу, який, на наш погляд, є одним з перспективних напрямків кримінологічних пошуків.

Аналіз досліджень та публікацій. Фахівці називають знання та методологію системології метазнаннями, оскільки вони можуть бути використані в усіх без винятку розділах традиційної науки [15, с. 13]. Тож не дивно, що системний підхід впродовж століть вважається ефективним науковим інструментом. Ще у працях Платона було викладено філософське тлумачення Всесвіту як взаємопов'язаних елементів [19, с. 26-27]. У роботах І. Канта фактами історії підкреслювалася системність розвитку суспільства [8, с. 43–59]. В. Гегель вказував, що

природу треба розглядати як систему ступенів, які з необхідністю виникають один з одного [2, с. 172]. На аналогію розвитку соціальних та природних явищ та на наявність універсальї наукового світу звертав увагу Г. Спенсер [25, с. 26]. На системних засадах матеріалізму розглядали природні й соціальні явища К. Маркс та Ф. Енгельс [11]. Останнім часом багато теоретичних і практичних проблем різних наук вдалося вирішити завдяки напрацюванням фахівців теорії системотехніки: О. О. Богданова, Н. Вінера, Р. Мертона, І. І. Пригожина, У. Р. Ешбі, О. І. Уємова, Е. Г. Юдіна, В. В. Садовського.

Практика застосування системного підходу не оминула й кримінологію, здебільшого торкаючись проблем злочинності. Так, Н. Ф. Кузнецова ґрунтовно розглянула взаємодію криміногенної та антикриміногенної систем як елементів більш загальної системи суспільства [10, с. 32]. Доволі переконливо обґрунтовувала системний характер злочинності кримінолог А. І. Долгова. На її переконання, злочинність – це специфічна підсистема більш загальної системи – протиправних суспільних відносин як елемента соціуму в цілому. Дослідниця, вбачаючи певну цілісність злочинності й окремих її елементів, стверджує, що конкретні елементи (підструктури) злочинності перебувають у взаємозв'язках, що зумовлює її нові якісні характеристики. На її думку, оскільки злочинність – це соціальна система, тож вона має й риси останньої: цілеспрямованість, відкритість, самодетермінація тощо [6, с. 52].

На засадах системотехніки Д. О. Лі проаналізував соціум злочинців, встановив його структурні закономірності [14, с. 51-53] і спрогнозував число засуджених у Російській Федерації в 1996 р. з похибкою від фактичних даних лише на 1,6947% [14, с. 159].

На основі системного підходу В. М. Дрьомін розробив теорію інституціональної кримінології, предметом якої стала соціальна система (підсистема) у контексті криміногенних та антикриміногенних чинників [4, с. 67]. Використовуючи запропонований підхід, науковець наочно показав сутність криміногенних процесів в Україні як частини загальної системи суспільних відносин [5, с.123].

Достатньо переконливо злочинність як систему охарактеризувала О. Г. Фролова. Як системні ознаки цього явища вона назвала цілісність, нові властивості, яких не мають окремі елементи, стійкі внутрішні зв'язки, що переважають над зовнішніми, ієрархічність (багаторівневність) [28, с. 11-12]. Як систему було розглянуто і практику кримінальних покарань в Україні [28, с. 76].

Використовуючи системний підхід, новий рівень розуміння співвідношення віктимності до злочинності пропонує В. О. Туляков. Властивість їх взаємовизначення і взаємопереходу розкривається описаними в теорії синергетики законами й закономірностями самоорганізації системи суспільного організму, доводить автор [27, с. 256]. Залишивши осторонь усталені погляди попередників, які тривалий час розкривали цю проблему в механізмі «злочинець – жертва», він обґрунтовує взаємодію віктимності та злочинності як однорівневих явищ у механізмі системного функціонування соціуму [27, с. 254]. Практичне значення такого положення втілюється у пропозиції В. О. Тулякова переорієнтувати правоохоронну політику на потенційного потерпілого та на його захист [27, с. 257].

Серед видань, у яких на засадах системного підходу розглядалися окремі проблеми кримінологічної доктрини, варто виділити дисертаційну роботу О. Є. Манохи «Системний аналіз в кримінології» [16]. Автор виклав результати свого системно-кримінологічного аналізу кількісно-якісних показників злочинності в Україні за період 1972 – 1995 рр. і продемонстрував системність зв'язків між її структурними елементами, а також із зовнішнім середовищем – процесами суспільного життя. Діяльнісно-людиномірний принцип системного аналізу було покладено в основу вивчення запобігання злочинності.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати про дві характерні риси сфери використання системотехніки в кримінології. Першу з них окреслив А. П. Закалюк: «... через наукову привабливість, цінність і, так би мовити, «модність» системно-структурного методу посилення на його застосування можна нерідко зустріти в дослідженнях, де далі визначення структури предмета справа не пішла, системні зв'язки, залежності, навіть системоутворюючі, залишилися нерозкритими, а можливості саме сучасного системного підходу – невикористаними» [7, с. 104]. Друга – системний підхід здебільшого використовується у вивченні властивостей злочинності. А значний напрямок роботи – системний аналіз правоохоронної сфери – до цього часу залишається фактично не дослідженим.

Саме тому *метою* нашої статті є наступне :

- 1) обґрунтувати можливість системного аналізу запобігання злочинності;
- 2) визначити прийнятне розуміння «системи» як базової категорії системного аналізу запобігання злочинності;
- 3) окреслити основні властивості запобігання злочинності як системної діяльності.

Виклад основного матеріалу. На обґрунтування можливості системного аналізу запобігання злочинності маємо вказати наступне. На думку фахівців, системою у найширшому розумінні можна вважати будь-яку окрему сутність. Наприклад, Всесвіт є системою. Системами є фізичні об'єкти, процеси й поняття [26, с. 334]. Використовуючи ідеї кібернетики, науку можна охарактеризувати як відносно відособлену інформаційну систему [3, с. 30]. За системи можна приймати навіть такі абстрактні об'єкти, як математичні змінні, рівняння, правила й закони, процеси і т. ін. [29, с. 253]. Сьогодні вважається, що оточуючий світ та діяльність людини, спрямована на його пізнання та перетворення, мають системний характер. Системність світу проявляється у вигляді об'єктивно існуючої ієрархії різно-організованих, взаємодіючих між собою природних та штучних систем. Системність мислення виявляється в тому, що наші знання представлені у вигляді ієрархічної системи взаємопов'язаних моделей оточуючого світу [15, с. 12]. Відтак, можна стверджувати і про системний характер діяльності із запобігання злочинності, і про можливість її системного аналізу.

Щодо визначення «системи» як базової категорії системного аналізу запобігання злочинності маємо звернути увагу на таку обставину. Як це не парадоксально, але й досі в науці немає усталеного її розуміння. Так, В. Н. Садовський нарахував майже 40 найбільш поширених визначень [22, с. 93-99]. Існує навіть

думка, що «система» не може бути остаточно визначена методами логіки, в усякому разі через найближчі родові поняття [21, с. 204].

Утім, узагальнюючи, можна говорити про три основних рівні розуміння досліджуваного явища.

Спрощено система може бути визначена через сукупність певних елементів. «Система – це цілісна сукупність елементів, у якій всі елементи настільки тісно пов'язані один з одним, що виступають стосовно навколишніх умов і інших систем як єдине ціле» [24, с. 297]. «Система – це організована множина елементів (довільної природи), що має відносну цілісність і поліфункціональність, ієрархічну організацію, включає в себе елементи і структури (логічні, просторово-тимчасові, стохастичні й ін.); динаміку, що охоплює функціонування і розвиток; особливості й умови існування інших систем» [18, с. 84]. «Система це таке співіснування елементів, яке у сукупності отримує нову якість...» [1, с. 88]. «Під системою зазвичай прийнято розуміти сукупність функціонально об'єднаних елементів, яка характеризується внутрішньою єдністю, цілісністю та відносною самостійністю (з причин специфічності внутрішніх суперечностей та законів побудови, функціонування та генезису), динамізмом та внутрішньою структурною складністю» [13, с. 16].

Таке розуміння системи вважається припустимим, але ж неповним: сукупності бувають скінченні та нескінченні, впорядковані та неупорядковані.

На другому, більш складному рівні система розуміється не тільки через констатацію певної сукупності елементів, але й встановлення зв'язків між ними [15, с.13]. «... Під системою розуміється множина елементів разом із сукупністю відношень між цими елементами. Сукупність таких відношень (і усі їхні ізоморфні перетворення) називається структурою системи» [12, с. 196]. «Система – це множина об'єктів разом із відношеннями між об'єктами і між їхніми атрибутами (властивостями)» [29, с. 252]. «...Система являє собою сукупність елементів, що знаходяться у відносинах та зв'язках одне з одним, яка утворює певну цілісність та єдність» [23, с. 25].

На наш погляд, такий підхід більш конструктивний. Саме в цьому варіанті системний підхід протиставляється аналітико-сумативній, статистичній та механістичній концепціям сприйняття явищ. Як стверджують фахівці, головне, що визначає систему – це взаємозв'язок та взаємодія частин у рамках цілого. Якщо така взаємодія існує, то можна казати про систему, хоча ступінь взаємодії може бути різним [21, с. 201].

Утім у самій системології дискусії про підходи до визначення системи (через відношення або через множину компонентів) все ще тривають [22, с. 93].

Зараз спостерігається третій рівень розуміння системи, де окрім вказаних вище ознак у визначення системи вводиться також аспект мети її існування: «Система – це сукупність взаємозалежних елементів, що утворюють єдине ціле і мають одне призначення або мету» [18, с. 84]. «Система – це виділена із середовища сукупність матеріальних чи абстрактних об'єктів, що мають певний набір властивостей, взаємодія яких забезпечує досягнення необхідної мети за певний період» [15, с. 20].

На наш погляд, за умов відсутності однозначного тлумачення категорії «система» її найбільш раціональне розуміння треба визначати за критерієм практичної доцільності. Як стверджують фахівці, у поняття «системи» на різних етапах її розгляду можна вкладати різний зміст, говорити про систему у різних її формах залежно від завдання, яке ставить перед собою спостерігач [1, с. 86]. Тож у сучасному науковому і технічному знанні фактично використовується не єдине розуміння системи з жорстко фіксованим значенням, а деяка «сім'я» понять «система», причому для різних наукових сфер специфічне використання цього поняття з досить визначеним змістом (наприклад, для математичної теорії систем характерним є розуміння системи як відношення, кібернетичне трактування системи робить акцент на виділення у ній відповідних входів, виходів, законів опрацювання інформації і т. ін.) [22, с. 209]. І дійсно, розуміння системи як сукупності елементів прийнятне, якщо для пізнання не обов'язково враховувати зв'язки між елементами системи (наприклад, у випадках статистичних узагальнень). Розуміння системи як сукупності взаємопов'язаних елементів доцільне, якщо вивчається саме аспект діяльності системи. А враховувати цілі у системи обов'язково, якщо треба вирішувати питання про проблему їх досягнення.

Цілком очевидно, що зміст та обсяг трьох вказаних варіантів визначення поняття системи перетинається. Але в аналізі запобігання злочинності ми будемо розглядати систему на третьому, більш змістовному рівні, де «система – це сукупність взаємопов'язаних, впорядкованих елементів, відособлених від зовнішнього середовища, об'єднаних для досягнення: 1) загальної кінцевої мети – у живих систем, загального кінцевого результату – у неживих систем» [17, с. 22]. Такий підхід ми вважаємо доцільним зокрема тому, що у сучасних методиках системного аналізу визначення мети є принциповим. А сам системний аналіз здійснюється, щоб вирішити проблему її досягнення.

Вочевидь ознаки, закріплені в обраному нами визначенні поняття «система», вбачаються і в системі запобігання злочинності. Її елементами є правоохоронні органи, перелік яких наведено в ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» (органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони) [20]. У цих структурах присутня ієрархічність підпорядкованих підрозділів-систем. Вони відкриті для зовнішньої інформації, пов'язані спільною діяльністю (міжвідомчі та внутрішньовідомчі координаційні наради правоохоронних органів, взаємний обмін інформацією, спільне планування заходів запобігання, вказівки прокуратури, СБУ іншим відомствам з приводу їх дій). Вочевидь щодо них нормативно врегульована відособленість за компетенцією і впорядкованість задля досягнення мети, окресленої у ч. 2 ст. 3 Конституції України: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [9]. Динамічність як властивість правоохоронної діяльності прояв-

ляється у зміні її поточних станів залежно від зовнішніх та внутрішніх факторів, а емерджентність – у скоординованості структурних елементів.

Висновки. Що ж до перспектив подальшої роботи у напрямку системного аналізу запобігання злочинності, то він має бути проведений відповідно до стандартних етапів. На першому етапі в процесі підготовчих процедур формального характеру визначаються точка зору аналітика, цілі системи, її оточення та кордони, формулюється проблема та контекст її розгляду, мета та завдання системного аналізу. На другому етапі збирається та опрацьовується інформація про систему: історичний аналіз (генетичний та прогностичний аспект), субстрактний аналіз, структурний аналіз (виявлення закономірностей координаційних та субкоординаційних зв'язків елементів системи), функціональний аналіз внутрішнього та зовнішнього функціонування (адаптивна та адаптуюча активність), інформаційний опис системи [15, с. 24-26]. А вже на підставі зібраного матеріалу має бути побудовано модель системи і розроблено рекомендації щодо вирішення існуючих проблем.

Список літератури:

1. Акимова Т. А. Экономика Природы и Человека / Т. А. Акимова, В. В. Хаскин. – Москва : ЗАО Экономика, 2006. – 334 с.
2. Гегель В. Работы разных лет / В. Гегель ; под ред. А. В. Гульги : [в 2 т. – Т. 2]. – Москва : Мысль, 1971. – 630 с.
3. Добров Г. М. Наука о науке : монография / Г. М. Добров. – Киев : Наук. думка, 1989. – 304 с.
4. Дрёмин В. Н. Институционализация преступности и институциональная криминология: концептуальные подходы / В. Н. Дрёмин // Криминологія в Україні та притидія злочинності : зб. наук. ст. / за ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. – Одеса : Фенікс, 2008. – С. 56–68.
5. Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография / В. Н. Дрёмин. – Одесса : Юрид. лит., 2009. – 550 с.
6. Долгова А. И. Криминология : учебник / А. И. Долгова. – Москва : Норма, 2001. – 272 с.
7. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика / А. П. Закалюк : [у 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки]. – Київ : Ін Юре, 2007. – 424 с.
8. Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. – Москва : Наука, 1980. – 709 с.
9. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации : монография / Н. Ф. Кузнецова. – Москва : Изд-во МГУ, 1984. – 208 с.
11. Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса: монография / В. П. Кузьмин. – [3-е изд., доп.]. – Москва : Политиздат, 1986. – 399 с.
12. Ланге О. Целое и развитие в свете кибернетики / О. Ланге // Исследования по общей теории систем: сб. переводов. – Москва : Прогресс, 1969. – 520 с.
13. Лейман И. И. Наука как социальный институт / И. И. Лейман. – Ленинград : Наука, 1971. – 179 с.
14. Ли Д. А. Преступность как социальное явление: монография / Д. А. Ли. – Москва : Информ.-издат. агентство «Русский мир», 1997. – 176 с.
15. Лямець В. І. Системний аналіз. Вступний курс / В. І. Лямець, А. Д. Тевяшев. – 2-ге вид., перероб. та доп. – Харків : ХНУРЕ, 2004. – 448 с.
16. Маноха О. Є. Системний аналіз в криминології : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Є. Маноха. – Київ, 1996. – 22 с.
17. Маца К. А. Системы неорганические, органические, социальные: свойства и принципы организации : монография / К. А. Маца. – Киев : Обрії, 2008. – 196 с.

18. Методы исследований и организация экспериментов / под ред. проф. К. П. Власова. – Харьков : Гуманитарный Центр, 2002. – 256 с.
19. Платон. Диалоги / пер. с древнегреч.; сост. и ред. А. Ф. Лосев. – Москва : Мысль, 1986. – 607 с.
20. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
21. Рузавин Г. И. Методология научного познания : учеб. пособ. для вузов / Г. И. Рузавин. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 287.
22. Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ / В. Н. Садовский. – Москва : Наука, 1974. – 279 с.
23. Сатурин М. А. Преступность как система / М. А. Сатурин // Сибирский юридический вестник. – 2005. – № 4. – С. 25–30.
24. Спиркин А. Г. Философия : учебник / А. Г. Спиркин. – Москва : Гардарики, 1999. – 816 с.
25. Тексты по истории социологии XIX-XX вв.: хрестоматия / под ред. Е. Л. Жукова. – Москва : Наука, 1994. – 357 с.
26. Тода М. Логика систем: введение в формальную теорию структуры / М. Тода, Е. Х. Шуфорд // Исследования по общей теории систем. – Москва : Прогресс, 1969. – С. 320–383.
27. Туляков В. О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми) / В. О. Туляков. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – 336 с.
28. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. / О. Г. Фролова. – Київ : АртЕк, 1997. – 208 с.
29. Холл А. Д. Определение понятия системы / А. Д. Холл // Исследования по общей теории систем : сб. переводов. – Москва : Прогресс, 1969. – 520 с.

Obolentsev V. F., PhD, Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

ORCID 0000-00001-8360-8959

Background of the system analysis of crime prevention of properties of criminality

The article describes the basic facts of the system analysis of crime prevention. Substantiates the methodology and system properties of this activity.

The article presents the results of a systematic analysis of the formal procedures prevent crime in Ukraine.

The purpose of crime prevention as an artificial system is defined as the absence of crime – penal violations of existing social relations, preservation of the latter.

Purpose of the system of crime prevention – keeping people from violating the legitimate social relations, blockades or start a potential criminal activity.

For a system of crime prevention functions can be considered a means of keeping the population from criminal acts and termination initiated criminal attacks.

The problem of crime prevention system – inconsistency functions, parameters and structure of the system to its destination.

Context of the system of crime prevention – a modern Ukrainian society.

Virtual border crime prevention system it is advisable to consider virtual demarcation between the subjects of crime prevention and social relations protected

The external environment for the system to prevent crime in our opinion are protected social relations.

The purpose of system analysis system to prevent crime we mean to the improvement of its efficiency, building generalizing the content model of interaction with social relationships (legitimate and criminal) in modern conditions Ukrainian society.

Objective analysis of the system of crime prevention – identifying ways to improve the effectiveness of the system in achieving its goal, to provide advice on compliance functions, parameters and structure of the system to its destination.

Надійшла до редколегії 26.09.2015 р.

Керик Леся Ігорівна,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності імені академіка
В. В. Сташиса Національної академії
правових наук України, Україна, м. Харків
e-mail: lesya_kerik@ukr.net
ORCID 0000-0002-4976-8040

УДК 343.98

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА

У статті проаналізовано криміналістично значущі ознаки, притаманні особі злочинця в структурі криміналістичної характеристики доведення до самогубства. Визначено типові ознаки особи злочинця, що відображають спосіб доведення жертви до самогубства, її соціально-психологічний портрет: 1) демографічні; 2) професійно-освітні; 3) сфера зайнятості; 4) зв'язки з жертвою; 5) схильність до вчинення злочинів; 6) фізичний, психологічний стани.

Ключові слова: криміналістична характеристика, доведення до самогубства, особистість злочинця, агресія, афект.

*Керик Л. И., кандидат юридических наук, старший научный сотрудник, Научно-исследовательский институт изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков.
e-mail: lesya_kerik@ukr.net ; ORCID 0000-0002-4976-8040*

Личность преступника как элемент криминалистической характеристики доведения до самоубийства

В статье анализируются криминалистически значимые признаки, присущие личности преступника, в структуре криминалистической характеристики доведения до самоубийства. Определены типичные признаки личности преступника, отображающие способ доведения жертвы до самоубийства, её социально-психологический портрет: 1) демографические; 2) профессионально-образовательные; 3) сфера занятости; 4) связи с жертвой; 5) склонность к совершению преступлений; 6) физическое, психологическое состояние.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, доведение до самоубийства, личность преступника, агрессия, аффект.

Постановка проблеми. Структурним елементом криміналістичної характеристики доведення до самогубства є особа злочинця. Характеризуючи особу злочинця, який вчиняє, у формі умислу чи необережності, такий злочин, як доведення до самогубства, необхідно враховувати, що суб'єк-

том злочину є людина, щодо якої потерпілий перебував у матеріальній чи іншій залежності. Цей злочин є насильницьким злочином, умисним (чи з необережності) посяганням на життя особи, що суперечить моральним принципам людського співіснування. Переважна більшість цих злочинів вчиняється винними стосовно своїх родичів або подружжя унаслідок тривалих неприязних стосунків. У багатьох випадках потерпілі знаходяться від злочинця в матеріальній залежності [8, с. 21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження вчених-криміналістів спрямовані на визначення концептуальних основ встановлення особи злочинця у криміналістиці, на вивчення особи злочинця та тактику слідчих дій. Зазначеними питаннями займалися науковці як кримінального права, кримінології, кримінального процесу, юридичної психології, так і криміналістики, зокрема, Р. Л. Ахмедшин, В. А. Жбанков, В. О. Коновалова, Г. І. Поврезнюк, Є. Є. Центров, В. Ю. Шепітько [Див.: 2; 9–11; 13; 17]. М. Т. Ведерніков зазначає, що особа злочинця – це конкретна особа, для якої характерні прояви її почуттів і в основних сферах діяльності будь-якої людини, і в специфічній правовій сфері при реалізації спеціального правового статусу і виконання правової соціальної ролі [4, с. 45–49]. Поняття особи злочинця відображає сутність особи, яка вчинила злочин, тому може йтися про типові ознаки особи, схильної до вчинення того чи іншого виду злочину. Дані про типові мотиви злочину дозволяють окреслити в загальному потреби злочинця, що наштотхнули злочинця на вчинення злочину, і як наслідок встановити основні напрямки розслідування [18, с. 258].

Результати узагальнення кримінальних справ у справах про доведення до самогубства, проведеного нами, свідчать, що у 77 % випадків злочинці були у сімейних чи подружніх стосунках з потерпілими, у 23 % вони були знайомими, тому мотивами вчинення злочину у 16 % були ревності, у 9% хуліганські дії і в 6 % випадків – неприязні відносини з батьками.

М. І. Єнікеев зазначає, що особа злочинця – це сукупність типологічних якостей індивіда, які обумовили вчинене ним злочинне діяння [6, с. 47]. Особа злочинця, як і будь-якої іншої людини, характеризується різноманіттям ознак: демографічних (статтю, віком, станом здоров'я), моральних (світоглядом, інтересами, спрямованістю), соціальних (трудових, сімейно-побутових) та психологічних (емоціями, темпераментом, вольовими якостями тощо). Ці ознаки відбиваються у індивідуальних властивостях особи злочинця, його відносинах з потерпілим. У психології існує визначення психологічної структури особи, що складається з чотирьох підструктур: 1 – спрямованість особи (потяги, бажання, інтереси, ідеали, світогляд, переконання), що формується у процесі виховання; 2 – досвід (знання, вміння, навички і звички, набуті особистим досвідом, навчанням, але вже з помітним впливом біологічних якостей особи); 3 – охоплює індивідуальні особливості окремих психічних процесів як форм відображення, це – емоції, відчуття, мислення, сприйняття, увага, почуття, воля, пам'ять; 4 – біологічно обумовлена, що поєднує темперамент особи, її статеві і вікові якості, а також патологічні зміни [10, с. 128-129].

Виклад основного матеріалу. Особа злочинця характеризується низкою криміналістично значущих ознак, специфічних для доведення до самогубства, що відображають спосіб доведення жертви до самогубства, особливості характеру злочинця, його темпераменту, навичок у житті та роботі. Такими криміналістично значущими ознаками є: жорстоке поводження з жертвою, приниження її людської гідності, шантаж, використання матеріальної та іншої залежності жертви від злочинця, розповсюдження чуток про нібито наміри жертви вчинити самогубство, інсценування самогубства чи нещасного випадку, може свідчити про хитрість злочинця, його інтелектуальний рівень. Є. О. Центров зазначає, що при вчиненні злочину, особливо при підготовці до нього, злочинець оцінює не тільки обстановку, в якій він буде діяти, але й особу жертви (її стать, вік, фізичну силу, інтелектуальні можливості, її морально-психологічні та інші особисті особливості) [17, с. 58].

Поведінка злочинця при вчиненні злочинних дій пов'язана з його психологічними, моральними, соціальними властивостями та проявами. Злочинець моделює свою поведінку, щоб спровокувати жертву до замаху на самогубство. Особа вчиняє злочин через використання матеріальної (чи іншої) залежності жертви від нього, доводить її до стану фрустрації, афекту та аутоагресії (самогубства). Через результат дій злочинця (самогубство жертви) можна визначити мету, мотив та спосіб вчинення злочину, адже ґрунтуючись на ньому, ми можемо отримати уявлення про основні елементи діяльності злочинця, його соціальні та психологічні якості.

Питання врахування емоційного стану злочинця є обов'язковою ознакою складу злочину [20]. Насильницькі мотиви вчинення злочину характеризують поведінку злочинця: жорстоке поводження, шантаж, примус до протиправних дій, систематичне приниження людської гідності. Результати проведеного нами узагальнення кримінальних справ про доведення до самогубства свідчать, що у злочинців було встановлено: у 61 % випадків зловживання алкогольними напоями, у 3 % – дисоціальний розлад особистості, 3 % – шизотиповий розлад.

Насильство злочинця у різних формах впливає на потерпілого, має свої прояви, характеристики, воно може виконувати функцію не тільки примусу, а й безпосереднього придушення або знищення об'єкта насильства. Злочинець, як правило, усвідомлює, що його дії призведуть до самогубства потерпілого.

Науковці серед агресивних реакцій злочинця виділяють: фізичну агресію (напад) – це використання фізичної сили до іншої особи; непрямую агресію – це може бути агресія, спрямована опосередковано на іншу особу (злостиві плітки, жарти), і спрямована ні на кого (крики, биття кулаком по столу і т. п.); дратівливість – це готовність до вияву негативних почуттів за найменшого збудження (грубість, різкість); негативізм – опозиційна манера поведінки від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів; образу – ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані свідчення; підозрілість – всі люди завдають або планують завдати шкоду; вербальну агресію – висловлення негативних емоцій як через крики, сварку, так і через словесні відповіді (прокльони, погрози) [7, с. 100-106; 16].

Агресія є часто передумовою фрустрації, остання може бути пов'язана і з іншими можливими передумовами агресії. Існують чинники, які впливають на перехід фрустрації до агресії, це: рівень фрустрації, що відчуває потенційний агресор; наявність посилок до агресії; ступінь, в якій фрустратор непередбачений або несподіваний; емоційні та когнітивні процеси фрустраційного агресора [3, с. 126–135].

Психологи, досліджуючи агресію, виділили в ній поняття кримінальної агресії – форми поведінки злочинця, що реалізує будь-який намір або спонукання стосовно потерпілого і пов'язана з цим наміром певним змістовним відношенням, об'єктивно спрямована на завдання шкоди життю та здоров'ю жертви. Свій намір злочинець може і не довести до кінця з причин, які не залежать від нього [15, с. 92] (наприклад, потерпілий вчиняє замах на самогубство і залишається живим).

Стану афекту потерпілого передують гостроконфліктна ситуація з винною особою, що спонукає до негайного реагування. Ознаками такої ситуації, що може бути причиною афекту, є: обставини, що загрожують життю людини і вчинки оточуючих; їх висловлювання, соціальні оцінки, що глибоко зачіпають або травмують її [12, с. 144-145].

Так, гр. Ш., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, прийшов до кафе, де працює потерпіла г-ка Н., з якою він перебував у фактичних шлюбних відносинах, влаштував з нею сварку, погрожував їй, ображав її. Після того, як гр-ка Н. вийшла з кафе, він накинувся на неї, наніс декілька ударів рукою по голові. Через три дні, у стані алкогольного сп'яніння, гр. Ш., перебуваючи у квартирі потерпілої гр-ки Н., знову ображав її, знущався. Бив впродовж години, звинувачував у зрадництві, наголошував, щоб вона сама скоїла самогубство. Будучи доведеною до розпачу внаслідок такого поводження з нею, гр-ка Н. намагалась покінчити життя шляхом повішення, але шнур перервався і вона залишилась жива [1].

Н. О. Сафонова зазначає, що причетність злочинця до наслідків під час доведення до самогубства в більшості випадків виражається у формі опосередкованого умислу (78 % досліджених справ). При доведенні до самогубства з непрямим умислом винний усвідомлює, що його дії (бездіяльність) є жорстокими або такими, що принижують гідність потерпілого, тобто вони є суспільно небезпечними; він передбачає, що його поведінка по відношенню до потерпілого може призвести до самогубства або замаху на самогубство, але винний не бажає смерті потерпілого, ставиться до неї байдуже та свідомо допускає. При злочинній самовпевненості винний усвідомлює, що вчинювані ним дії (бездіяльність) здатні довести людину до самогубства, але в даному конкретному випадку, на його думку, цього не повинно статися, оскільки є обставини, що здатні запобігти суїциду. Недбалість при доведенні до самогубства передбачає, що винний не передбачав можливості самогубства в результаті вчинення ним протиправних або аморальних дій (бездіяльності), але перебував на місці і міг це передбачати [14, с. 20]. Кримінологічна характеристика особи злочинця під час доведення

до самогубства розкривається через особистісні характеристики: ненависть (характер), агресію (тип особистості), руйнівність (потяг) [5, с. 74–77].

Психологи у особі злочинця вирізняють такі дефекти: індивідуальну правосвідомість, патологію потреб сфери особистості та психічного розвитку. До найбільш загальних рис насильницьких злочинців відносять егоїзм, нехтування інтересів і думки членів суспільства, відсутність здатності й бажання поставити себе на місце потерпілого, жорстокість, афективний характер поведінки [11, с. 88–92, 96].

Суїцидологи зазначають, що злочинець повинен мати певні якості, необхідні для того, щоб потерпілий був від нього в матеріальній чи іншій залежності. Ці якості можуть мати особи з життєвим досвідом. На відміну від вбивства, суб'єктом даного злочину може бути тільки обмежене коло осіб: матеріальна залежність (від особи, у якої потерпілий на утриманні, від якої він знаходиться в матеріальній залежності); інша залежність – службові відносини (від начальника, вчителя), сімейні відносини (від голови сім'ї). Метою доведення до самогубства є бажання заподіяти потерпілому фізичний біль, морально травмувати його, добитися розірвання шлюбу, повне підкорення потерпілого злочинцю і тощо [11, с. 50].

Л. М. Шестопалова надає таку кримінологічну характеристику особи злочинця – це чоловік 30–38 років, сільський житель, який має середню освіту, розлучений (але має неповнолітніх дітей), проживає разом із колишньою дружиною, фізичних і психічних відхилень не має, ніде не працює і не був раніше засудженим. Він вчинив злочин способом жорстокого морального та фізичного поводження з потерпілим під впливом алкоголю та неприязного ставлення до потерпілого; йому притаманні дратівливість, неконтрольованість емоцій, нестриманість, високий ступінь конфліктності, яка є його звичайною формою поведінки в побуті [19].

Висновки. Грунтуючись на дослідженнях криміналістів [17, с. 59-60], у зв'язку «злочинець-жертва» в процесі доведення до самогубства залежно від характеру соціальних контактів можна розрізнити такі типи потерпілих від цього злочину: потерпілий перебував у родинних чи сімейних відносинах зі злочинцем; потерпілий, це знайомий злочинця – за місцем проживання або місцем народження; по роботі, навчанню, службі в армії, спільному відпочинку; випадковим зустрічам на вулицях; участі у злочинній діяльності; інші знайомі; потерпілий є незнайомим злочинцю, вони зустрілися безпосередньо перед вчиненням злочину. За часом виникнення зв'язок можна поділити на той, що виник до вчинення злочину, та той, що виник у процесі злочинного посягання. За характером взаємодії потерпілого і злочинця (наявністю чи відсутністю) зв'язок може бути безпосередній і опосередкований. За обставинами створення зв'язок можна поділити на: той, що розвивається у результаті певних взаємовідносин, що існували між злочинцем та жертвою до вчинення злочину; на той, що утворився у результаті гострої конфліктної ситуації безпосередньо до чи в момент вчинення злочину.

За результатами проведеного нами узагальнення кримінальних справ, порушених за ст. 120 КК України, визначено ознаки особи злочинця, що відображають спосіб доведення жертви до самогубства та її соціально-психологічний портрет. До найбільш типових ознак особи злочинця можна віднести: 1) демографічні; 2) професійно-освітні; 3) сфера зайнятості; 4) зв'язки з жертвою; 5) схильність до вчинення злочинів (наявність судимостей); 6) фізичний, психологічний стани. Соціально-психологічний портрет злочинця: а) у переважній більшості випадків доведення до самогубства вчиняють чоловіки (94 %), б) віком від 20-52 років, в) мають середню освіту (69 %), г) не працюють (74 %), ґ) перебувають у сімейних чи подружніх відносинах (77 %), д) не судимі (84 %), е) які перебували у стані алкогольного сп'яніння (61 %).

Таким чином, особою злочинця в процесі доведення до самогубства є особа, від якої потерпілий перебував у матеріальній чи іншій залежності і яка застосувала до неї фізичний вплив (фізичне насильство) та/або психологічний вплив (психічне насильство), певний комплекс фізичного та психічного насильства, що призвели до самогубства або до замаху на самогубство.

Список літератури:

1. Архів Личаківського районного суду м. Львова, справа № 182-0524.
2. Ахмедшин Р. Л. Криминалистическая характеристика личности преступника : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Р. Л. Ахмедшин. – Томск, 2006. – 48 с.
3. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон ; пер. с англ. С. Меленевская и др. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 1999. – 352 с.
4. Ведерников Н. Т. Место и роль личности обвиняемого в предмете доказывания по уголовному праву / Н. Т. Ведерников // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 45–49.
5. Григор'єва О. Кримінальна агресія особистості в структурі злочину «доведення до самогубства» та її попередження / О. Григор'єва // Юридична Україна. – 2008. – № 2. – С. 74–77.
6. Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник / М. И. Еникеев. – Москва : НОРМА, 2001. – 624 с.
7. Ениколопов С. Н. Некоторые результаты исследования агрессии / С. Н. Ениколопов // Личность преступника как объект психологического исследования. – Москва : Всесоюзный ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. – С. 100–109.
8. Ермолаева Е. Г. Суицид и преступность : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. / Е. Г. Ермолаева. – Саратов, 2007. – 25 с.
9. Жбанков В. А. Концептуальные основы установления личности преступника в криминалистике : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12. 00.09 / В. А. Жбанков. – Москва, 1995. – 45 с.
10. Жбанков В. А. Человек как носитель криминалистически значимой информации / В. А. Жбанков. – Москва : УМЦ при ГУК МВД РФ, 1993. – 149 с.
11. Коновалова В. Е. Основы юридической психологии : учебник / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Харьков : Одиссей, 2005. – 352 с.
12. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы : учеб. пособие / В. В. Нагаев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 333 с.
13. Поврезнюк Г. И. Криминалистические методы и средства установления личности в процессе расследования преступлений : по материалам стран СНГ : монография / Г. И. Поврезнюк. – Москва : Юрлитинформ, 2005. – 366 с.
14. Сафонова Н. А. Доведение до самоубийства: социальный и уголовно-правовой аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. А. Сафонова. – Екатеринбург, 2002. – 21 с.

15. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии : монография / Ф. С. Сафуанов. – Москва : Смысл, 2003. – 300 с.
16. Храпцов О. М. Криминологія вербальної агресії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. М. Храпцов. – Харків, 2003. – 19 с.
17. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. – Москва : Изд-во МГУ, 1988. – 158 с.
18. Шепитько В. Ю. Криминалістика : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – Харків : Одиссей, 2005. – 368 с.
19. Шестопалова Л. М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. М. Шестопалова ; Нац. акад. внутр. справ України. – Київ, 2001. – 20 с.
20. Шеховцева Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. І. Шеховцева. – Київ, 2007. – 19 с.

Kerik L. I., PhD, senior staff scientist of Scientific institute for the Study of Crime Problems named by academician V.V. Stashis by Ukrainian National Academy of Legal Sciences, Ukraine, Kharkov.

e-mail: lesya_kerik@ukr.net; ORCID 0000-0002-4976-8040

Person as criminal element criminological characteristics of incitement to suicide

Problem setting. The structural element of criminalistics description of driving to suicide is a person of a criminal. Characterizing the person of a criminal, that accomplishes, in form intention or carelessness, such crime as driving to suicide, it is necessary to take into account that the subject of crime is a man from that a victim was in material or other dependence.

Recent research and publications analysis. The questions of the study of a criminal scientists engaged in as a criminal law, criminology, criminal process, legal psychology and criminalistics, in particular, R.L. Ahmedshin, V.A. Jbankov, V. O. Konovalova, G.I. Povreznyuk, E.E. Centrov, V. Yu. Shepitko.

Paper objective. The purpose of this paper is to develop a person of a criminal, that is characterized a row criminalistics meaningful signs specific for driving to suicide, that represent the method of leading to of victim to suicide, features of character of criminal, his temperament, skills in life and work.

Paper main body. Being base on researches of criminal lawyers, in connection "criminal-victim" in the process of driving to suicide, depending on character of social contacts, it is possible to distinguish such types of victims from this crime: a victim was in domestic or domestic relationships with a criminal; victim, it is an acquaintance of criminal – domiciliary or by the place of birth; on work, studies, service in an army, rest; to the casual meeting on streets; to participating in criminal activity; other acquaintances; a victim is unknown to the criminal, they met immediately in front of commission of crime. The origin of copulas can be divided at times – on that arose up to the commission of crime and on that arose up in the process of criminal trespass. By the nature of cooperation of victim and criminal (by a presence or absence) of copulas it can be to direct and mediated. On the circumstances of creation of copulas it is possible to divide into: that develops as a result of certain mutual relations; what existed between a criminal and victim to the commission of crime; on that appeared in the total sharply conflict situation directly to or in the moment of commission of crime.

Conclusions of the research. The person of a criminal in the process of driving to suicide is a person, from that a victim was in material or other dependence and that applied to her) physical influence (physical violence) and / or psychological influence (psychical violence), certain complex of physical and psychical violence, that resulted in suicide or to encroaching upon suicide.

Key words: criminalistics description, driving to suicide, personality of criminal, aggression, affect.

Надійшла до редколегії 22.05.2015 р.

Алексейчук Вікторія Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
криміналістики
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
ORCID 0000-0001-7579-3322

УДК 343.983

ОКРЕМА КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СУТНІСТЬ ТА ЗАВДАННЯ

У статті розглянуто сучасні наукові тенденції у визначенні поняття криміналістичної методики, окремої криміналістичної методики. З урахуванням специфіки умов, за яких відбувається судовий розгляд кримінальних справ, та завдань судового провадження визначено сутність та охарактеризовано завдання окремих криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ. Проведено порівняння останніх із завданнями окремих криміналістичних методик розслідування злочинів.

Ключові слова: криміналістична методика, окрема криміналістична методика, окрема криміналістична методика судового розгляду кримінальних справ, судовий розгляд, криміналістичне забезпечення судового слідства, методико-криміналістичне забезпечення судового провадження, завдання окремої криміналістичної методики судового розгляду кримінальних справ.

Алексейчук В. И., кандидат юридических наук, доцент кафедры криминалистики, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
ORCID 0000-0001-7579-3322

Частная криминалистическая методика судебного рассмотрения в уголовном судопроизводстве: сущность и задачи

В статье рассмотрены современные научные тенденции в определении понятия криминалистической методики, частной криминалистической методики. С учетом специфики условий, в которых происходит судебное рассмотрение уголовных дел, и задач судебного производства определена сущность и охарактеризованы задачи частных криминалистических методик судебного рассмотрения уголовных дел. Проведено сравнение последних с задачами частных криминалистических методик расследования преступлений.

Ключевые слова: криминалистическая методика, частная криминалистическая методика, частная криминалистическая методика судебного рассмотрения уголовных дел, судебное рассмо-

трение, криминалистическое обеспечение судебного следствия, методико-криминалистическое обеспечение судебного производства, задачи частной криминалистической методики судебного рассмотрения уголовных дел.

Постановка проблеми. Головним призначенням криміналістичної методики як розділу криміналістики є сприяння досягненню мети й вирішенню завдань кримінального судочинства, підвищення ефективності діяльності суб'єктів, які виконують свої професійні функції у цій сфері (слідчих, прокурорів, адвокатів, експертів, суддів), шляхом розробки теоретичних положень і надання науково обґрунтованих практичних рекомендацій щодо розкриття, розслідування різних видів (груп) злочинів і судового розгляду у відповідних кримінальних провадженнях. Сьогодні розуміння криміналістичної методики вийшло за межі традиційних усталених поглядів – як методики розслідування злочинів. Все частіше на сторінках наукових видань звертається увага на те, що процес доказування у кримінальному провадженні досудовим розслідуванням не завершується, а навпаки – ще активніше продовжується під час судового розгляду, у зв'язку з чим зауважується на необхідності у методико-криміналістичному забезпеченні суб'єктів судового розгляду кримінальних справ (суддів, прокурорів-обвинувачів, адвокатів-захисників) [Див.: 3, с. 245-247; 4, с. 24; 5; 8, с. 29, 34, 51; 12, с. 122; 18, с. 96 та ін.]. У той же час зазначені ідеї в українській доктрині не набули достатнього розвитку, про що свідчить відсутність спеціальних робіт, присвячених окремим криміналістичним методикам судового розгляду кримінальних справ. І на це є певні причини, зокрема, названа проблема не може бути вирішена без попереднього розв'язання питань більш загального теоретичного значення, зокрема, визначення сутності і завдань окремої криміналістичної методики судового розгляду у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Криміналістична методика становить науковий інтерес для широкого кола вчених-криміналістів. Дослідженням загальнотеоретичних аспектів цієї теми займалися вітчизняні та зарубіжні вчені: Ю. П. Аленін, О. Я. Баєв, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, С. В. Великанов, І. О. Возгрін, В. К. Гавло, Ю. П. Гармаєв, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. Н. Колесниченко, В. О. Коновалова, Б. Є. Лук'янчиков, В. О. Образцов, М. О. Селіванов, В. Г. Танасевич, В. В. Тіщенко, С. М. Чурілов, А. В. Шмонін, Б. В. Щур, М. П. Яблоков та ін. Питання криміналістичного забезпечення судового розгляду у кримінальному провадженні висвітлюються з різним ступенем повноти в роботах Л. Ю. Ароцкера, М. О. Баєва, О. Я. Баєва, Р. С. Белкіна, В. М. Бозрова, М. Й. Вільгушинського, Г. А. Воробйова, В. К. Гавло, К. С. Єгорова, С. Л. Кисленко, Д. В. Кім, Н. І. Клименко, І. І. Когутича, В. І. Комісарова, Ю. В. Кореневського, Ю. Г. Корухова, О. Ю. Корчагіна, І. І. Котюка, О. Д. Кузнецовой, І. Л. Ландау, І. Х. Максимова, Ю. М. Мирошніченко, І. Д. Перлова, В. В. Печерського, С. П. Сухова,

О. О. Сичовой, В. Г. Танасевич, А. Л. Ципкіна, Т. Б. Чеджемова, О. І. Чучукало, В. Ю. Шепітько та ін. А авторами найновіших робіт, щодо концептуальних проблем методико-криміналістичного забезпечення судового провадження у кримінальному процесі є : В. А. Журавель, І. І. Когутич, І. І. Котюк, В. Т. Нор, Б. В. Щур [Див.: 4; 8; 18 та ін.]. Однак досі не приділено належної уваги дослідженню сутності окремої криміналістичної методики судового розгляду кримінальних справ та окресленню її завдань.

Метою статті є виокремлення та обґрунтування специфіки завдань окремої криміналістичної методики судового розгляду у кримінальному провадженні, визначення її сутності.

Виклад основного матеріалу. Окрема криміналістична методика (в традиційному розумінні як методики розслідування конкретного виду (категорії) злочину) становить собою систему наукових положень та практичних рекомендацій щодо найбільш доцільного варіанту діяльності слідчого в певних умовах [Див.: 5, с. 50]; так звану «абстрактну схему розслідування, орієнтовний набір слідчих дій та інших заходів» [14, с. 8]; «типізовану інформаційну модель науково обґрунтованих криміналістичних рекомендацій з організації та розслідування певної категорії злочину» [17, с. 62-63, 67]; «комплекс методичних рекомендацій та слідчих технологій у вигляді типових інформаційних моделей, спрямованих на розкриття та розслідування певного виду або групи злочинів та їх запобігання» [18, с. 102]. Отже, сутність її складають науково-практичні рекомендації щодо конкретної послідовності дій, конкретних методів, прийомів, способів, засобів їх здійснення під час розслідування певного виду (категорії) злочину, призначені для застосування у конкретних типових ситуаціях. Враховуючи, що судовий розгляд кримінального провадження (справи) становить собою по суті, так само як і розслідування, процес пізнання події, яка відбулась, (виступає продовженням цього пізнання, його завершальним і вирішальним етапом), є підстави для висновку про існування не меншої потреби у певній системі науково-практичних рекомендацій щодо його забезпечення. У зв'язку з цим слушною є позиція В. А. Журавля, який формулює поняття окремої криміналістичної методики без прив'язки її лише до однієї зі сфер застосування (досудове розслідування чи судовий розгляд кримінальних справ), розуміючи таку методику як інформаційно-пізнавальну модель, в якій відображено комплекси методів, засобів, прийомів та рекомендацій типізованого характеру, викладених в описовій або формалізованій формі щодо раціональної організації процесу збирання, оцінки і використання доказової інформації відповідно до специфіки вчинення і розслідування різних злочинних виявів та судового розгляду кримінальних справ [Див.: 4, с. 24]. Але при зовнішньому збігу сутності обох видів окремих криміналістичних методик – досудового розслідування та судового розгляду кримінальних справ (або двох складових єдиної окремої криміналістичної методики) – є внутрішні відмінності у змісті таких

рекомендацій, що є наслідком розбіжності у їх завданнях (так само, як і деяких завданнях досудового і судового провадження).

Виходячи з цього, визначення завдань окремої криміналістичної методики судового розгляду у кримінальному провадженні доцільно здійснювати з урахуванням попереднього аналізу завдань криміналістичної методики в цілому як розділу криміналістики, завдань кримінального судочинства та сутності доказування. Зокрема, С. М. Чурилов виділяє загальні, окремі та конкретні задачі криміналістичної методики. Загальною (головною) задачею він вважає забезпечення потреб практики боротьби зі злочинністю науковими методами розкриття, розслідування та попередження злочинів; серед окремих задач вирізняє розробку й вдосконалення системи наукових положень, вдосконалення існуючих і розробку нових окремих методик розслідування злочинів. До конкретних завдань, на думку вченого, належать: а) завдання теоретичного характеру (розробка концепцій криміналістичної характеристики злочину, предмета розслідування, принципів формування окремих криміналістичних методик та ін.) та завдання практичного змісту (вивчення та узагальнення кримінальної практики в цілях розробки криміналістичних характеристик різних злочинів згідно з їх кримінально-правовою та криміналістичною класифікацією; вивчення та узагальнення слідчої практики в цілях типізації слідчих ситуацій, ефективних тактичних комбінацій; вдосконалення конкретних окремих методик з урахуванням використання фактора раптовості та умов тактичного ризику; розробка програм розслідування на базі обчислювальної техніки тощо) [15, с. 38-39]. До такого аналізу звернулись також В. Т. Нор та І. І. Когутич, які, обмеживши поле дослідження криміналістичних засобів стадією судового розгляду кримінальних справ, до завдань методики судового розгляду кримінальних справ (як структурного елементу розділу криміналістики «Криміналістична методика») віднесли: 1) загальні завдання кримінального судочинства (якими на сьогодні відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України є «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [11]); 2) узагальнення практики провадження у кримінальних справах; 3) аналіз галузевого законодавства, пов'язаного з встановленням юридичної відповідальності за правопорушення в різних сферах діяльності; 4) розробку методів та засобів судового розгляду кримінальних справ про окремі види (групи) злочинів, побудову їх криміналістичної характе-

ристики, використання даних про типові судові ситуації; 5) напрацювання комплексів судово-слідчих дій, організаційних заходів тощо; 6) удосконалення процесу прогнозування змін у структурі злочинної діяльності і відповідне вдосконалення існуючих окремих криміналістичних методик судового розгляду (та розробка нових)» [Див.: 8, с. 398]. Перелічені завдання мають або декларативний характер (визначають принципи кримінального провадження), або ж є по суті загальнотеоретичними положеннями, на яких мають базуватись конкретні рекомендації окремої криміналістичної методики, науковими підходами і методами у їх формуванні. Водночас завдання окремої криміналістичної методики (як розслідування, так і судового розгляду у кримінальному провадженні) мають розкривати практичне призначення останньої – як системи рекомендацій, розрахованих на безпосереднє застосування в конкретних типових ситуаціях. Структура ж такої системи рекомендацій обумовлюється, перш за все, складовими елементами процесу доказування, які охоплюють: збирання, дослідження й оцінку доказів [Див.: 13, с. 31], а також їх фіксацію та використання. При цьому слід враховувати, що зазначені елементи різною мірою реалізуються під час досудового розслідування злочину та судового розгляду справи.

У зв'язку з цим визначенню завдань окремої криміналістичної методики судового розгляду у кримінальному провадженні має передувати аналіз завдань окремої криміналістичної методики розслідування злочину, визначення відмінностей в умовах реалізації першого та другого виду окремих методик, а також співвідношення із завданнями судового провадження (судового розгляду) у кримінальному судочинстві. У криміналістичній літературі завдання окремої криміналістичної методики розслідування злочинів характеризують з різним ступенем конкретизації: як єдине завдання із «розроблення типових систем (алгоритмів) дій слідчого, що сприяють обранню оптимальної лінії поведінки в процесі розслідування певного виду злочину» [16, с. 322]; як сукупність завдань, що полягають у забезпеченні: швидкого й повного розкриття злочину, всебічного виявлення та пізнання його обставин, встановлення всіх епізодів і фактів протиправної діяльності, викриття всіх осіб, що брали участь в його скоєнні та прихованні, відшкодування спричиненої шкоди, подолання протидії слідчому пошуку і пізнанню тощо [Див.: 6, с. 211]. Більшість з цих завдань трансформуються в завдання криміналістичної методики судового розгляду кримінальних справ (з урахуванням мети та завдань судового розгляду як етапу кримінального провадження). Одним з головних завдань судового провадження є перевірка наданих суду доказів та їх оцінка [2, с. 29]. Вирішення цього завдання передбачає визначення належності, допустимості й достовірності зібраних доказів, їх достатності для прийняття відповідного процесуального рішення. У літературі виділяють загальні та окремі цілі судового розгляду: серед загальних – прийняття рішення у справі, захист закон-

них прав громадян та організацій, викриття винних осіб, захист особи від незаконного звинувачення, правильне застосування закону та призначення справедливого покарання; у числі окремих цілей – встановлення обставин, що входять до предмета доказування, та проміжних фактів, що їх підтверджують [12, с. 119; 13, с. 15].

На підставі аналізу та узагальнення викладених у криміналістичній літературі висловлювань щодо специфіки пізнавальної діяльності в процесі судового розгляду можна дійти висновку, що її відмінними умовами є: а) інформаційна визначеність та повнота зібраних доказів (у зв'язку з чим майже виключаються завдання, притаманні розслідуванню злочину – розкриття злочину, пошук і збирання інформації); б) більший ступінь опосередкованості пізнання події злочину (через сприйняття моделі злочину, побудованої слідчим: наприклад, сприйняття обстановки місця події за фотознімками; дослідження результатів слідчого експерименту, огляду, проведеного під час досудового розслідування, за протоколом; сприйняття показань допитуваних у суді щодо обставин, які прийняті до уваги в процесі досудового розслідування тощо); в) більша віддаленість у часі від події злочину (вплив об'єктивних та суб'єктивних чинників на інформативність доказів, збереження їх джерел; можливість активних форм протидії встановленню істини); г) повнота обізнаності сторін провадження про весь комплекс наявних доказів та їх якість і ґрунтовність (що має і позитивні, і негативні прояви: підґрунтя для критичного аналізу й оцінки окремих доказів, психологічний вплив на свідомість недобросовісних учасників та перешкоджання наданню ними неправдивих показань, доведенню хибної позиції – з одного боку, й зміна позиції недобросовісних учасників, негативний вплив на свідків тощо – з іншого); ґ) розширений склад учасників (що є потенційною умовою більш повного та критичного дослідження доказів, а також виступає психологічним чинником, який, з одного боку, підвищує відповідальність учасників у процесі їх діяльності, висловлювань, а з іншого – призводить до підвищеного психічного напруження й гальмування їх пізнавальних процесів); д) наявність обґрунтованих версій сторін (які можуть виконувати організуючу роль під час дослідження доказів, але й здатні мати навіювальний вплив на формування остаточної думки суду, інших учасників); е) особлива (напружена) психологічна атмосфера діяльності (потреба у швидкому й активному перебігу розумових процесів, сприйняття, аналізу інформації, прийняття рішень, запам'ятовування та оперування значним обсягом інформації, розподілі, концентрації та переключенні уваги тощо); є) конфліктність (що полягає в одночасній участі в процесі судового розгляду представників сторін з різними позиціями та протилежними цілями, які можуть відкрито чи приховано протидіяти один одному); ж) обмеженість у тактичних засобах (у зв'язку з публічністю судового розгляду, відсутністю «раптовості», інформаційною та психологічною готовністю учасників, недостатніми можливостями вивчення

особистості учасників провадження та ін.) [Див.: 1, с. 17-18; 7, с. 118-120; 9, с. 13-16; 10, с. 392-396; 13, с. 39, 47-49, 54].

Беручи до уваги зазначені відмінності в умовах, у яких відбувається судовий розгляд (порівняно з розслідуванням злочину), можна простежити співвідношення у завданнях відповідних видів окремих криміналістичних методик. Так, якщо окрема криміналістична методика розслідування певного виду (категорії) злочину має одним із головних завдань оптимізацію розкриття злочину (встановлення особи, яка його вчинила), то окрема методика судового розгляду за певною категорією злочинів має в цьому відношенні інше завдання – сприяти встановленню (доведенню) винуватості (або невинуватості) особи, яка вже постала перед судом, та призначенню справедливого й оптимального покарання винному. Завдання методики розслідування злочинів щодо оптимізації пошуку й збирання інформації (що й де шукати), з'ясування її відношення до злочину та значення кореспондує завдання методики судового розгляду щодо сприяння дослідженню й оцінці наявної (представленої сторонами та отриманої під час судового розгляду) інформації, її інтерпретації. Якщо одним із завдань першої з названих методик є забезпечення правильного і повного збирання та закріплення доказів, то методика судового розгляду орієнтована на якісну перевірку наявних доказів, виявлення недоліків, помилок, порушень при їх збиранні, їх недостовірності. Окрема методика розслідування злочинів містить як елемент систему типових версій та відповідні комплекси заходів з їх перевірки, завданням яких є сприяння у побудові версій (коло яких не обмежене) в конкретній ситуації розслідування. Натомість завданням методики судового розгляду є сприяння аналізу представлених версій обвинувачення та захисту і формулюванню (та перевірці) судових версій, в тому числі, кінцевої, на підставі підтвердження або спростування якої буде прийняте рішення. Залежно від суб'єктів, на забезпечення діяльності яких спрямована окрема криміналістична методика, можна виділити такі завдання: забезпечення діяльності слідчого (процесуального керівника, співробітника оперативного підрозділу, експерта) – для першого з розглядуваних видів методики, та забезпечення діяльності сторін (обвинувачення, захисту) та суду – для другого виду. Важливим завданням обох видів окремих криміналістичних методик є координація пізнавальної, конструктивної, комунікативної та організаційної діяльності відповідних суб'єктів (слідчого, суду, обвинувача, захисника та ін.) шляхом надання типових програм (як систем певних дій та заходів, прийомів та способів їх здійснення, потрібних для цього засобів, комплексів питань, які підлягають з'ясуванню) щодо типових ситуацій досудового розслідування (судового розгляду) по окремих видах (категоріях) злочинів. Методиці судового розгляду кримінальних справ властиве крім зазначених й специфічне завдання, що полягає в сприянні з'ясуванню причин зміни ситуації судового слідства (як протягом його перебігу, так і в порівнянні з попередніми ситуаціями досу-

дового розслідування: зміна показань учасників, відмова від раніше даних показань, втрата інформації, з'ясування нової інформації, викриття (обмова) інших осіб, суперечності в доказах тощо) – як-от: внаслідок дії певних об'єктивних або суб'єктивних чинників, можливого неправомірного впливу на свідків, змови осіб, використання учасниками прогалин та недоліків слідства та ін. Ю. В. Кореневський у цьому відношенні конкретизує, що на відміну від потреб досудового провадження «судове слідство має гостру потребу в рекомендаціях: як необхідно діяти, зокрема, державному обвинувачеві при зміні показань підсудним, потерпілим, свідком; яким чином найбільш ефективно, надійно перевірити, які зі свідчень – попередні чи подані у суді – достовірні; як попередити або викрити неправдиві показання; що слід зробити, щоб перевірити нові з'ясовані в судовому розгляді докази тощо» [9, с. 14-15].

На підставі викладеного можна зробити такі **висновки**:

Завданнями окремої криміналістичної методики судового розгляду у кримінальному провадженні є: 1) забезпечення діяльності представників сторін кримінального провадження (обвинувача, захисника) та суду в процесі судового розгляду по окремих видах (категоріях) злочинів системами наукових положень та практичних рекомендацій; 2) координація пізнавальної, конструктивної, комунікативної та організаційної діяльності відповідних суб'єктів (суду, обвинувача, захисника та ін.) шляхом надання типових програм (як систем певних дій та заходів, прийомів та способів їх здійснення, потрібних для цього засобів, комплексів питань, які підлягають з'ясуванню) щодо типових ситуацій судового розгляду по окремих видах (категоріях) злочинів; 3) сприяння ефективному дослідженню, оцінці та правильній інтерпретації інформації, представленій сторонами та отриманої під час судового розгляду; 4) забезпечення якісної перевірки наявних доказів, виявлення недоліків, помилок, порушень при їх збиранні, їх недостовірності; 5) сприяння аналізу представлених версій (обвинувачення та захисту) і формулюванню (та перевірці) судових версій, у тому числі остаточної на підставі підтвердження або спростування якої буде прийняте рішення; 6) сприяння встановленню (доведенню) винуватості (або невинуватості) обвинуваченого та призначенню справедливого й оптимального покарання винному; 7) сприяння з'ясуванню причин зміни ситуації судового слідства (як протягом його перебігу, так і в порівнянні з попередніми ситуаціями досудового розслідування) та їх урахуванню в процесі застосування типових програм дій. Виходячи із перелічених завдань окремої криміналістичної методики судового розгляду в кримінальному провадженні, остання може бути визначена як система наукових положень та науково-практичних рекомендацій щодо забезпечення діяльності сторін кримінального провадження та суду під час судового розгляду за певними видами (категоріями) злочинів, спрямована на дослідження, перевірку й оцінку представлених доказів, з'ясування причин розбіжностей у наявній інформації, встановлення (дове-

дення) винуватості (невинуватості) обвинуваченого і призначення справедливого й оптимального покарання винному. Визначення специфіки завдань окремих криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ є одним з аргументів в обґрунтуванні потреби їх розроблення як самостійного комплексу засобів криміналістичного забезпечення і кроком до виро-блення уніфікованих підходів у їх формуванні.

У той же час подальшого дослідження і аргументації потребують загаль-нотеоретичні питання щодо структури окремих криміналістичних методик судового розгляду кримінальних справ, принципів їх формування, критеріїв класифікації, суб'єктів реалізації тощо, без вирішення яких неможливо перейти до побудови систем конкретних практичних рекомендацій у цьому напрямі.

Список літератури:

1. Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел / Л. Е. Ароцкер. – Москва : Юрид. лит., 1964. – 223 с.
2. Вільгушинський М. Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики : монографія / М. Й. Вільгушинський ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Харків : Право, 2010. – 168 с.
3. Гавло В. К. Криміналістичне забезпечення превентивного і судового слідства як задача криміналістичної методики / В. К. Гавло // Криміналістика XXI століття : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 листоп. 2010 р. / Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, Ін-т вивчення проблем злочинності, Нац. акад. прав. наук України. – Харків : Право, 2010. – С. 242–247.
4. Журавель В. А. Криміналістичні методики : сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Харків : Вид. агенція «Апостиль», 2012. – 304 с.
5. Исаенко В. И. Методика поддержания государственного обвинения (понятие, принципы, содержание) : монография / В. И. Исаенко. – Москва : Юрлитинформ, 2011. – 176 с.
6. Ищенко Е. П. Криминалістика: краткий курс / Е. П. Ищенко. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Юридическая фирма «КОНТРАКТ» : ИНФРА-М, 2009. – 320 с.
7. Кисленко И. Л. Криміналістичні основи підтримання державного обвинення : монографія / И. Л. Кисленко, С. Л. Кисленко. – Москва : Юрлитинформ, 2013. – 328 с.
8. Когутич І. І. Використання криміналістичних знань у судовому розгляді кримінальних справ : наук.-практ. посіб. / І. І. Когутич, В. Т. Нор. – Львів ; Київ : Тріада плюс ; Алерта, 2011. – 428 с.
9. Корневский Ю. В. Криминалістика для судового слідства / Ю. В. Корневский. – Москва : АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – 198 с.
10. Корчагин А. А. Криміналістична методика превентивного розслідування і судового розбирательства по делам об убийствах (проблемы теории и практики) : монография / А. А. Корчагин ; под науч. ред. проф. В. К. Гавло. – Москва : Юрлитинформ, 2013. – 512 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України, Кодекс від 13.04.2012 р. № 4651-VI. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
12. Кудрявицкий А. С. Криміналістичне забезпечення – одно из условий повышения качества судебного разбирательства [Электронный ресурс] / А. С. Кудрявицкий // Юридическая наука и правоохранительная практика : науч.-практ. журн. ; гл. ред. А. И. Числов. – Тюмень : ФГОУ ВПО «ТЮИ МВД России», 2010. – № 2 (12). – С. 117–123. – Режим доступа : http://kalinovsky-k.narod.ru/b/pravo_urpraktika/2010_2.pdf.
13. Кудрявицкий А. С. Оперативно-розыскное и криминалістичне забезпечення судового розбирательства дел о преступлениях, совершаемых организованными преступными

сообществами : монографія / А. С. Кудрявицкий, Я. М. Мазунин. – Москва : Юрлитинформ, 2013. – 200 с.

14. Мешков В. М. Методика расследования преступлений : курс лекций / В. М. Мешков. – Москва : Юрлитинформ, 2013. – 304 с.

15. Чурилов С. Н. Криминалистическая методика : история и современность / С. Н. Чурилов. – Москва : Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2002. – 370 с.

16. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько. – Київ : Ін Юре, 2010. – 496 с.

17. Шмонин А. В. Методология криминалистической методики : монографія / А. В. Шмонин. – Москва : Юрлитинформ, 2010. – 416 с.

18. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур. – Харків : Харків юридичний, 2010. – 320 с.

Aliksieichuk V. I., PhD, Associate Professor of department of Criminalistics, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

ORCID ID 0000-0001-7579-3322

Particular criminalistic methods of court hearing in criminal proceedings: essence and goals

Problem setting. Understanding of criminalistic methods exceeded now the boundaries of traditional points of view - as a methods of crimes investigation. An attention is drawn to the fact that the process of proof in criminal proceedings is not completed with a pre-court investigation, on the contrary, it is being continued even more actively during the court hearing. In this regard a need for providing of subjects of court hearings of criminal cases (judges, prosecuting attorneys, defense lawyers) with criminalistic methods is emphasized. At the same time the stated ideas have not been sufficiently developed in Ukrainian doctrine. Special papers devoted to particular criminalistic methods of court hearing of criminal cases are not present. This problem cannot be settled without preliminary solving of issues of more general theoretical meaning, especially, definition of essence and goals of particular criminalistic methods of court hearing in criminal proceedings.

Recent research and publications analysis. Research of general-theoretical basic concepts of criminalistic methods was made by the domestic and foreign scientists (Yu. P. Alenin, O. Ya. Bayev, R. S. Byelkin, O. M. Vasylyev, I. O. Vozgrin, V. K. Gavlo, V. A. Zhuravel, A. V. Ishchenko, O. N. Kolesnichenko, V. V. Tishchenko, S. M. Churilov, A. V. Shmonin, B. V. Shchur, M. P. Yablokov and others). Issues of providing of criminalistic tools for court hearing in criminal proceedings are covered in the papers of the following scientists: L.Yu. Arotsker, V. M. Bozrov, M. Y. Vilgushunsky, G. A. Vorobyov, V. K. Gavlo, S. L. Kyslenko, D. V. Kim, I. I. Kogutych, Yu. V. Korenevsky, O. Yu. Korchagin, S. P. Sukhov, O. O. Sychova, A. L. Tsympkin, T. B. Chedzhemov, V. Yu. Shepitko and others. The authors of papers published in Ukraine in recent years, studying conceptual problems of providing with criminalistic methods of court proceeding in criminal process are: V.A. Zhuravel, I. I. Kogutych, I. I. Kotyuk, V. T. Nor, B. V. Shchur. At the same time the scientists have not paid enough attention to the research of essence of particular criminalistic methods of court hearing of criminal cases and to the definition of its goals.

Paper objective is an emphasizing and grounding of specific nature of goals of particular criminalistic methods of court hearing in criminal proceeding, definition of its essence.

Paper main body. An essence of particular criminalistic methods of crimes investigation are scientific and practical guidelines which concern specific actions sequence, specific methods, techniques, ways and means of their implementation during investigation of a certain type (category) of a crime, intended for use in specific typical situations. The court hearing of criminal proceedings is actually a continuation of a process of learning an event which took place, it is of crucial importance, therefore it requires scientific and practical guidelines concerning its providing. The differences in the content of such guidelines are connected with diversity in some tasks of pre-court and court proceeding and goals of corresponding particular criminalistic methods concerning their providing.

In this regard, definition of goals of particular criminalistic methods of court hearing in criminal proceeding should be based on an analysis of tasks of criminalistic methods in general as a section of criminalistics, goals of criminal proceedings and essence of proof. At the same time, goals of particular criminalistic methods (of investigation as well as of court hearing of criminal cases) have to disclose practical destination of the last one - as a system of guidelines developed for direct use in specific typical situations. The structure of such system of guidelines is determined by components of proof process which cover the following: collecting, recording, research, estimation and using of evidences. It should be taken into consideration that the stated elements are being implemented to different extents during pre-court investigation of a crime and during hearing of a case in court. So it is reasonable to make a preliminary analysis of particular criminalistic methods of a crime investigation, to determine differences in the conditions of implementing of the first and the second type of particular methods, as well as proportion between goals of court proceeding (court hearing) in criminal proceedings. Specific conditions of cognitive activity in the course of court hearing are: a) informational clearness and completeness of the evidences collected; b) larger degree of criminal event knowledge; c) larger distance in time from the criminal event; d) completeness of familiarity of the parties about the whole complex of the available evidences, their quality and thoroughness; e) extended scope of participants; f) availability of substantiated versions of parties; g) special (stressed) psychological atmosphere of activity; h) proneness to conflicts; i) restrictions in tactical means. Taken into consideration the stated differences in circumstances in which the court hearing takes place (in comparison with the crime investigation), and the aim and goals of court hearing, the proportion in tasks of relevant types of particular criminalistic methods can be followed.

Conclusions of the research. The goals of particular criminalistic methods of court hearing in criminal proceedings are: 1) maintenance of activity of the representatives of criminal proceedings parties (prosecutor, defense lawyer) and of the court in the process of court hearing according to the particular types (categories) of crimes by the systems of scientific concepts and practical guidelines; 2) coordination of cognitive, constructive, communicative and organizational activities of corresponding subjects by providing typical actions programs regarding typical situations of court hearing; 3) contribution to an effective research, evaluation and correct interpretation of information provided by the parties and obtained during the court hearing; 4) providing of high-quality verifying of evidences (including identifying of disadvantages, mistakes, violations while collecting, their unreliability); 5) facilitating of analysis of the provided versions (prosecution and defense) and formulation (and checking) of court versions; 6) promoting of determination (proof) of guilt (or innocence) of an accused person and imposition of a fair and optimal penalty for a guilty person; 7) promoting of finding out the cause of changing situations of court investigation and taking them into account while using of typical actions programs. Particular criminalistic methods of court hearing in criminal proceeding can be defined as a system of scientific concepts and scientific and practical guidelines for maintenance of activity of the parties of criminal proceedings and the court during the court hearing according to the certain types (categories) of crimes aimed at research, checking and estimation of provided evidences, finding out the causes of differences in available information, determination (proof) of guilt (or innocence) of an accused person and imposition of a fair and optimal penalty for a guilty person. Definition of specific nature of particular criminalistic methods of court hearing of criminal cases is one of the arguments in grounding of need of their development as an individual complex of means of criminalistic tools and a step to creation of unified approaches in their formation.

Key words: criminalistic methods, particular criminalistic methods, particular criminalistic methods of court hearing of criminal cases, court hearing, providing of criminalistic tools for court investigation, providing of criminalistic methods for court proceeding, goals of particular criminalistic methods of court hearing of criminal cases.

Надійшла до редколегії 28.08.2015 р.

Оберемко Юлія Олексіївна,

здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національна академія правових наук України, Україна, м. Харків

e-mail: oberyulia@ukr.net

ORCID 0000-0002-6948-25-17

УДК 343.971

ДОСВІД ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-НОРМАТИВНОЇ СФЕРИ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ УМИСНІ ВБИВСТВА З КОРИСЛИВИХ МОТИВІВ

Стаття присвячена розгляду ціннісно-нормативної сфери осіб, що вчиняють умисні вбивства з корисливих мотивів. На основі емпіричних досліджень виявлено та проаналізовано деформації ціннісно-нормативної та емоційно-вольової сфер свідомості корисливих убивць.

Ключові слова: корисливі вбивці, ціннісно-нормативна сфера, ціннісні орієнтації, емоційно-вольові якості особистості, афективна поведінка.

Оберемко Ю. А., соискатель Научно-исследовательского института изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса, Национальная академия правовых наук Украины, Украина, г. Харьков.

e-mail: oberyulia@ukr.net; ORCID 0000-0002-6948-25-17

Опыт исследования ценностно-нормативной сферы лиц, которые совершают умышленные убийства из корыстных побуждений

Статья посвящена рассмотрению ценностно-нормативной сферы лиц, которые совершают умышленные убийства из корыстных побуждений. На основе эмпирических исследований выявлены и проанализированы деформации ценностно-нормативной и эмоционально-волевой сфер сознания корыстных убийц.

Ключевые слова: корыстные убийцы, ценностно-нормативная сфера, ценностные ориентации, эмоционально-волевые качества личности, аффективное поведение.

Постановка проблеми. Ціннісно-нормативна сфера свідомості особи злочинця визначається поглядами, переконаннями, ціннісною орієнтацією, внутрішньою установкою, які у своїй сукупності дають змогу встановити причини виникнення мотивів протиправної поведінки, спрогнозувати майбутню поведінку, а отже, розробити необхідні профілактичні засоби [1, с. 91].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ціннісно-нормативної сфери свідомості злочинця привертало увагу багатьох учених, таких як Ю. М. Антонян, Б. М. Головкін, М. І. Єнекеєв, Г. Х. Єфремова, К. Є. Ігошев, А. Р. Ратинов, О. М. Яковлев та ін. Так, на думку А. Р. Ратинова, особистими передумовами протиправної поведінки виступають негативні або викривлені ціннісні орієнтації і антигромадські установки, а також деформації ціннісно-сислової сфери свідомості особи [2, с. 158].

Актуальність теми. Аналіз деформацій ціннісно-нормативної сфери свідомості корисливих вбивць має вельми актуальне значення, оскільки саме вони визначають спрямованість особистості та впливають на вибір насильницького способу збагачення.

Мета статті. Попередній аналіз особистості корисливого вбивці показав, що однією із провідних морально-психологічних рис таких осіб виступає корислива спрямованість, яка в більшості випадків реалізується у групових формах [3, с. 231] і детермінує насильницький спосіб заволодіння майном. Виходячи з вищенаведеного, метою статті є розгляд, з одного боку, *злочинної групи* як форми реалізації корисливої спрямованості, а з іншого, – *криміногенних елементів свідомості корисливого вбивці*.

Вклад основного матеріалу. Нагадаємо, що за даними досліджень переважна більшість (65,7 %) умисних вбивств з корисливих мотивів вчинялися у складі злочинних груп. У зв'язку з цим, значущим з кримінологічної точки зору є аналіз даних щодо: *способів групоутворення, рішень, групових ролей, групових цілей, групових норм та цінностей*.

Під час вивчення матеріалів судової практики дослідженню підлягало питання *відносин, на основі яких утворювалася група*. Так, за нашими даними, 62,4 % груп утворювалося на підставі дружніх стосунків; 28,4 % – із числа осіб, яких об'єднує попередній кримінальний досвід або спільне відбування покарання; учасників 4,9 % груп об'єднували родинні зв'язки; ще 4,3 % груп утворювалося на ґрунті особистих або робочих відносин. Як бачимо, майже $\frac{2}{3}$ учасників злочинних груп перебували у дозвільних, приятельських стосунках. Висловити пропозицію вчинити злочин людина може тільки у близькому середовищі, на підтримку якого вона з впевненістю розраховує. Через те рішення про вчинення злочину схвалюється та приймається не тільки на підставі дружніх симпатій, а в першу чергу завдяки єдності саме кримінальних інтересів усіх учасників групи. Під час проведення анкетування серед засуджених корисливих вбивць нами досліджувалося питання *яким чином приймалося остаточне рішення вчинити злочин*. Відповіді засуджених розподілились наступним чином: 4,9 % рішення вчинити злочин приймали під час відвертої розмови у вузькому колі людей; 5,8 % після того, як впевнилися у мінімальному ризику бути покараним; 14,7 % опитаних засуджених пішли на злочин, коли переконалися в сприятливій обстановці; 18,7 % визнали, що рішення прийняли задалегідь і чекали слушної нагоди; 55,9 % – рішення прийняли спонтанно, на емоціях і відразу ж його реалізували. Тобто, більшість опитаних вказали на

раптовість прийняття рішення вчинити злочин. З цього приводу В. О. Конова-лова зазначає, що процес підготовки та прийняття рішення вчинити вбивство може мати різний характер: він може бути детально обміркований або носити фрагментарний, навіть випадковий характер. Разом з тим, елементи підготовки присутні у будь-якому злочині, зокрема у вбивствах, незважаючи на те, що останні можуть носити імпульсивний характер [4, с. 8].

Важливе значення має аналіз даних щодо *ролей*, які виконувалися учасниками групи. Вони становлять собою сукупність тих функцій, які виконуються кожним членом групи у спільній злочинній діяльності. Результати узагальнення судової практики показали, що питома вага учасників злочинних груп (96,9 %) мали роль *виконавця*, 2,4 % – *організатора* і 0,7 % – *пособника*. Тобто, у більшості випадків має місце співвиконавство, коли дії всіх учасників групи складають об'єктивну сторону злочину. Так, спільне застосування насильства учасниками групи до потерпілого можна пояснити. По-перше, співучасники страхують один одного на випадок, якщо жертва почне чинити активний опір, а, по-друге, вони беруть на себе однакові зобов'язання, якщо злочин буде викрито і необхідно буде нести відповідальність. Таким чином, важливою ознакою, яка характеризує злочинну групу, є ступінь *згуртованості її членів*. На думку психолога Г. М. Андреевої, групова згуртованість означає, що серед учасників групи досягнутий особливий ступінь розвитку відносин, при якому всі члени групи в найбільшій мірі поділяють *цілі групової діяльності* і ті *цінності*, які пов'язані з цією діяльністю [5, с. 166].

Спільна злочинна поведінка учасників групи обумовлена досягненням загальної *корисливої цілі*. Кожен із членів групи, маючи корисливі інтереси, розуміє, що об'єднання їхніх зусиль гарантує досягнення єдиної для всіх мети – збагачення. За результатами узагальнення матеріалів кримінальних проваджень метою злочинної поведінки корисливих вбивць найчастіше було: заволодіння в результаті нападу конкретно визначеним і достовірно відомим майном – 41,9 %; заволодіння наявним у момент посягання майном потерпілого – 33,9 %; заволодіння будь-яким іншим ліквідним майном – 15,7 %; з метою неповернення боргу – 4,3 %, заволодіння транспортним засобом – 2,7 % або правами на майно – 1,5 %. Обізнаність злочинців про існування у потерпілого матеріальних цінностей свідчить про планування злочину і підготовку до нього. У даному випадку мова йде про умисні вбивства з корисливих мотивів із проникненням у житло. За нашими даними, вони є найбільш розповсюдженими і складають 65,1 % з усієї кількості досліджуваних нами умисних вбивств з корисливих мотивів. Злочинці, плануючи напад із проникненням до житла, впевнені у досягненні бажаного результату і отриманні прибутку. Скоріше за все, вони були раніше знайомі з потерпілим і бували у його помешканні, а тому успішність злочинного посягання, на їхню думку, є гарантованою. Напад з метою заволодіння наявним у момент посягання майном потерпілого характерний для умисних вбивств з корисливих мотивів, що вчиняються у безлюдних місцях і місцях громадського користування. У цьому випадку учасники групи, об'єднавшись, певною мірою ризикують. Вчиняючи

злочин, вони розраховують на везіння, оскільки імовірність того, що під час нападу у потерпілого буде значна кількість матеріальних благ, є невеликою.

Окремо слід звернути увагу на такі характеристики злочинної групи, як *групові норми та цінності*. З точки зору соціальної психології, групові норми – це певні правила, які вироблені групою, прийняті нею і яким має підпорядковуватися поведінка її членів, щоб їхня спільна діяльність була можлива [5, с. 112]. Норми та цінності злочинної групи формуються на ґрунті попереднього кримінального досвіду її учасників. За нашими даними, кожен четвертий корисливий вбивця був раніше засуджений за вчинення корисливого або насильницького злочину. Повернення до злочинного способу життя особами, які перебувають у стані судимості, свідчить про поглиблення ціннісних деформацій їхньої свідомості, негативне ставлення до суспільно прийнятних норм поведінки, що спричиняє продовження корисливої насильницької злочинної діяльності [3, с. 213]. Звільнившись із місць позбавлення волі, особи стають носіями кримінальної субкультури. Її основу складають кримінальні норми, які й регулюють поведінку та взаємовідносини між членами злочинної групи. Викривлений світогляд, злочинні навички та звички, знання, вміння, кримінальні способи збагачення – все це об'єднує членів групи і знаходить свій прояв у подальшій спільній злочинній діяльності. Норми, які регулюють поведінку та діяльність членів групи, безпосередньо спираються на цінності кожного із її учасників [5, с. 166]. Тому вважаємо, що саме розгляд *деформацій ціннісно-нормативної сфери свідомості корисливого вбивці* має важливе значення при аналізі чинників, які детермінують насильницький спосіб заволодіння майном.

Узагальнюючим показником ціннісно-нормативної сфери особистості корисливого вбивці виступає система ціннісних орієнтацій [3, с. 134]. Вважається, що ціннісні орієнтації є тим регулятором, якому підпорядкована поведінка людини. Наявність різних систем цінностей у суспільстві зумовлює широкий вибір індивідом окремих з них [6, с. 49], оскільки протягом свого життя людина стає учасником багатьох соціальних відносин з відмінними ціннісними структурами.

Аналіз системи ціннісних орієнтацій корисливих вбивць пропонуємо здійснити звернувшись до результатів авторського емпіричного дослідження. Останнє проводилося шляхом тестування засуджених корисливих вбивць за допомогою психологічної методики «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. С. Бубнової. У проведенні тестувань консультативну допомогу надавала кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ Л. О. Шевченко. Запропонована методика спрямована на дослідження реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних життєвих умовах. Її основні положення ґрунтуються на тому, що уявлення людини про найбільш вагомні цінності формуються в процесі її соціалізації шляхом засвоєння загальнокультурних цінностей [7, с. 28]. У тестуванні взяли участь засуджені, які відбувають покарання у п'яти кримінально-виконавчих уста-

новах середнього рівня безпеки Харківської області (Диканівська ВК № 12, Холодногірська ВК № 18, Олексіївська ВК № 25, Харківська ВК № 43, Темнівська ВК № 100). Серед них: 100 осіб, засуджених за вчинення умисних вбивств з корисливих мотивів (основна група) та 60 осіб засуджених за вчинення крадіжок (контрольна група). Респондентам був запропонований бланк, в якому містилося 66 закритих питань з можливістю дати два варіанти відповіді: «так» або «ні». Результати тестування обчислювалися за допомогою спеціального ключа. Кожна із запропонованих цінностей вимірювалася у балах, максимальна кількість яких дорівнює 6. Після обробки даних будувався профіль, який відображав ступінь виразності (ранг) тієї або іншої цінності. Отримані результати тестування наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Розподіл результатів тестування реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. С. Бубнова)

<i>Найменування цінностей</i>	<i>Основна група (корисливі вбивці) ранги</i>	<i>Контрольна група (крадії) ранги</i>	<i>P</i>
Приємне проведення часу, відпочинок	1,5	4	0,05
Матеріальний добробут	3	1	
Пошук і насолода прекрасним	7,5	5,5	
Допомога і милосердя до інших людей	7,5	8	
Любов	9	9,5	
Високий соціальний статус і управління людьми	5,5	2	0,1
Визнання, повага та вплив на оточуючих	4	7	0,05
Соціальна активність	5,5	5,5	
Спілкування	10	9,5	
Здоров'я	1,5	3	

Із наведених даних вбачається, що життєві цінності злочинців в обох групах умовно поділяються на значущі та незначущі. Серед найбільш вагомих цінностей, які посідають перших п'ять місць, виділяються: *здоров'я, відпочинок та дозвілля, прагнення до матеріальної забезпеченості, у тому числі й кримінальним шляхом, соціальний статус та соціальна активність*. Незначущими є цінності спілкування, любов, допомога іншим та милосердя, насолода прекрасним. Перейдемо безпосередньо до аналізу відмінностей у структурах значущих цінностей корисливих вбивць та крадіїв.

У першу чергу привертає увагу неоднаковий ранговий розподіл цінностей у досліджуваних групах. Перше місце у структурі ціннісних орієнтацій корисливих вбивць поділяють дві цінності – *здоров'я та приємне проведення дозвілля*. Цінності, які б займали другу позицію, фактично відсутні. У той же час у крадіїв на першому місці – матеріальний добробут, а здоров'я взагалі третє. Немає сумніву, що цінність власного життя усвідомлюється респондентами обох груп. Разом із тим таке рангове розташування пов'язане, на нашу думку, із видом вчинюваних злочинів. Злочинна діяльність крадіїв не пов'язана із застосуванням насильства. Головним для них є таємно заволодіти майном і залишитися непомітним. Тому непокоїться власним життям та здоров'ям під час вчинення злочину у крадіїв фактично немає підстав. Іншим чином виглядає ситуація у випадку вчинення корисливого насильницького злочину. Вбивство з корисливих мотивів безпосередньо вчиняється шляхом застосування фізичного насильства. Усвідомлюючи небезпеку посягання і розуміючи, що жертва може чинити активний опір, злочинці, побоюючись за власне здоров'я і життя, застосовують летальне насильство до потерпілого. Під час нападу без вагань заподіюють шкоду здоров'ю потерпілого та позбавляють його життя. Це означає, що цінність життя потерпілих для корисливих вбивць зводиться нанівець, в той час як власне здоров'я вони визнають найголовнішою життєвою цінністю. *Відпочинок та приємне проведення дозвілля* для корисливих вбивць має таке ж важливе значення, як і цінність власного життя. За цим параметром встановлено статистично достовірну відомість ($p < 0,05$), тобто, для корисливих вбивць, на відміну від крадіїв, відпочинок та приємне проведення часу мають вкрай важливе значення. Як правило, власний відпочинок та приємне проведення часу для корисливих вбивць ототожнюється із задоволенням своїх примітивних потреб в їжі, алкогольних напоях, наркотичних речовинах та сексуальних розвагах. Тому кошти, отримані від вчинення злочину, найчастіше витрачаються саме на забезпечення таких гіпертрофованих потреб та інтересів.

Третє місце у структурі ціннісних орієнтацій корисливих вбивць займає *матеріальний добробут*. При цьому для крадіїв він має більш важливе значення і виходить за результатами тестування на перше місце. Матеріальна забезпеченість – це цінність, яка завжди була вагомою і визначала рівень та якість життя людини. Сьогодні в державі простежується різке соціальне розшарування населення на багатих та бідних, і основна його частина належить до останньої категорії. Враховуючи те, що більшість корисливих

вбивць – це молоді люди, вихідці із малозабезпечених та бідних сімей – не дивним є їхнє бажання покращити свій матеріальний стан шляхом вчинення корисливо-насильницьких злочинів.

Визнання та повага як цінність є достовірно більш значущою ($p < 0,05$) для осіб, котрі вчинили вбивства, а не крадіжки. Таке високе значення показника характеризує корисливих вбивць як людей із безпідставно завищеною самооцінкою та самолюбством. Соціальна невлаштованість, невпевненість у собі компенсується шляхом застосування фізичної сили до оточуючих. Низький рівень інтелектуальних здібностей позбавляє їх можливості вирішувати конфліктні ситуації правомірним шляхом, а тому застосування насильства для них видається найбільш оптимальним варіантом для досягнення бажаного результату. Наведені нами дані узгоджуються із результатами дослідження, що були отримані Б. М. Головкіним. Учений довів, що незважаючи на деформації ціннісно-нормативної сфери особистості, корисливо-насильницькі злочинці залишаються членами суспільства, а тому в своїх оцінках і самооцінках орієнтуються на суспільні еталони, загальноприйнятні ролі, цінності та норми, бажані з огляду на престижність і загальне визнання [8, с. 145]. Такі цінності як *соціальна активність та високий соціальний статус* для корисливих убивць посідають п'яте місце у структурі ціннісних орієнтацій. При цьому, якщо соціальна активність як цінність у обох досліджуваних групах займає однакову позицію, то високий соціальний статус і бажання керувати людьми для крадіїв та корисливих вбивць у структурі ціннісних орієнтацій має відмінності лише на рівні тенденції ($p < 0,1$). Це пов'язано з тим, що в існуючій статусній ієрархії злочинного середовища соціальний статус крадіїв є «вищим», ніж у корисливих вбивць, тому не випадково, що саме для цієї групи злочинців цінність високого статусу є важливішою.

Результати тестування показали, що до незначущих цінностей респонденти обох груп віднесли *спілкування*. На думку вчених, у злочинному середовищі мають місце певні деформації спілкування [9, с. 305]. Через побоювання сказати щось зайве або заборонене засуджені поведуться дуже обережно, а тому у місцях позбавлення волі спілкування злочинців відбувається у досить вузькому колі. Попередньо ми встановили, що більшість злочинців мають низький культурний та освітній рівень. Тому не дивно, що до незначущих життєвих цінностей респонденти обох груп віднесли і такі цінності, як: *любов, милосердя та допомога іншим, насолода прекрасним*. Ці цінності сприймаються ними на абстрактному рівні та суперечать їхній системі ціннісних орієнтацій.

Досліджуючи психологічну складову корисливих вбивць, важливо звернути увагу на їхні *емоційно-вольові особливості*. Останні вивчалися за допомогою психологічної методики, розробленої М. В. Чумаковим. Методика «Вольові якості особистості» М. В. Чумакова спрямована на діагностику таких вольових якостей, які представляють собою конкретні прояви вольової регуляції. Вони визначаються умовами і змістом конкретних видів діяльності, що виконується людиною [10, с. 170]. Порядок проведення тестування, контингент респонден-

тів основної та контрольної групи залишилися тими самими, що й при застосуванні попередньої психологічної методики. Результати тестування вольових якостей корисливих вбивць та крадіїв наведені у табл. 2.

Таблиця 2

**Розподіл результатів тестування вольових якостей особистості
(М. В. Чумаков)**

Найменування шкал		Бали		P
		Основна група (корисливі вбивці)	Контрольна група (крадії)	
1	Відповідальність	1,3±2,5	1,4±1,72	
2	Ініціативність	2,3±1,5	2,4±0,9	
3	Рішучість	3,9±1,2	3,5±1,8	
4	Самостійність	1,8±0,1	5,7±1,1	0,01
5	Витримка	2,3±0,9	6,6±1,14	0,05
6	Наполегливість	6,1±1,18	2,14±0,17	0,05
7	Енергійність	3,3±0,9	3,9±0,7	
8	Уважність	1,4±1,12	7,8±2,3	0,01
9	Цілеспрямованість	4,8±0,9	5,4±1,6	

За результатами тестування виявлено достовірні відмінності між групами за такими показниками, як: *самостійність*, *витримка*, *наполегливість* та *уважність*. Розглянемо кожен з них окремо. У корисливих вбивць встановлений низький рівень *самостійності* (1,8) порівняно з крадіями (5,7). Це означає, що у них виявляється залежність від інших людей і схильність підкорятися чужій думці. Такі особи частіше орієнтовані на групу та підвладні їй, тому не дивно, що вони об'єднуються для вчинення умисних вбивств з корисливих мотивів.

Низький показник *витримки* (2,3) у корисливих вбивць вказує на їхню емоційну неврівноваженість та схильність до імпульсивних реакцій, чого не скажеш про крадіїв (6,6). Це узгоджується із низьким значенням показника їхньої *уважності* (6,1). Під впливом емоцій корисливі вбивці не надто вдаються у деталі під час вчинення злочину. У свою чергу для крадіїв уважність є практично найголовнішою рисою, яка гарантує успішність злочинного посягання. Тому за цим параметром показники контрольної групи гранично вищі (7,8), ніж у основної.

Ще однією рисою, за якою між групами встановлено достовірні відмінності, є *наполегливість*. У корисливих вбивць за цим показником порівняно з іншими встановлено найвищий бал – 6,1. Вони, розраховуючи на фізичну перевагу над жертвою та раптовість посягання, демонструють високий рівень наполегливості у досягненні поставленої мети. Отримані результати підтверджують наше припущення, що більшість корисливих вбивць, проникаючи у житло з метою заволодіння майном насильницьким шляхом, психологічно були готові до позбавлення життя потерпілого.

Отже, результати тестування вольових якостей дозволяють дійти таких висновків. Вольова регуляція у корисливих вбивць перебуває на низькому рівні. Це особи, які характеризуються імпульсивністю, неврівноваженістю та низьким рівнем самоконтролю. Покладаючись на перевагу у фізичній силі та спонтанність нападу, вони задовольняють свої корисливі спонукання насильницьким шляхом. Зокрема, шляхом позбавленням життя потерпілого, до чого, як виявляється, вони психологічно та потенційно готові.

Низький рівень вольової регуляції у корисливих вбивць обумовлює їхню *схильність до афективної поведінки*. Афективна поведінка в сучасній психологічній літературі розуміється, як дії людини під впливом емоцій. Схильність до афективної поведінки у корисливих вбивць нами досліджувалася за допомогою психологічної методики В. В. Бойко. За результатами тестування, викладеними у табл. 3, афективність, як риса характеру, притаманна респондентам обох досліджуваних груп.

Таблиця 3

**Розподіл результатів тестування схильності до афективної поведінки
(В. В. Бойко)**

<i>Рівень афективності</i>		<i>Основна група (корисливі вбивці), %</i>	<i>Контрольна група (крадії), %</i>	<i>P</i>
1	Високий	62	25	0,01
2	Середній	20	35	–
3	Низький	17	40	0,05

Згідно із наведеними даними, достовірно високий рівень афективності виявлено у осіб, що вчинили умисні вбивства з корисливих мотивів ($p < 0,01$). Тобто, у них наявний «афект неадекватності», як форми афективної поведінки, що виникла на ґрунті незадоволення значущих для них потреб та завищеному рівні їх життєвих домагань. Нарікання на існуючу соціальну несправедливість, бажання «взяти своє тут і зараз» часто зумовлюють їх злочинну поведінку. Натомість у групі досліджених злочинців, які вчинили кра-

діжки, рівень афективності достовірно нижчий ($p < 0,05$), що є свідченням їх поміркованості, вираженості та самовиправдовування.

Висновки. Досліджуючи ціннісно-нормативну сферу осіб, що вчинили умисні вбивства з корисливих мотивів, ми дійшли наступних висновків. На підставі емпіричних досліджень нами встановлено достовірні відмінності у психологічних рисах осіб, які вчиняють умисні вбивства з корисливих мотивів та крадіїв. Виявлені деформації ціннісно-нормативної та емоційно-вольової сфер корисливих вбивць зумовлюють вибір насильницького способу заволодіння майном. Низький рівень таких вольових якостей, як самостійність, витримка та уважність, багато в чому пояснює прагнення злочинців об'єднуватися у злочинні групи для досягнення спільної корисливої мети.

Список літератури:

1. Кримінологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. – Харків : Право, 2014. – 440 с.
2. Ратинов А. Р. Опыт изучения правовых установок и ориентаций преступников / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова, В. В. Зудин // Психологическое изучение личности преступника (методы исследования) : сб. науч. тр. ; отв. ред. А. Р. Ратинов. – Москва : ВИПП, 1976. – С. 153–175.
3. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія / Б. М. Головкін. – Харків : Право, 2011. – 432 с.
4. Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования : монография / В. Е. Коновалова. – Харьков : Факт, 2001. – 311 с.
5. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. учеб. завед. / Г. М. Андреева. – Москва : Аспект Пресс, 2001. – 290 с.
6. Клейберг Ю. А. Девиантное поведение : учеб. пособие / Ю. А. Клейберг. – Москва : НОУ ВПО Моск. псих.-соц. инст. – 2008. – 304 с.
7. Бубнова С. С. Методика диагностики индивидуальной структуры ценностных ориентаций личности / С. С. Бубнова // Методы психологической диагностики. – Москва, 1994. – Вып. 2. – С. 21–43.
8. Головкін Б. М. Я-концепція особистості корисливого насильницького злочинця / Б. М. Головкін // Проблеми законності : зб. наук. пр. Нац. юрид. ун-ту. – 2010. – Вип. 107. – С. 143–153.
9. Дмитриева Ю. А. Пенитенциарная психология : учебник / Ю. А. Дмитриева, Б. Б. Казак. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 681 с.
10. Чумаков М. В. Диагностика волевых свойств личности / М. В. Чумаков // Вопросы психологии. – 2006. – № 1. – С. 169–178.

References:

1. Kriminologia : pidruchnyk / V.V. Holina, B.M. Holovkin, M.Iu. Valuiska ta in. ; za red. V.V. Holiny, B.M. Holovkina. – Kh. : Pravo, 2014. – 440 s.
2. Ratinov A.R. Opyit izucheniya pravovyih ustanovok i orientatsiy prestupnikov / A.R. Ratinov, G.H. Efremova, V.V. Zudin // Psihologicheskoe izuchenie lichnosti prestupnika (Metodyi issledovaniya): sb. nauch. tr.; otv. red. A.R. Ratinov. – M. : VIPP, 1976. – S. 153–175.
3. Holovkin B.M. Koryslyva nasylnytska zlochynnist v Ukraini: fenomen, determinatsiia, zapobihannia : monohrafiia / B.M. Holovkin. – Kh. : Pravo, 2011. – 432 s.
4. Konovalova V.E. Ubyvstvo: isskustvo rassledovaniya : monografiya / V.E. Konovalova. – H. : Fakt, 2001. – 311 s.
5. Andreeva G.M. Sotsialnaya psihologiya: Ucheb. dlya vyssh. ucheb. zaved. / G.M. Andreeva. – M. : Aspekt Press, 2001. – 290 s.

6. Kleyberg Yu.A. Deviantnoe povedenie : ucheb. posobie / Yu.A. Kleyberg. – M. : NOU VPO Mosk. psih.-sots. inst. – 2008. – 304 s.
7. Bubnova S.S. Metodika diagnostiki individualnoy strukturyi tsennostnyih orientatsiy lichnosti // S.S. Bubnova / Metodyi psihologicheskoy diagnostiki. – M., 1994. – Vyip. 2. – S. 21 – 43.
8. Holovkin B.M. Ya-kontseptsiiia osobystosti koryslyvoho nasylnytskoho zlochyntsia // B.M. Holovkin / Problemy zakonnosti. – Nats. yuryd. univ-t. – 2010. – Vyp. 107. – S. 143-153.
9. Dmitrieva Yu.A. Penetentsiarnaya psihologiya : uchebnik / Yu.A. Dmitrieva, B.B. Kazak; Rostovna Donu : Feniks, 2007. – 681 s.
10. Chumakov M.V. Diagnostika volevyih svoystv lichnosti // M.V. Chumakov / Voprosyi psihologii. – 2006. – № 1 – S. 169-178.

Oberemko Yu. O., postgraduate student by correspondence, Academician Stashis Scientific and Research Institute for the Study of Crime problems, National Academy of Law Sciences, Kharkiv; e-mail: oberemko@ukr.net

ORCID 0000-0002-6948-25-17

Experience of research of valued-normative sphere of persons that accomplish felonious homicides from selfish motives

Problem setting. The valued-normative sphere of consciousness of criminal's personality is determined by views, persuasions, valued orientation, internal orientation, that altogether gives an opportunity to set reasons of the criminal behavior's origin.

Recent research and publications analysis. The deficiency of frequent researches of the mercenary killers' personality, analysis of deformations of the axiological-normative sphere of their consciousness is actual for scientists. The question of axiological-normative sphere of criminal's consciousness draw attention of many scientists, such as Yu. M. Antonyan, B. M. Golovkin, M.I. Enekeev, G.H. Efremova, K.E. Igoshev, A.R. Ratinov, O.M. Yakovlev.

Paper main body. Consideration of personality of mercenary killer showed that one of leading morally-psychological lines of such persons a mercenary orientation comes forward. The aim of the article consists in consideration of criminal group, as forms of realization of mercenary orientation and criminogenic elements of consciousness of mercenary killer. The system of the valued orientations comes forward as an index of valued-normative sphere of personality of mercenary killer. It is considered that the valued orientations are regulator that inferior behavior of man. The presence of the different systems of values in society predetermines a wide choice the man of separate from them, as during the life she becomes the participant of many social relationships with the excellent valued structures. The analysis of the system of the valued orientations of mercenary killers we carried out on the basis of results of authorial empiric research.

Investigating the psychological constituent of mercenary killers we paid attention to their emotionally-volitional features. We set that the volitional adjusting mercenary killers had at low level. It is persons that are characterized impulsiveness, mental instability and low level of self-control. Depending upon advantage in physical force and by spontaneity of attack, they satisfy with the mercenary motives a violent way.

Conclusions of the research. Investigating the valued-normative sphere of persons that accomplished felonious homicides from selfish motives, it is possible to come to the next conclusions. On the basis of empiric researches we are set reliable differences in the psychological lines of persons that accomplish felonious homicides from selfish motives and thieves. The educed deformations of valued-normative and emotionally-volitional spheres of mercenary killers predetermine the choice of violent method of laying hands on property. Low level of such volitional qualities as independence, self-control and attentiveness in a great deal explain aspiration of criminals to unite in criminal groups for the achievement of general mercenary aim.

Key words: mercenary killers, valued-normative sphere, valued orientations, emotionally-volitional qualities of personality, highly emotional behavior.

Надійшла до редколегії 11.09.2015 р.

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

24 червня 2015 р. на кафедрі історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відбувся *міжкафедральний круглий стіл*, присвячений діяльності великого київського князя Ярослава Мудрого, ім'я якого носить Університет. У роботі круглого столу взяли участь члени кафедр культурології та теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Відкрив засідання круглого столу проректор з наукової роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого професор, д-р юрид. наук А. П. Гетьман, який зазначив, що для істориків права, широкого кола науковців, а також студентів одним з найважливіших завдань є ґрунтовне і всебічне дослідження державницької політики Ярослава Мудрого, його правотворчої діяльності.

З розлогими доповідями на цьому заході виступили: д-р юрид. наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн **В. Д. Гончаренко**; д-р філос. наук, професор, завідувач кафедри культурології **В. О. Лозовой**; д-р іст. наук, професор кафедри теорії держави і права **Г. Г. Демиденко**.

Професор **В. Д. Гончаренко** у своїй доповіді підкреслив, що Ярослав Мудрий – визнаний державний діяч, мислитель, державник-книжник, просвітник, великий князь-будівничий і великий киянин – всю свою енергію спрямував на процвітання та розвиток України. За Ярослава Мудрого Київська Русь досягла свого найбільшого політичного і культурного піднесення, займала домінуюче становище у всій східній частині тогочасної Європи. Під керівництвом Ярослава Мудрого був створений перший збірник писаного руського права – «Правда Ярослава», норми якої захищали людське життя і право власності. Згодом «Правда Ярослава» стала складовою частиною видатної пам'ятки права Київської Русі – «Руської Правди», яка не поступалася відомим середньовічним пам'яткам права країн Заходу. Чимало зусиль доклав Ярослав Мудрий у справі розвитку торгівлі, як внутрішньої, так і зовнішньої, а також створення фінансової системи Київської Русі. Добре розуміючи велике значення християнства для існування міцної, єдиної держави, Ярослав Мудрий активно сприяв поширенню його в Київській Русі. Також загальновідомо, що Київська Русь за часів князювання Ярослава Мудрого була могутньою та мала високий міжнародний авторитет.

Доповідь професора **Г. Г. Демиденка** була власне презентацією авторського науково-популярного історико-правового нарису про Ярослава Мудрого, в якому проаналізовані й відтворені факти життя, грані особистості, політики, законотворчість великого київського князя (Ярослав Мудрий – великий князь Русі: науково-популярний нарис / Г. Г. Демиденко. – Х. : Право, 2013. – 352 с.). Доповідач значно розширив і об'єктивно проаналізував широке коло відомостей з історичних джерел і літератури, на основі методології історичної науки осмислив контекст часу, обставин, в яких діяв Ярослав Мудрий. Він зауважив, що історія завжди повчальна, якщо враховуються її уроки. Часи правління Ярослава Мудрого в першій половині XI ст. нащадки назвуть «золотою добою» Русі, вершиною її розквіту. Це – славна сторінка в історії вітчизняного державотворення, якою маємо пишатись. Великий князь Київської Русі сам очолював військо в битвах, замирював повстання, ризикуючи не лише посадою, а й життям, домігся економічного розквіту країни, взаєморозуміння між владою і народом зваженою соціальною політикою, створив перший правовий кодекс, заклав основи кримінального і цивільного права, завоював авторитет у провідних монархів Європи, започаткував міцні родинні зв'язки з ними.

Професор **В. О. Лозовий** у своїй доповіді охарактеризував постать Ярослава Мудрого у розвитку культури Київської Русі. Як Великий князь Київської Русі Ярослав провадить системну політику розбудови держави та розвитку духовної культури народу. У 1037 р. було побудовано Софійський собор, в якому оригінальні розписи, мозаїчні зображення, орнаменти. Це видатна пам'ятка світового зодчества. У цьому ж році Ярослав заснував бібліотеку Софії Київської. При ній майстерню з переписування і перекладання книг (з грецької мови). 1037 – 1039 рр. – було створено перший літописний звід. Також був побудований Києво-Печерський монастир, який став осередком духовної культури, зокрема освіти та православної віри. Київ, за князювання Ярослава, збагатився Золотою брамою, храмами, монастирями, чудовими світськими спорудами.

Однією із найважливіших турбот урядової діяльності Ярослава Мудрого, спрямованої на зміцнення об'єднаного значення Києва, була православна церква. Він добре розумів її місце в структурі феодальної держави, розвитку її могутності та єдності і не шкодував коштів для того, щоб становище церкви було якомога міцнішим, а християнство поширювалось. Ще за Володимира Великого церква одержала соціальний статут, що визначав її правовий статус у системі державного управління. Чимало зусиль Ярослав доклав внутрішньому устрою православної церкви, її незалежності від Візантії, її патріарха. У всіх міських центрах розгорнулося будівництво храмів, почалося заснування монастирів. У зв'язку з великим церковним будівництвом розвивались архітектура та інші види мистецтва. Виріс міжнародний авторитет церкви.

За Ярослава Мудрого значного успіху досягли різні складові культури і зокрема, освіта. У Софійському соборі перекладалися на старослов'янську мову грецькі книги, створювалися оригінальні літературні твори. У Києві та

інших містах відкривалися школи грамоти, засновувалися бібліотеки. У давньоруських школах і бібліотеках виховалось багато видатних літописців і літераторів, богословів і філософів, публіцистів, які продовжили політику Ярослава Мудрого на подальший розвиток духовної культури свого народу.

В. М. Єрмолаєв – д-р юрид. наук, професор кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн високо оцінив працю Г. Г. Демиденка, підкресливши, по-перше, надзвичайно широке залучення автором всіх доступних джерел – літописів та історичних хронік, скандинавських саг, свідчень іноземних сучасників, пам'яток давньоруського права, церковної агіографії, краєзнавчих, археологічних і нумізматичних матеріалів, широкого кола спеціальної літератури з історії держави і права Київської Русі. Звідси – просторовий і достовірний і науково-довідковий апарат цього дослідницького нарису, маса маловідомих і вельми цікавих фактів. По-друге, новизну дослідника в історико-правовому підході до вивчення біографії Ярослава Мудрого. Рецензована книга є актуальним виданням не лише з огляду на її значну пізнавальну цінність, а й завдяки її публіцистичності, вона спрямована на захист істини в науці і правдивої історії українського народу, його славних імен.

З науковим повідомленням «Київська митрополія як підсумок боротьби Ярослава Мудрого за суверенність держави» виступив **С. І. Власенко** – канд. юрид. наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн. Він наголосив на тому, що суттєвий вплив на життя і діяльність суспільства має віра, і вона завжди впливала на становлення і утвердження будь-якої держави. Також він звернув увагу на послідовну боротьбу Ярослава Мудрого за створення самостійної митрополії, що відбулося у 1051 р. Першим митрополитом став Іларіон. Його праця «Слово про закон і благодать» (1037 – 1050) сприяла зближенню народів, що входили до складу Русі. Як писав сам автор, його праця повинна була бути «ведома и слышима» всіма кінцями землі. Призначення Київського митрополита дозволило Ярославу Мудрому самостійно, без участі Візантії, розробити і ввести в дію церковний статут, створити церковний суд, вести більш рішучу боротьбу з прибічниками старої віри проти християнства, чаклунства, розпусти та іншого, а це в свою чергу сприяло посиленню центральної влади.

«Церковні статуту Володимира і Ярослава як правова основа православного моногамного шлюбу у Київській Русі» – з таким повідомленням виступив **Д. А. Тихоненков** – канд. юрид. наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн. Він наголосив, що з прийняттям християнства з'явилися церковні суди, які розглядали сімейні спори (в тому числі майнові і спадкові), боролися з подружніми зрадами, позашлюбними зв'язками, статевими відхиленнями і збоченнями. До їх компетенції належали справи про викрадення дівчат, аборти, згвалтування тощо. Він підкреслив, що мотивація боротьби міститься в «Уставе князя Владимира Святославовича о десятинах, судах и людях церковных», який вперше визначив коло

цих справ (див. ст. 9 Синодальної редакції Статуту). Церковні статuti багато в чому стали рецепцією візантійського права, в тому числі Номоканона, а також давньоєврейського права (деякі положення майже дослівно відтворюють записи Мойсея). Відмінною рисою є наявність у церковних статутах більш м'яких покарань (поміщення в церковний дім, молитва, піст і т. п.). Упровадження церковних статутів та практика їх застосування сприяли витісненню старих язичницьких звичаїв і утвердженню православного моногамного шлюбу з обмеженими можливостями розлучення.

З повідомленням «Передумови виникнення страхування в Київській Русі за Руською Правдою» виступила **К. М. Лісогорова** – канд. юрид. наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн, що перші свідчення щодо запровадження страхування в Київській Русі відображені в Руській Правді. Особа, беручи участь у сплаті колективної віри, так би мовити, страхувала себе на майбутнє у разі настання подібних обставин.

Міжнародні відносини за доби Ярослава Мудрого охарактеризував **В. А. Лизогуб** – канд. юрид. наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн. За час свого правління Ярослав зумів забезпечити зміцнення на європейській політичній арені статусу Русі як великої держави. Укладаючи нові союзи і міждержавні відносини, Ярослав постійно балансував, не допускаючи посилення будь-якої країни, але при нагоді прагнув підвищити авторитет Київської держави. Внесок Ярослава Мудрого у зовнішню політику та розвиток дипломатії Київської держави неоціненний. У сфері зовнішньої політики Ярослав, як і його батько, більше сподівався на дипломатію, ніж на зброю. Він зумів забезпечити для Київської Русі визнання і високий авторитет на міжнародній арені. Королі майже всіх західних держав вважали почесною пов'язати себе родинними зв'язками з Ярославом Володимировичем. Ці факти засвідчують високий міжнародний авторитет Київської Русі як передової й могутньої держави, що утвердилася на очах Європи впродовж життя двох поколінь. Велич діянь Ярослава, який підніс державу до рівня тогочасного цивілізованого світу, дала можливість майбутнім поколінням відчувати себе невіддільною частиною загальноєвропейського історичного процесу.

«Основні технічні прийоми порівняльного історико-правового аналізу» (на прикладі Руської Правди Ярослава і Салічної Правди) тема виступу **Д. А. Шигаля** – канд. юрид. наук, доцента кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн. Він наголосив на важливості того, що при проведенні порівняльного аналізу історико-правових об'єктів суттєво полегшує цей процес складання глосарію та довідника компаративного дослідження. Особливо актуальним це є під час проведення порівняння стародавніх джерел. Саме встановлення у повному обсязі змісту Руської Правди та Салічної Правди доцільним є формування категоріального апарату дослідження через складання спеціальних таблиць, де різні терміни та структури, що описують однакові правові явища приводяться до єдиного знаменника шляхом визначення об'єднуючої категорії.

З повідомленням «До питання значення законотворчої діяльності Ярослава Мудрого» виступила **І. М. Скуратович** – канд. юрид. наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн і акцентувала увагу на заповіті Ярослава Мудрого до синів (Ярославів ряд), який мав за мету розподіл земель і політичної влади між ними, із застосуванням принципу старшинства у рамках родини; підкреслила новаторський характер цього документа, котрий фактично вперше встановив порядок престолонаслідування на Русі.

«Питання громадського піклування у східних слов'ян» висвітив **Ю. М. Походзіло** – канд. юрид. наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн, наголосивши, що на всіх етапах розвитку суспільства надавалася допомога тим, хто з різних причин самотійно не міг забезпечити свою життєдіяльність. Закріпленню у вже сформованих у східних слов'ян традицій соціальної допомоги багато в чому сприяли імперативи християнської релігії які втілилися в «Уставі Святого князя Володимира, крестившого Руськую землю, о церкових судех».

Тему «Удосконалення податкової системи Київської Русі у IX-X ст.» порушив **Є. О. Васильєв** – канд. юрид. наук, доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн, звернувши увагу на те, що запровадження податкових платежів відбувалося ще до зародження держави Київська Русь. Податки збиралися переважно в натуральній формі і називалися – данина, подимне, поплужне, полюддя тощо. Подальше удосконалення податкової системи Київської Русі було здійснено Ярославом Мудрим.

Пономарьова Г. П., канд. юрид. наук, асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн виступила з повідомленням «Церковний статут великого князя Ярослава». Цей статут був одним із основних джерел давньоруського права. Вважається, що він був укладений Ярославом Мудрим з митрополитом Іларіоном, про що зазначається в ньому самому. Водночас інші дослідники стверджують, що статут утворився шляхом приватної кодифікації норм церковного права у XII, або навіть XIII – XIV ст. під впливом західних середньовічних джерел, а приписали його Ярославові задля надання давності документу, підкреслення авторитету законодавця. Статут поділяється на три частини. У вступі йдеться про те, що князь Ярослав Володимирович, радячись із митрополитом Іларіоном, переглянув і підтвердив статут свого батька. До того ж Ярослав доповнив його новими постановленнями, що розширювали сферу церковної підсудності. Основна частина визначала провини, що підлягали розгляду церковним судом, та осіб, що були в церковній підсудності, а також містила норми про шлюбні справи. Усі такі злочини та проступки Статут розділяв на церковно-цивільні, тобто ті, що підлягали спільному суду князівської та церковної влади (наприклад, згвалтування, толока, перелюбство чоловіка від дружини та ін.), і виключно церковні, такі, що належали до виключної компетенції церковного суду. Норми про шлюбні справи визначали, зокрема, незаконність шлюбів, наслідки відмови від укладання шлюбу після договору, підстави для розлучення. Заключна

частина Статуту вказувала на те, що всі тяжби й усякі справи, що стосувалися церковних людей, були підсудні виключно суду єпархіального архієрея. Закляття визначало моральну відповідальність князя-нащадка, який схотів би порушити статут предків, та юридичну відповідальність порушника-посадовця: «суд і кара за законом», тобто за Номоканоном.

З доповіддю «Посадова і функціональна ідентифікація вірника за Руською Правдою» виступила **Н. С. Стеценко** – канд. юрид. наук, асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, яка зазначила, що історичні пам'ятки права Київської Русі розглядали збір «віри» в якості важливого напрямку фіскальної діяльності князя та його слуг (посадових осіб), як однієї з дохідних статей державної казни. Для виконання цієї функції у князівському апараті управління спеціально виділявся вірник, який прямо отримав свою назву від «віри» як фінансового збору за злочини. Доповідач акцентувала увагу на наукових дискусіях, щодо роз'їзного чи осілого характеру вірника. Стаття 42 Короткої Правди чітко вказує на роз'їзний характер. У подальшому факт децентралізації суду та розправи, впровадження та укріплення місцевого апарату вказують на початок процесу осілости княжих слуг, а також і вірника.

Асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого **Н. О. Харасик** сконцентрувала увагу на правовій природі договору особистого найму у Київській Русі, зауваживши, що феодальному суспільству була не властива наймана праця і застосовувалася в рідкісних випадках, оскільки наймання працівника було пов'язане з його економічним становищем – воно дуже швидко переростало у феодальну залежність.

З підсумковим словом виступив професор В. Д. Гончаренко, який подякував усім учасникам круглого столу, підкресливши актуальність подальшого поглибленого наукового дослідження історії держави і права, зокрема Київської Русі.

Матеріали підготували: В. Д. Гончаренко, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України; Н. С. Стеценко, кандидат юридичних наук

Вимоги до рукописів статей

1. Збірник наукових праць «Проблеми законності» виходить чотири рази на рік. Статті приймаються за встановленим графіком:

- вип. 1 (березень) – до 1 січня поточного року;
- вип. 2 (червень) – до 1 квітня поточного року;
- вип. 3 (вересень) – до 1 липня поточного року;
- вип. 4 (грудень) – до 1 жовтня поточного року.

2. Електронні версії статей та супровідних матеріалів надсилаються на e-mail редакційно-видавничого відділу наукових видань (problzakon@ukr.net). Файл слід називати за прізвищем автора.

3. Якщо повідомлення про невідповідність статті встановленим вимогам автору не надійшло, на адресу Університету (Україна, 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, редакційно-видавничий відділ наукових видань) подаються особисто або надсилаються простим листом такі супровідні матеріали:

– рукопис, ідентичний електронній версії, завізований власноручним підписом автора на останній сторінці;

– витяг з протоколу засідання кафедри навчального закладу (науково-методичної ради установи) за місцем роботи (навчання) автора з рекомендацією до публікації даного матеріалу;

– рецензія доктора/кандидата наук за фахом видання із зазначенням його наукового ступеня, вченого звання та місця роботи;

– розширена (до 3000 знаків із пробілами) анотація (резюме) статті англійською мовою в електронному і паперовому вигляді; відповідно до наказу МОНмолодьспорту України від 17.10.2012 р. № 1111 англomовний варіант має включати всі обов'язкові структурні елементи фахової статті (постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети статті, виклад основного матеріалу дослідження, висновки з даного дослідження);

– ліцензійна згода автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на офіційному сайті Університету (nauka.nlu.edu.ua), Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua), Міжнародній наукометричній бази даних «Index Copernicus International» (Польща) (www.indexcopernicus.com), Науковій Електронній Бібліотеці РФ (www.elibrary.ru) та в інших міжнародних наукометричних базах;

– фотографія автора (співавторів) статті форматом 4×5,5 з розширенням *.jpg, якості 600×600 dpi;

– оригінал (або електронна копія) квитанції про оплату публікації статті (після розгляду статті редколегією).

4. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, скорочувати й редагувати. У разі потреби може передавати рукопис статті на рецензування членами Редколегії. Матеріали, подані з порушенням зазначених вимог, не публікуються, авторам не повертаються.

Не допускається використання сканованих або сфотографованих схем, рисунків, таблиць тощо.

5. Всі статті публікуються на платній основі. Вартість 1 сторінки становить 27 грн.

Реквізити для оплати:

Одержувач: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Код: 02071139

Банк одержувача: ГУДКСУ у Харківській області

Р/р 31258202210377

МФО 851011

Інд. под. № 020711320314

Призначення платежу: за публікацію у збірнику наукових праць. Оплата статті здійснюється після позитивного висновку членів редколегії, про що автора повідомляють за вказаними ним координатами.

Технічні вимоги:

– текст статті має бути набраним у текстовому редакторі WORD (версія 1998 – 2003) for WINDOWS) шрифтом Times New Roman № 14 з міжрядковим інтервалом 1,5 з берегами: ліворуч – 3 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

Вимоги щодо оформлення статті:

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр **УДК**;

– наступний рядок (використовується шрифт Times New Roman № 12 з міжрядковим інтервалом 1,0) – відомості про автора (співавторів) українською, російською й англійською мовами (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади й установи, де працює чи навчається автор (співавтори), контактний телефон), ORCID;

– нижче по центру наводиться назва статті українською, російською й англійською мовами;

– далі – анотації обсягом до 50 слів і ключові слова (5–7) українською, російською й англійською мовами (використовується шрифт Times New Roman № 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);

– усі частини статті англійською мовою (відомості про автора (співавторів), назва, анотація, ключові слова) мають бути перекладені професійно;

– структурні частини статті виділяються жирним шрифтом;

– посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими;

– вторинне цитування не дозволяється;

– у формулах використовуються тільки загальноприйняті символи;

– таблиці, рисунки, графіки повинні бути пронумеровані та мати назву;

– орієнтовний обсяг статті – до 12 с. (без списку літератури).

Статті, більші за обсягом, можуть бути прийняті до розгляду на підставі рішення Редколегії.

Вимоги щодо структури статті:

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний характер, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7-05/1.

Бібліографічний опис оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 і відповідно до вимог ВАК України за формою 23 (Бюлетень ВАК. – 2009. – № 5). Кількість джерел не повинна перевищувати 15.

Редакційна колегія рекомендує у списку літератури посылатися на статті з наукових збірників з глобальними індексами цитування (Scopus, Web of Science). Крім того, рекомендовано ознайомитися з працями вчених Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за тематикою роботи. Це можна зробити на сайті бібліотеки Університету, Центральної наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України або в системі РІНЦ, здійснивши пошук за ключовими словами.

Увага! Список літератури має містити не менше ніж 5 джерел.

У списку літератури слід уникати посилань на газети, виробничі журнали, підручники, навчальні посібники та власні публікації авторів.

Посилання на неопубліковані роботи не дозволяються.

Список літератури не може складатися тільки з посилань на веб-сайти!

За правильність наведених у списку використаних джерел даних відповідальність несуть автори.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ Й ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Шутак І. Д.</i> Юридична техніка: підходи до поділу на види.....	3
<i>Косинов С. А.</i> Контроль над публічною владою як необхідна умова для існування демократичної держави.....	11
<i>Лук'янов Д. В.</i> Релігійні правові системи: виклики сучасності.....	18
<i>Сидоренко О. О.</i> Вплив рішень Європейського суду з прав людини на правову систему України.....	27
<i>Сухонос В. В.</i> Електронне урядування як антибюрократична державна технологія: теоретико-правова характеристика	35
<i>Крутько А. Л.</i> Поняття народної законодавчої ініціативи та її види.....	44

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Таран Д. П.</i> Сучасні форми захисту конституції: порівняльно-правовий аспект.....	53
<i>Остапенко В. Д.</i> Судові гарантії реалізації права на мирні зібрання.....	61
<i>Смоляр О. А.</i> Контроль територіальної громади у сфері місцевого самоврядування	71

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

<i>Надьон В. В.</i> Виникнення прав та обов'язків у піклувальника по відношенню до неповнолітніх осіб та осіб, обмежених у цивільній дієздатності (відповідно до ЦК України).....	81
<i>Новохатська Я. В.</i> Цивільно-правовий договір як регулятор цивільних відносин.....	88
<i>Цувіна Т. А.</i> Особливості обчислення розумного строку судового розгляду цивільних справ у контексті практики Європейського суду з прав людини.....	95
<i>Крат В. І.</i> Недійсність публічних торгів у судовій практиці.....	105
<i>Остапенко Ю. І.</i> Структурування сфери економічних відносин як передумова систематизації господарського законодавства	113

ЕКОЛОГІЧНЕ ТА ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

<i>Даниленко Б. В.</i> Проблема визначення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду України в контексті сталого землекористування	122
<i>Мікулін Д. М.</i> Проблеми реалізації юридичної відповідальності за правопорушення у сфері довгострокового тимчасового користування лісами в Україні.....	135

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА**

<i>Голіна В. В.</i> Кримінологічна профілактика злочинності: поняття, специфіка, структура, об'єкт запобіжного впливу	145
<i>Оболенцев В. Ф.</i> Базові засади системного аналізу запобігання злочинності в Україні.....	155
<i>Керик Л. І.</i> Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики доведення до самогубства.....	162
<i>Алексейчук В. І.</i> Окрема криміналістична методика судового розгляду у кримінальному провадженні: сутність та завдання	169
<i>Оберемко Ю. О.</i> Досвід дослідження ціннісно-нормативної сфери осіб, які вчиняють умисні вбивства з корисливих мотивів.....	180

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Державотворча діяльність Ярослава Мудрого	191
Вимоги до рукописів статей, що подаються до збірників наукових праць Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.....	197

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО

<i>Шутак И. Д.</i> Юридическая техника: подходы к делению на виды	3
<i>Косинов С. А.</i> Контроль над публичной властью как необходимое условие для существования демократического государства.....	11
<i>Лукьянов Д. В.</i> Религиозные правовые системы: вызовы современности.....	18
<i>Сидоренко О. А.</i> Влияние решений Европейского суда по правам человека на правовую систему Украины.....	27
<i>Сухонос В. В.</i> Электронное правительство как антибюрократическая государственная технология: теоретико-правовая характеристика	35
<i>Крутько А. Л.</i> Понятие народной законодательной инициативы, и её виды.....	44

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

<i>Таран Д. П.</i> Современные формы защиты конституции: сравнительно-правовой аспект	53
<i>Остапенко В. Д.</i> Судебные гарантии реализации права на мирные собрания....	61
<i>Смоляр А. А.</i> Контроль территориальной громады в сфере местного самоуправления	71

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРАВО

<i>Наден В. В.</i> Возникновение прав и обязанностей у попечителя в отношении несовершеннолетних лиц и лиц, ограниченных в гражданской дееспособности (в соответствии с ГК Украины)	81
<i>Новохатская Я. В.</i> Гражданско-правовой договор как регулятор гражданских отношений	88
<i>Цувина Т. А.</i> Особенности исчисления разумных сроков судебного разбирательства гражданских дел в контексте практики Европейского суда по правам человека	95
<i>Крат В. И.</i> Недействительность публичных торгов в судебной практике ...	105
<i>Остапенко Ю. И.</i> Структурирование сферы экономических отношений как предпосылка систематизации хозяйственного законодательства.....	113

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ И ЗЕМЕЛЬНОЕ ПРАВО

<i>Даниленко Б. В.</i> Проблема определения границ территорий и объектов природно-заповедного фонда Украины в контексте устойчивого землепользования	122
<i>Микулин Д. Н.</i> Проблемы реализации юридической ответственности за правонарушения в сфере долгосрочного временного пользования лесами в Украине.....	135

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

<i>Голина В. В.</i> Криминологическая профилактика преступности: понятие, специфика, структура, объект предупредительного воздействия	145
<i>Оболенцев В. Ф.</i> Основные принципы системного анализа предупреждения преступности в Украине	155
<i>Керик Л. И.</i> Личность преступника как элемент криминалистической характеристики доведения до самоубийства	162
<i>Алексейчук В. И.</i> Частная криминалистическая методика судебного рассмотрения в уголовном судопроизводстве: сущность и задачи	169
<i>Оберемко Ю. А.</i> Опыт исследования ценностно-нормативной сферы лиц, которые совершают умышленные убийства из корыстных побуждений	180

НОВОСТИ НАУЧНОЙ ЖИЗНИ

Державотворческая деятельность Ярослава Мудрого.....	191
Требования к рукописям статей, которые подаются в сборники научных трудов Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого.....	197

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE INFORMATION LAW

<i>Shutak I. D.</i> Legal technique: approaches to section on types	3
<i>Kosinov S. A.</i> Control of the public authorities as a necessary condition for the existence of a democratic state	11
<i>Lukianov D. V.</i> Religious legal systems: challenges of the modernity	18
<i>Sydorenko O. O.</i> The impact of decisions the european court of human rights on the legal system of Ukraine	27
<i>Sukhonos V. V.</i> E-government as anti-bureaucracy state technology: theoretical and legal characteristic	35
<i>Krutko A. L.</i> Concept of national legislative initiative and its types	44

CONSTITUTIONAL LAW MUNICIPAL LAW

<i>Taran D. P.</i> Contemporary forms of protection of the constitution: comparative legal aspects	53
<i>Ostapenko V. D.</i> Judicial guarantees of the right to peaceful assembly in Ukraine	61
<i>Smolar O. A.</i> Control of territorial communities in local government	71

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE COMMERCIAL LAW

<i>Nadein V. V.</i> The occurrence of right and responsibilities of trustee in relation to the minors, and persons wich are limited in civil capacity in accordance with the Civil Code of Ukraine	81
<i>Novokhatska Y. V.</i> The agreement as a universal means of legal regulation of property relations	88
<i>Tsvina T. A.</i> Features of calculation of reasonable time of the trial in civil cases in the context of the practice of the european court of human rights	95
<i>Krat V. I.</i> Nullity of public auction is in judicial practice	105
<i>Ostapenko Y. I.</i> Structuring areas economic relations as precondition systematization economic legislation	113

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

<i>Danylenko B. V.</i> The problem of defining the limits of protected areas in Ukraine regarding to the sustainable land management	122
<i>Mikulin D. M.</i> Problems of applying legal liability for offenses in the sphere of long-term temporary usage of forests in Ukraine	135

**CRIMINAL LAW IS THE CRIMINOLOGY
CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS**

<i>Golina V. V.</i> Criminological crime prevention: the concept, the specifics, the structure, the object of precautionary influence	145
<i>Obolentsev V. F.</i> Background of the system analysis of crime prevention of properties of criminality	155
<i>Kerik L. I.</i> Person as criminal element criminological characteristics of incitement to suicide	162
<i>Alieksieichuk V. I.</i> Particular criminalistic methods of court hearing in criminal proceedings: essence and goals.....	169
<i>Oberemko Yu. O.</i> Experience of research of valued-normative sphere of persons that accomplish felonious homicides from selfish motives.....	180

NEWS OF SCIENTIFIC LIFE

State activities of Yaroslav Mudryi.....	191
Requirements for the manuscript, which is served in the collections of scientific papers of Yaroslav Mudryi National Law University	197

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Збірник наукових праць

Випуск 130

*Свідцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 21387-11187 ПР від 17.06.2015 р.*

Відповідальний за випуск *проф. А. П. Гетьман*

Редактор *П. М. Львова*
Коректор *Н. Г. Залюбовська*
Комп'ютерна верстка *К. Ю. Храмцова, В. С. Стадник*

Підп. до друку 30.09.2015. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 16,6. Обл.-вид. арк. 12,9.
Тираж 300 прим. Зам. № 15-111. Ціна договірна.

Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77

Віддруковано у ТОВ «Оберіг»
61140, м. Харків, проспект Гагаріна, 62, к. 97.
Свідцтво про реєстрацію видавничої діяльності
ДК № 3045 від 07.12.2007 р.